

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського



Інститут історії України



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

КОМЕНТАРІ

Розділ I
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Вікопомна дата

Стаття була підготовлена для першого числа часопису “Україна” за 1931 р. до 50-річчя трагічної дати страти революціонерів-народовольців, які організували та 1 березня 1881 р. здійснили терористичний акт проти російського імператора Олександра II. Проте через репресії, яких тотально зазнали співробітники Історичних установ М.Грушевського, та припинення виходу журналу стаття надрукована не була. Вперше опублікована у двотижневику: Старожитності. — К., 1992. — № 18/19. — С. 9–13 (вступне слово, підготовка тексту, примітки С.Кіржаєва).

Машинопис з авторськими правками чорнилом, редакційними правками чорнилом та олівцем і друкарськими позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17169. — 34 арк.). Підпис на початку статті: *Акад. М.Грушевський*. Дата не зазначена. Текст місцями затухаючий. На арк. 1 вгорі праворуч позначки: чорнилом “Читав Завадович”, олівцем: “Україна, 1931, I. Виправлено. МГ”, ліворуч вгорі чорнилом навскіс написи: “Укр. 2096” та “проп. рад. печ. Я”. Позначені редактором цитати подані зменшеним кеглем та з виноскою. Редактор, крім вичитки, зробив мовну редакцію цитат, прибравши всі вжиті М.Грушевським під час цитування “яті” та “єри”.

Передруковано: Історія України. — К., 2000. — № 4. — С. 1–4; № 5. — С. 3–6 (текст подано без коментарів за першодруком 1992 р., бібліографічні посилання та примітки зняті, передмова І.Гирича у № 4 на с. 1); *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Старий світ, 2006. — С. 335–362 (текст передрукований з газети “Історія України” без коментарів).

Публікується за правленням машинописом.

с. 4 Драгоманов, публікуючи листа Желябова... — йдеться про лист А.Желябова до М.Драгоманова від 12 травня 1880 р. Вперше він був опублікований у статті М.Драгоманова “К биографии А.И.Желябова” у Женевському журналі “Вольное слово” за 1882 р., одночасно ця стаття вийшла окремою брошурою (див.: *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова // Вольное слово = La Parole Libre: двухнедельное издание. — Женева, 1882. — № 39, 15 июня. — С. 14–16; № 40, 1 июля. — С. 17–20; *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова. — Женева: Impr. de la “Parole Libre”, [1882]. — 48 с.). У 1906 р. статтю було передруковано у зібранні творів М.Драгоманова (див.: *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова // Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова: С биографическим очерком и портретом автора. — Т. II. — Paris: Société nouvelle de librairie et d’édition, 1906. — С. 414–417). Того ж 1906 р. був окремо передрукований і лист А.Желябова, цього разу у петербурзькому журналі (див.: *Былое.* — 1906. — Кн. 3. — С. 71–73).

У статті “Вікопомна дата” М.Грушевський подає переклад цього листа українською мовою за оригіналом, що зберігався у Музеї Революції у Ленінграді.

...як виходить з автобіографічного листа Желябова, надрукованого в брошурі про Желябова заходом “Народної волі”, 1882, с. 4 — йдеться про видання: Тихомиров Л.А. Андрей Иванович Желябов (Материалы для биографии). — Лондон: Вольная русская типография, 1882. — 50 с. М.Грушевський подає цитати з даного видання у власному перекладі.

с. 5 ...нова студія В.Антоновича про гайдамачину — очевидно, йдеться про написану В.Антоновичем передмову до документального видання актів про гайдамаків, що також була видана окремо від назвою “Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768 гг.”. Див.: Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о гайдамаках (1700—1768). — Т. III. — К.: В университетской типографии И.Завадского, 1876. — С. 1—128.

с. 6 ...як оден з провідників сеї течії на Липецькім з'їзді в червні 1879 р. — у червні 1879 р. у м. Липецьку відбувся з'їзд членів народницької організації “Земля і воля”. На з'їзді було вирішено внести до програми “Землі і волі” визнання необхідності політичної боротьби з самодержавством як першочергового і самостійного завдання.

“Можна з певністю сказати...” — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату із книги: Заславский Д. А.И. Желябов. — М.; Л.: Госиздат, 1925. — 132 с.

“Хрещений у православії, але православіє відкидаю...” — тут і далі М.Грушевський подає у власному перекладі цитати з документів, опублікованих П.Є.Щоголевім у книжці часопису “Былое”, що була присвячена подіям 1 березня 1881 р. Див.: Показания первоапрельцев: Из актов предварительного следствия // Былое. — М., 1918. — Кн. 4—5. — С. 230—304.

с. 7 “Вважаючи, що 1) наші вчинки...” — М.Грушевський подає у власному перекладі свідчення А.Желябова. Див.: Показания и заявления А.И.Желябова // Былое. — 1918. — Кн. 5—6. — С. 278—284.

с. 8 Віра Фігнер у своїх примітках до “Портретів народовольців” (“Былое”, [1918], [кн.] 4—5, с. 71)... — йдеться про статтю: Фигнер В. Портреты народовольцев // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 70—81.

с. 12 Де наші фенії, Парнелль? — фенії (феніанці) — ірландські дрібнобуржуазні революціонери-республіканці, члени таємних організацій “Ірландського революційного братства”, які у другій половині XIX — на початку XX ст. боролися за незалежність Ірландії. У 1870—1880-х рр. у своїй діяльності фенії активно застосовували терор. Натомість ірландський землевласник та політичний діяч, член британської Палати громад Ч.С.Парнелль, хоча і був лідером ірландських націоналістів та прихильником самоврядування Ірландії, виступав за помірковані реформи та не підтримував терористичну діяльність феніїв.

с. 13 “Першу зустріч тільки з того й можемо пізнати...” — тут і далі М.Грушевський у власному перекладі та мовою оригіналу цитує статтю М.Драгоманова “К биографии А.И.Желябова”.

...Желябов, тоді вже притягнений до процесу, потім славного “193” ... — судова справа проти революціонерів-народників, учасників “ходіння в народ”, які були арештовані за революційну пропаганду у 1873—1877 рр., дістала назву “Процесу 193-х” (офіційно “Справа про пропаганду в Імперії”). Суд відбувався у Петербурзі у жовтні 1877 — січні 1878 рр. Притягнутий до процесу А.Желябов у січні 1878 р. був виправданий.

с. 15 ...вступає... до інституту шляхів... — йдеться про Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення, де М.Кибальчич вчився у 1871—1873 рр. Не закінчивши курс інституту, він перевівся до Медично-хірургічної академії, яку теж не закінчив через арешт у 1875 р.

“Н.И.Кибальчич”, женеvська брошура, передрукована в 1906 р. в Петербурзі есерівським комітетом, с. 3 — йдеться про видання: Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881: [Сборник] / Ред. Ф.Дедова, Н.Максимова, С.Нечетного и А.Рудина. — СПб.: В.Распопов, 1906. — 55 с.

с. 16 “Коли я прийшов до Кибальчича, — говорив потім у своїй промові його оборонець...” — М.Грушевський цитує у власному перекладі слова захисника М.Кибальчича В.Герарда, наведені у статті: *Щоголев П.* Проект воздухоплавательного аппарата Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 113–115.

Кибальчич пише тут... — далі М.Грушевський подає у власному перекладі витяг із записки М.Кибальчича, опублікованої П.Щоголевым у вищенаведеній статті.

Про неї замітка інж[енера] Риніна в тій же книжці “Былого”, 1918 року — див.: *Рынин Н.* О проекте воздухоплавательного прибора системы Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 122–124.

с. 17 “Хто знав Кибальчича, не може дивуватись його філософічно спокійній смерті, — писали його товариші — М.Грушевський у власному перекладі цитує наведену у статті П.Щоголева цитату із брошури “Николай Иванович Кибальчич” (Лондон, 1882. — 24 с.), передруковану у 1906 р. у збірнику “Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881”.

“Ще бувши студентом медично-хірургічної академії...” — тут і далі М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі з російської зі свідчень М.Кибальчича. Див.: Показання Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 291–297 (наведена цитата зі с. 296–297).

с. 19 *au courant* — з фр.: знати, бути в курсі.

“Так, розуміється, се не могло мені бути невідомим — М.Грушевський у власному перекладі подає свідчення М.Кибальчича. Див.: Показання Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 290–297 (наведена цитата зі с. 293).

с. 20 В.Фігнер у споминах про Сою Перовську... — див.: *Фигнер В.Н.* Софья Перовская (1854–1881) // *Былое*. — 1918. — Кн. 4–5. — С. 3–11.

...внучкою кримського губернатора і донькою петербурзького” — дідом С.Перовської був Микола Іванович Перовський, що у 1822–1823 рр. був губернатором Таврійської губернії. А її батько, Лев Миколайович Перовський, у 1865–1866 рр. був Санкт-Петербурзьким губернатором. Обидва мали чин дійсного статського радника.

...біограф її Ашешов навіть заявляє... — див.: *Ашешов Н.П.* Софья Перовская. Материалы для биографии и характеристики. — Петроград: Госиздат, 1920. — 142 с.

с. 21 ...кн[язь] Васильчиков... мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 5 томів, 1880–[1894], французьке видання вийшло в Галле в 1893–1902 у трьох томах, [восьми частинах])... — упорядником виправлені помилки у бібліографічному описі. У машинопису статті М.Грушевського були неправильно позначені кількість томів багатотомних видань та їх роки виходу. Було: “Васильчиков... мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 4 томи, 1880, французьке видання вийшло в Галле в 1892–1894 в шести томах)”.

Див.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских: В 5 т. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880–1894; *Wassiltchikow A.* Les Razoumowski. — 3 vol. in 8 parts. — Halle, 1893–1902.

с. 22 ...Льва Жемчужникова — сина Ольги Перовської, що вийшла за Мих[айла] Жемчужникова — упорядником виправлена помилка в імені матері Л.М.Жемчужникова. Нею була не Єлисавета Перовська, як помилково було зазначено у статті М.Грушевського, а Ольга Жемчужникова, уроджена Перовська.

...*Льва Жемчужникова... видавця "Живописної України"; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені)...* — у 1861–1862 рр. Л.Жемчужников видав альбом офортів під назвою "Живописная Украина". За задумом автора, він був продовженням однойменної серії Т.Шевченка (у 1844 у Санкт-Петербурзі побачив світ перший та єдиний альбом Т.Шевченка "Живописная Украина" із 6 естампами). До альбому було включено 43 офорти Л.Жемчужникова з власних малюнків та малюнків П.Куліша, Л.Лагоріо, К.Павлова, І.Соколова, К.Трутовського, Є.Чемесова, чотири офорти В.Верещагіна та один О.Бейдемана (всього 49 офортів разом із фронтисписом). Офорти виходили як додаток до журналу "Основа" по два-три естампи до кожного номера (перші з'явилися у книжці "Основи" за квітень 1861 р.) та супроводжувались, як і в серії Т.Шевченка, пояснювальним текстом. Усі гравюри до альбому були власноручно витравлені й надруковані Л.Жемчужниковим.

Над спогадами "Мои воспоминания из прошлого" Л.Жемчужников працював наприкінці життя, однак включив до них раніше опубліковані праці. Так, зокрема, до спогадів увійшли вступ до нарису "Сказки и сказочницы", що був надрукований у книзі П.Куліша "Записки о Южной Руси" у 1857 р., а також статті із журналу "Основа" 1861 р. "Воспоминания о Т.Г.Шевченко. Его смерть и погребение" та "Полтавщина (из записной книжки 1856 года)". Уривки зі спогадів Л.Жемчужникова були надруковані ним самим у кількох книжках журналу "Вестник Европы" у 1899–1900 рр.

Першу публікацію спогадів Л.Жемчужникова окремим виданням здійснив С.Бахрушин у 1926–1927 рр. Про ці видання й нагадує М.Грушевський. Див.: *Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. Вып. 1: От Кадетского корпуса к Академии Художеств (1828–1852 гг.). — Л.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1926. — 168 с.; Вып. 2: В крепостной деревне: 1852–1857 гг. Записи прошлого, воспоминания и письма. — Л.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1927. — 238 с.*

Читаючи згадки Л.Ж[емчужникова]... — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка у машинопису (було: М.Ж[емчужникова]).

"Ты знаешь край, где все обильем дышет" — йдеться про вірш О.К.Толстого з 1840-х рр.

...*написана стаття про нього В.Горленка — "Киевск[ая] старина", 1888, [кн.] IV* — див.: *Горленко В. Алексей Алексеевич Перовский // Киевская старина. — 1888. — Кн. 4. — С. 109–124.*

Разом з рідним братом Володимиром... — упорядником виправлена очевидна помилка в імені Володимира Жемчужникова (у машинопису було: "з рідним братом Василем").

с. 23 ...в зацікавленні Перовським долею Шевченка під час заслання... — Василь Олексійович Перовський, позашлюбний син Олексія Кириловича Розумовського, у 1851–1857 роках був Оренбурзьким та Самарським генерал-губернатором і командиром Оренбурзького корпусу. До нього неодноразово зверталися друзі Т.Шевченка, який тоді був на засланні в Оренбурзі, із проханням про полегшення долі засланця. За свідченнями Л.Жемчужникова, В.Перовський "робив усе можливе" для полегшення долі засланого Т.Шевченка. Див.: *Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура. — Львів, 1925. — № 3.*

З записок її брата... — див.: *Перовский В.Л. Воспоминания о сестре (Софье Перовской). — М.; Л.: Госиздат, 1927. — 114 с.* Далі М.Грушевський у тексті переказує спогади В.Перовського та посилається на с. 92 даної праці.

Йї батько Лев Миколайович був хрещеником гетьман[ича] Олексія, свого діда... — дещо плутано сформульована М.Грушевським теза вимагає роз'яснення. Йдеться про те, що хрещеним Л.М.Перовського (батька Софії) був його дід, Олексій

Кирилович Розумовський, син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Сам О.К.Розумовський гетьманом не був, тому до тексту упорядником внесене уточнення. Означення “гетьманич” до О.К.Розумовського вживає й сам М.Грушевський, зокрема у студії “Историограф Малой России” (див. це видання, с. 103).

“В споминах свідків її тодішнього життя...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує спогади В.Фігнер. Див.: *Фигнер В.Н.* Софья Перовская (1854—1881) // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 4.

с. 24 “Дбаючи про те, щоб підняти економічний добробут народу...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує свідчення С.Перовської. Див.: Показания С.Л.Перовской // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 285—290 (М.Грушевський наводить цитату зі с. 287).

с. 25 Багато, дуже багато обвинувачень висипалось на нас... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитає із промови С.Перовської на суді. Див.: Из речей на суде А.И.Желябова, Н.И.Кибальчича и С.Л.Перовской // Былое. — 1906. — Кн. 3. — С. 62—70 (М.Грушевський цитує зі с. 70).

...“1 марта 1881 года”, 1920 — див.: 1 марта 1881 года: Прокламации и воззвания, изданные после царевубийства / Предисл. Н.С.Тютчева. — Петроград: Госиздат, 1920. — 28 с. М.Грушевський наводить прокламацію у власному перекладі на українську мову.

Про так званий “Львівський літопис” (1498—1648) і його ймовірного автора

Перша публікація російською мовою: О так называемой “Львовской летописи” (1498—1648) и ее предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1931. — № 5. — С. 569—587. Підпис на початку статті після назви: *М.С.Грушевского*. Дата не зазначена.

Текст уперше публікується українською мовою. Переклад з російської і польської Наталії Черкаської. Коментарі перекладача спеціально позначено: *Прим. пер.*

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

О так называемой “Львовской летописи” (1498—1648) и ее предполагаемом авторе

В конце 1839 г. в III томе “Русского исторического сборника”, издававшегося московским “Обществом истории и древностей российских” под редакцией Погодина, появились, под названием “Львовской русской летописи”, анонимные летописные записки из сборника, писанного в 1649 г. Михаилом Гунашевским и, вероятно, им же подаренного Львовскому братству: “Исписание летом от Рож[дства] Х[ристо]ва року 1498 и по нем идущих”. Вместо предисловия или каких-нибудь пояснений происхождения этого памятника в примечании, за подписью Погодина, значилось: “Доставлена мне в новой копии г. Зубрицким из Львова и напечатана здесь с точностью, числа означены в подлиннике церковными буквами; над и кроме знака, здесь употребленного (ударения), поставлены в известных местах еще два, которые здесь опущены, по неимению оных в типографии”. Под текстом напечатано несколько примечаний Зубрицкого, очевидно, в той форме, в какой они были даны (они написаны тогдашним “образованным наречием” львовской интеллигенции, достаточно необычным для московских читателей). Судя по этому, Погодин дал в печать, вероятно, все, чем снабдил свой текст Зубрицкий. Только сопоставляя пояснение о “Перестороге”, данное здесь под 1592 годом с пояснением Зубрицкого относительно текста “Перестороги”, доставленного им непосредственно или

через другие руки в Археографическую комиссию ([опубликовано] в “Актах Западной России”, [т.] IV, с. 236), можно установить, что сборник Гунашевского находился в то время в библиотеке Львовского братства, или так называемой “Ставропигии”, между манускриптами, под № 406. Из ссылок под 1648 и 1649 гг. на “Квартальник” явствует, что свою копию Зубрицкий изготовил после того, как Войцицкий и Мацейовский напечатали перевод этих записок в краковском журнале “Kwartalnik naukowy” за 1835 г. Остается неясным, были ли ему в это время известны также и та часть “летописи”, которая была напечатана Войцицким в 1836 г., и перепечатки текста, изданного Войцицким, появившиеся в “Телескопе” в 1836 г. и в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за 1838 г. (в XXIX кн. “Телескопа”, с цензурным разрешением 1 мая 1836 г., О.Евецкий писал о двух статьях Войцицкого — первой, уже появившейся в “Kwartalniku naukowym”, и второй, с которой он познакомился в рукописи в Варшаве, у Войцицкого; в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за апрель был перепечатан текст летописи по 1636 г. включительно).

Войцицкий издал летопись в извлечении — местами в подлинном тексте (в польской транскрипции), местами в польском переводе, до 1636 г. включительно (от 1498 до 1626 “Kwartalnik naukowy”, т. I, 1835, от 1630 до 1636 — в т. II, 1836). Как попал в его руки этот текст и где находится оригинал, он не объясняет; возможно, что он и сам этого не знал, получив копию из вторых или третьих рук. Мацейовский, получив список от Войцицкого, в том же “Kwartalniku naukowym” за 1835 г. напечатал несколько извлечений из записей 1625, 1630, 1636—1638 гг. и в полном виде, в свободном переводе — историю войн 1648—1649 гг. (“Ułamki historyczne. I. O kozakach”). Войцицкий не дал этому памятнику специального заглавия, его статья озаглавлена: “O kronice ruskiej od roku 1498 do roku 1649”, и в тексте он называет ее просто “Kronika pisana przez Rusina w Galicyi i rodem z Galicyi”. Мацейовский тоже называет ее просто “хроникою”.

Яков Головацкий, в своих предсмертных воспоминаниях приписывающий себе честь расшифровки этой трудночитаемой рукописи, представляет дело так, что текст, изданный Войцицким и Мацейовским, вышел из его, Головацкого, рук.

“В 1839 году Галицию посещал Петр Киреевский, затем Платон Лукашевич, издатель малороссийских и червонорусских песен. Лукашевич обещал много, но не сдержал слова. Я поверил ему “Львовскую рукопись” с моим предисловием, с определением напечатать оную в России. С тою рукописью вот что было.

Разбирая акты Ставропигийского института, Зубрицкий нашел русскую летопись, кончающуюся в половине XVII в., но она была написана так неразборчиво скорописью, что ее невозможно было разобрать. Зубрицкий показал ее однажды проф. Венедикту Левицкому и сказал, что он готов биться об заклад, что никто во Львове не в состоянии прочитати тую рукопись. Левицкий утверждал, что у него есть богословы, которые прочитают. Опечатав книгу и оставя два самых нечетких листа, Левицкий передал летопись Маркиану Шашкевичу. В Семинарии возились с нею, возились, но не могли разобрать. Тогда Шашкевич принес ее мне. Имев уже случай заниматься подобными работами у графа Тарновского, я принялся за дело и до тех пор не вставал, пока не разобрал все. Левицкий выиграл заклад. После Зубрицкий дал мне переписать всю. У мене ее выманил Жегота Паули, дал из ней копию Войцицкому, который напечатал ее со многими ошибками в польском журнале: “Przegląd naukowy” (Sic vos non vobis!). Пл. Лукашевич обещал напечатать ее по-русски и не сдержал

слова. После того подлинник кто-то украл из Ставропигийского института, а только по моей копии А.С.Петрушевич напечатал сию летопись наконец в 1865 г. в своей сводной летописи”¹.

Сохранилось письмо Головацкого к Лукашевичу, писанное летом 1839 г., в котором он напоминал об издании этой “летописи”: “Будте ласковы, старайтесь, щоби хоть у вас тая летопись Львовская, що я вам поручив, могла б бути напечатана. Донесет же нам, що из нео деесея — чи вѣддали сте ю на руже г. Максимовича, чи сами думаете издати? чи вже одобренная цензурою чи ни, и коли печататиметься? О тем всем нас известити, бо не так я, как г. Зубрицкий о ню клопочеся”².

Тут впервые мы встречаемся с названием “Львовской летописи”, очевидно, окрещенной так или самим Зубрицким, или кружком, занимавшимся ее расшифровкой.

Переписка между Головацким и Лукашевичем об издании “летописи” тянулась много лет. Лукашевич не обнаруживал особого интереса к ней. Осенью 1843 г., отвечая на напоминания, он просил передать Головацкому, что летопись сохраняется у него в целости, “яко зеница ока”, и в ноябре он намеревается отправить ее с Шевченком, гостившим тогда на Украине, в петербургскую цензуру³. Интересно, что ни Лукашевич, ни Головацкий не подозревали, что за это время “летопись” давно уже появилась в московском издании. Вероятно, Зубрицкий после всего случившегося с копией Головацкого не считал нужным посвящать его в свои хлопоты об издании памятника.

Итак, в момент появления он уже имел за собою довольно необычную историю, и сенсационный интерес к нему увеличился еще фактом, что оригинал его, сборник Гунашевского, кроме этой “летописи” заключающий в себе еще единственный список другого драгоценного памятника — “Перестороги”, таинственно исчез из архива Ставропигии и, как позже оказалось, очутился в руках известного польского археографа Авг. Белевского. Вероятно, зная, какими путями он ему достался, Белевский, видимо, скрывал его местонахождение. Потом, в начале 1870-х годов, он от Белевского таким же таинственным образом перешел к известному галицкому антикварию А.Петрушевичу, и последний тоже долго избегал огласки, вероятно, не желая возвращать рукописи ее старому собственнику — Ставропигии. В 1860-х годах, после смерти Зубрицкого, он решил переиздать “летопись” ввиду недоступности в Галиции московского издания и в 1870-х гг. начал печатать ее в издании львовской Галицко-русской матрицы — “Научовый сборник”, но, не подозревая существования во Львове оригинала, использовал новую копию Головацкого, употребив ее для контроля текста московского издания. В предисловии не преминул кинуть камешек в огород Ставропигии за “недостаток досмотра над памятниками”, вследствие которого пропала такая ценная рукопись. Но в дополнениях к своей “Сводной летописи с 1606 по 1700 год”, печатавшихся в 1874 г., он уже поместил извлечение из грамоты еп[ископа] Аф. Пузыны, которую мы цитируем ниже, почерпнув его несомненно из рукописи Гунашевского; однако источника назвать не захотел. Вероятно, в связи с этим явилась у него мысль внести в дополнение к своему обзору также и исторические известия этой рукописи, обойденные при составлении основного текста, и сначала он цитирует свое прежнее издание “летописи”, а под конец ссылок на него уже не дает вовсе.

Позже, решив отблагодарить Киевский университет, почтивший его избранием в почетные члены, Петрушевич в числе других сокровищ своего собрания пожертвовал и

¹ “Литературный сборник”, изд[аваемый] Галицко-русскою матрицею, 1885, с. 35–36.

² Отрывок из этого письма опубликовал недавно акад. Возняк: “Україна”, кн. 40, 1930, с. 69.

³ “Науковий збірник”, вид[ання] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариства] у Києві, 1915, с. 43.

эту рукопись в библиотеку Киевского университета, но она долго не обращала здесь на себя внимания, и только случайно я напомнил о ней О.И.Левитскому, когда он задумал дать новое издание “Львовской летописи” в историко-литературной серии Киевской археографической комиссии. Том “Южнорусских летописей”, заключающий “Львовскую летопись” и “Летопись Иоахима Ерлича”, был отпечатан под его наблюдением, но вводной статьи он не написал, книга не была выпущена из типографии, и в период усиленной утилизации типографских запасов она была отослана на фабрику для переработки, так что, по-видимому, уцелел только один пробный оттиск, хранящийся в библиотеке Археографической комиссии Всеукраинской академии наук. Археографическая комиссия имеет в виду перепечатать этот том и, может быть, получит средства на осуществление этого плана. А пока я хочу поделиться некоторыми наблюдениями над рукописью Гунашевского, хранящейся в настоящее время в Рукописном отделе Всенародной библиотеки Украины (Университетский отдел, фонд б[ывшего] Университета, собр[ание] Петрушевича, № 27). Изучая “Пересторогу” для V тома моей “Истории украинской литературы” и летописные записки для тома VI, я довольно внимательно прошел эту рукопись, писанную крайне неразборчивым почерком и потому доселе мало изученную, и хочу в настоящем докладе поделиться некоторыми наблюдениями над рукописью вообще, и специально над ее летописными записками, получившими вышеупомянутое — по-моему, мало обоснованное — название “Львовской летописи”.

Рукопись представляет записную книгу или альбом листового формата некоего Михаила Гунашевского, сделавшего последние записи в ней в конце 1649 или в начале 1650 г. Последние датированные записки относятся к 1649 г., и так как последние записи в своей летописи, очевидно, он же сделал в 1649 г. или в начале 1650-го и далее ее не продолжал, то есть все основания думать, что в это время эта записная книга вышла из его рук. С другой стороны, так как “История albo новина о антихристе” “ту вписана року 1649 апреля 9 дня в понед[ельник] миронос[иц]”, и последние записи летописи — события конца 1649 г. — сделаны тем же характеристическим почерком, которым записан вообще этот сборник, заключаю: если не вся летопись, то по крайней мере ее более новые части принадлежат владельцу и составителю сборника Гунашевскому.

О личности его из этой летописи и других материалов сборника¹ узнаем следующее. Он происходил из шляхетской семьи восточной Подолии (Брадлавского воеводства).

¹ Белевский выписал в особой тетрадке, сохранившейся при сборнике Гунашевского, такие биографические данные о нем из его сборника и других имевшихся в распоряжении Белевского материалов (цитируя их как Chmielniciana): Do biografii. Michał Gunaszewski. Roku 1621 zaczął się uczyć w Miedzybożu u diaka Dmytra Szczyreckiego. W tymże roku ojciec mu umarł. 1630 był, jak się zdaie, w meżyhorskiem monasteru s. 168 (рукописи). 1641 zostawał w Zamościu przy cerkwi s. Mikołaja (s. 337), 1643 dnia 24 czerwca Kyrk namiesnik zamojski daie mu dispensę na klerykat i mieszkanie u siebie, oraz pełnomocnictwo w swoich sprawach (s. 359). 1646 dnia 7 lutego Żeliborski wyświęca go na subdyakona we Lwowie dnia 1 (!) czerwca — (s. 337 i 348). 1647 dekretem z 29/30 czerwca (!) zakazano mu koliwo święcić (s. 350). Żelzonego o koliwo popiera skargę przyjaciel jego Joachim Sziszkwic (s. 350). 1647 dnia 24 grudnia siostrę ukochaną Eudoxie posyła do Kyrły do Zamościa z Lublina (s. 355). 1648 lutego ostatniego pisze list do Iwana mieszczanina lubelskiego. Chmielniciana (s. 171). 1648 dnia 25 marca bractwu Stauropigii lwowskiej a w szczególności Andrzejowi Strzeleckiemu (o Strzeleckiem obacz Chmielniciana s. 225) posyła w darze xiazeczke niniejszą. Był w skiecie dwa razy po potroku (s. 309 i 337), tudzież u hospodara wołoskiego osobiście (s. 340, cf. Chmielniciana s. 174), gdzie zapisany iest titulus ducis Valachiae. Wasyła Tarsowicza biskupa munkaczowskiego zowie swoim mecenasem i swoją mu xiazeczke posyła. Chmielniciana (s. 231). Wiersze pisze (na) herb Czaplica włodzimirskiego biskupa i Żeliborskiego lwowskiego. Chmielniciana (s. 231). Ниже некоторые ошибочные даты этой биографии будут исправлены.

В 1621 г. отец отдал его в науку дьяку Дм. Цирецкому в Меджибоже (эту запись “летописи” со всей вероятностью можно приложить к Гунашевскому). В том же году отец умер, и Гунашевский, вероятно, искал занятий и пропитания в разных городах Галиции (записки 1620-х годов особенно много говорят о Львове и Ярославе). Потом он перекочевывает в киевские стороны и, рассказывая о событиях 1630 г., говорит о себе как о жителе Межигорского монастыря под Киевом. Записи 1630-х годов продолжают указывать на живой интерес к казачеству и киевским событиям, но в конце 1630-х годов Гунашевского снова потянуло на запад, может быть в связи с погромом казачества в 1638 г. и обострением польского магнатского и клерикального режима в Восточной Украине. Им, очевидно, руководили желания закончить свое образование и вступить в ряды ученого украинского духовенства. В 1641 г. мы видим его студентом Замойской академии и иподиаконом львовской епархии, получившим посвящение от львовского епископа Арсения Желиборского. Он продолжает свои странствования и знакомится с православными обрядами и обычаями разных мест; так, он ссылается на практику “отцов скитских” (“Великого скита”, основанного афонитом Иовом Княгиницким на Покутьи, в Южной Галиции), у которых он, по его словам, два раза жил по полгода ([с.] 339), и двора молдавского господаря. Заводит связи и знакомства в Львовском братстве и т. п.

Исходя из этих наблюдений и собираемых сведений, он пытается проявить некоторую инициативу в области православной обрядности. Так, на основании того, что ему довелось видеть и слышать о греческой практике, он начинает проповедывать спасительную силу обряда освящения кутьи, или колива, во все праздники. Изложив свои соображения митрополичьему наместнику, архимандриту константинопольской церкви греку Кириллу, проживавшему в Замостьи, и, получив от него благословение, Гунашевский, по его словам, дал обет на все праздники приносить в церковь коливо, и в продолжение 5 лет исполнял этот обет в братской церкви г. Замостья. Очевидно, сопровождал он это различными объяснениями на тему спасительности этого обряда и православной обрядности вообще, но в конце концов этими претензиями на учительство возбудил недовольствие среди замойских братчиков, и у него возник на этой почве конфликт и процесс. Документы этого процесса Гунашевский вписал в свой сборник, вероятно, тогда же предназначая его в дар Львовскому братству как свое оправдание в этом инциденте.

Из этих документов мы и узнаем об этом обете или миссии по утверждению обряда колива, принятой на себя Гунашевским, и постигших его на этой почве злоключениях. Кроме самого колива, очевидно, сыграла свою роль в этом конфликте известная натянутость между мещанским Замойским братством и наместником-экзархом. Гунашевский сумел войти в расположение последнего, стал у него домашним человеком, получил приглашение жить в его помещении, которое давало ему братство, и, вероятно, давал чувствовать братчикам свое влиятельное положение, а братчики, со своей стороны, старались воспользоваться обстоятельствами, чтобы избавиться от этого неприятного чужака.

В феврале 1646 г. в отсутствие наместника, выехавшего во Львов, при выходе из церкви после литургии братчик Марк Хилинский устроил Гунашевскому публичный скандал, наговорив ему разных обидных слов, а когда Гунашевский занес на него жалобу старшинам братства, последнее, вместо того чтобы выслушать и разобрать эту жалобу с участием того же Хилинского, выслушав показания дьяка и самого Хилинского, постановило воспретить Гунашевскому принимать какое-либо участие в богослужении в братской церкви: петь или читать, и удалить его из помещения наместника. Гунашевский обжаловал это постановление перед магистратом, доказывая свою неподсудность братству; магистрат действительно признал решение братства несправедливым, предоставив Гунашевскому искать удовлетворения за нанесенные ему оскорбления в подлежащей

инстанции. В конце концов дело очутилось в замковом суде, оштрафовавшем братчиков за нарушение привилегии Замойской академии и предоставившем Гунашевскому требовать возмещения судебных издержек до суммы 6 золотых (совершенно ничтожной)¹. Отношений между сторонами это, конечно, не исправило, и дело через год возгорелось с новой силою.

За это время Гунашевский старался получить священническое звание и с этой целью отправился во Львов, но в своей промоции не ушел дальше сана иподиакона. Епископ львовский Арсений Желиборский грамотою своею от 11 июня 1647 г., вписанною Гунашевским в свой сборник, удостоверяет, что “оказателя по имени Михаила Гунашевского, мужа добродетелна свидетельствована и во писаниих внешних и духовных доволне искусства, от нижайшего степене чина освятихом даже и в поддиакони, в диакона же и иерея на время освящение соблюдохом, обучения ся его и искусства ради в церковных священнодействиях, обаче яко мужу благоискусну во священных писаниих проповедати слово Божие съизволихом ему в храмах православных, идеже бы аще ему ся случало” — под клятвою святых отец и архиерейским неблагословением на всякого, кто бы ему в этом препятствовал².

Опираясь на этот документ, Гунашевский, вероятно, предпринял новые шаги к утверждению своих функций в замойской церкви, но вызвал лишь новый неприятный для себя инцидент.

Когда в день Петра и Павла Гунашевский по обычаю принес свое коливо для освящения, родственник Хилинского (брат его зятя), Марк Янисевич, очевидно, один из старших братчиков этого года, запретил братскому священнику освящать это коливо в этот день и в следующий, и Гунашевский с позором должен был унести свое коливо из церкви без посвящения. Когда он опять-таки обжаловал этот поступок перед братским собранием, совет братства, после долгих пререканий между сторонниками Янисевича и Гунашевского, опять вынес решение, направленное против последнего: признал заводимый им обычай освящения колива во все праздники “ненужным новшеством”, противным обычаям церкви, и воспретил его на будущее время, налагая штраф на всех нарушителей этого постановления, виновника же инцидента Янисевича приговорил к самой легкой форме домашнего ареста, за ссору со сторонниками Гунашевского. Приводим текст решения:

“Dekret bractwa Zamojskiego cerkwie świętego Mikołaja:

Przy zgromadzeniu braci starszych y młodszych y pospólstwa wielu prawosławney wiary greckiey ruskiey zamoyskiey w domu cerkiewnym, toczyła się sprawa — z powodstwa dowcipnego Michała Gunaszewskiego studenta sławney akademii Zamoyskiey strony noszenia kółwa do cerkwi zamoyskiey murowaney niepotrzebnego.

Gdzie wszyscy bracia za instancją sławetnego Marka Janisiewicza mieszczanina Zamoyskiego a brata teyze cerkwie, broniąc takowych niepotrzebnych zwyczajow, gdzie po inszych cerkwiach y krainach nie zachowuie się. A przytym było by to przeciwko ustawom y kanonom y wierze świętey prawosławney, aby kto inny, tego niewiadomy zwyczajiu będąc, nowe postanowienia y s. wierze posmiewiska przez wymysły swoje uchwalał y stanowiał, czego się w innych miastach,

¹ Рукопись, с. 357–364.

² Рукопись, с. 348, на копии пометка: “июня 6 на сошествие святого духа во храме с[вя]того вел[ико]м[ученика] Георгия во Львове при отцу Иосифе, настоятелем, и отцу Пахомии, наместнику уневском, и архидиаcone епископском Иларионе посвящен бых* на 5 чинов церковных* 1647” (приписка не особенно четкая, с поправками, в некоторых словах, отмеченных звездочкою, возможны сомнения).

to iest we Lwowie, w Kiiowie y w Wilnie y po innych diecezjach nie nayduie. Skąd by nienawiść y nieznaski wielkie między bracia stawały się, — iakoz przeto dzieią się. — zabiegaiąc temu my nizey podpisani, aby to na potomne czasy we zwyczaj nie weszło, zezwoliwszy się spoiną radą głosem iednostaynym przykazuiemy, aby pan Michał Gunaszewski iako mniey należący do cerkiewnego urzędu albo prosto nic, tego wymyślnego koliwa nosić do cerkwie bozey y onym ludzie zachęcać poprzestał y wiecey nie ważył się, oprócz czasów zwyczajnych.

Co na uwagę duch[o]wnych naszych starszych podaiemy y do wysokiego rozsądku ich mc. wnosić powinny będziemy y słuszności żądać, a przy tymteż y win na takowym, który by się ważył takich wymysłów wymyslać, założenia y nakazania czasy wiecznemi affectowac zechcemy.

Pana Marka także winnego byc nayduiemy, ze poswarek strony tego koliwa za przyczyną tegoż pana Michała Gunaszewskiego z uczciwym Jachimem Szuskiewiczem y z innymi który sie do tego przywiązali stał sie na gruncie cerkiewnym. Przeto onego więzieniem wolnym na tymże miejscu karanego byc wynależli. Panu zas Joachimowi Szuskiewiczowi, przedmieszczaninowi zamoyskiemu, iż sie przywiązał do tego pana Michała Gunaszewskiego, różne hałasy y turbacie czyniąc, w tey mierze będąc idiotą, co to iest koliwo y których czasów ma byc odprawowane, przeto onego iako wzruszyciela pokoju tenże sąd y zgromadzenie brackie skazuie na siedzenie wolne y zwyczajne, do woli brackiey, iako tez y pulkaniemiu wosku winnym byc wynayduią.

A na potym waruiemy to, aby żadnego hałasu o te koliwo przez żadnego brata naszego nie dzieło się, y który sie iakowy uporny pokazał, okrom czasu zwyczajnego, to iest za umarłego y kiedy cerkiew boża roskazuie stawiać, — tedy takowego nie tylko siedzeniem, ale zaraz winą nieodpustną — kamieniem wosku winnego byc, bez wszelakich odwłok naznaczamy.

Który dekret iednostaynym głosem spolnie wszyscy przy publiczney schadce braci wszystkich, na to się zezwalających, wiecznemi czasy chcemy mieć za ważny y w swy mocy. No cośmy sie rękami swemi podpisali. Dzieło się w domu cerkiewnym miesiaca iulii dnia czwartego roku pańskiego 1647. Hrehory Klimowicz pisarz świętego Mikołaiia bracky m. p.” (с. 349).

Гунашевский был крайне обижен таким решением и поднял на ноги также и наместника, оскорбленного тем, что братчики дерзнули осудить обряд, допущенный с его благословения, и постановили выселить его келейника Гунашевского из келии, им самим, наместником, построенной на церковной земле и отремонтированной средствами Гунашевского. Гунашевский подал ему обширную записку (на польском языке), в которой приводил различные доказательства в защиту освящения колива — ссылками на молитвы, требники и церковную практику. Ссылки эти в значительной степени были излишни, так как сами братчики нисколько не отвергали колива “в указанных церковью случаях”, но для нас тут кое-что представляет бытового интерес.

Гунашевский подчеркивает, что он устраивал эти посвящения исключительно за свой счет; давал свою посуду, кадило, свечи, “не только простые, но и росписные, серебрянные и золоченные”. “Давал даже на попа — как они дают по золотому, так и я даю золотый”. Коливо приготавливал из чистой вареной пшеницы, подслащенной медом; ссылается на то, что видел при дворе молдавского господаря: коливо украшается позолоченным миндалем, разными изделиями из сахара, орехами и изюмом — как кто может. Приносят его в церковь во время освящения даров или на “Изрядно” и ставят перед алтарем на убранном столике, с зажженными свечами. При окончании литургии выходят пресвитер

и диакон с кадилъницеѣ в ризах, в которых совершали богослужение, певчие поют тропари, диакон кадит, пресвитер громко читает молитвы и освящает, “и, как я видел в Молдавии, по анафоре сначала митрополит, после него господарь, за ним бояре вкушают (коливо) в церкви, а в Ските — в трапезной, прежде какой-либо пищи и питья”. “И сами замостяне с давних пор освящали коливо в честь святых и на обедах, устраиваемых духовенству и нищим” (называется ряд свидетелей, принимавших участие в этих церемониях); “пани Кроликова устраивает это ежегодно на св. Николая, и сам Марк Янисевич не раз и не два устраивал при мне в Замостьи — я даже был в его доме и вкушал (коливо) с духовенством в 1644 г., 25 апреля, в праздник св. Марка евангелиста — его патрона. То же устроило все братство на св. Николая в мае в нынешнем 1647 г. А теперь этот Марк и его одномысленники так объеретичили, что высмеивают (коливо), издеваются, кощунствуют, называют бигосом, кашею, фуражом, и наконец этот Марк в день Петра и Павла запретил попу освящать, дьякам петь, и (коливо) без посвящения вынесено из церкви”.

“Попы, бывшие при мне в Замостьи, посвящавшие и благоговейно вкушавшие (коливо): Тимофей Киселевич, Самуил Степкович, Иван, владимирский проповедник, и Ваша вельможность, дав мне благословение, — теперь, не обижая Вашей чести, оказываетесь еретиками и глупцами, и я с вами вместе, потому что эту “глупость” принесил в церковь, а вы ее вкушали. И те святые отцы, составявшие молитвы (на освящение колива), очевидно были глупцы. И все эти бедняги замостяне были введены в заблуждение, если устраивали эту “глупость” и ее вкушали. Или нынешние противники обезумели, прежде устраивавшие, а теперь оплевавшие и запретившие попам освящать, словно своим хлопам и подданным. Ведь и теперешний поп, Харитон монах, от Пасхи здесь священствующий, посвящал (коливо) до дня Петра и Павла, а теперь не смеет, опасаясь Марка, своего патриарха, чтоб он его не прогнал с замойского поповства: принужден, бедняга, оказывать более чести своему патриарху, замойскому мещанину, чем 12 апостолам, небесным сенаторам”.

Приведенный выше текст братского постановления, выданный ему после долгих отнекиваний, Гунашевский считает сомнительным или даже вовсе подложным, позже составленным, чтобы покрыть неблагоприятные стороны инцидента. Неудачная фразеология его вводной части дает ему повод для иронических замечаний, что братство сочинило какую-то собственную религию из трех перечисленных в ней: “греческой, русской и замойской”; отрицая практику церкви греческой и русской, их богослужебные обряды, братчики, дескать, действительно придерживаются особой “замойской веры” и нарушают канонические постановления церкви русской и греческой и т. д.¹

В таком же смысле Гунашевский составил жалобу бурмистру замостского магистрата, жалуясь на превышение братчиками власти, на кощунственные насмешки над обрядом, которые позволяет себе Янисевич: прежде он сам приносил коливо для посвящения, а теперь, взяв с колива кусок освященного сахара, носит его в кармане и показывает собеседникам с разными обидными и кощунственными шутками, и т. п.

Наместник Кирилл горячо принял все это к сердцу. Он положил на записку резолюцию (“сентенцию”), в которой резко осуждал поведение братства и передавал дело на решение старейших, будучи бессильным сам что-либо предпринять против этого дерзкого своеволия братчиков. Задним числом, очевидно, — от 24 июня 1643 г. — выдал он Гунашевскому удостоверение в том, что, убедившись в благонадежности и честном характере, разрешил этому молодому человеку (*uczciwemu mlodziencowi*) жить в его

¹ Dowody o koliwie u process do namiesnika — с. 337–346 рукописи; цитаты привожу в сокращении, опуская лишнюю фразеологию.

келии, охранять его имущество и бумаги, благословил его помогать при богослужении, за неимением при церкви св. Николая каких-либо священнослужителей, приносить в честь святых “кутью, называемую коливо”, и вкушать от нее с приглашенными лицами в его келии.

Наоборот, суд академический, к которому обратилось братство с жалобой на поведение Гунашевского, осудил его обращение к магистрату и предоставил сторонам продолжать дело в церковных православных инстанциях, а до его разрешения признал для Гунашевского правосильным запрещение братства относительно колива.

Следуя этим указаниям, Гунашевский взял назад свою жалобу, занесенную в магистрат, и обратился к церковному суду владыки луцкого, находившегося в это время в соседнем Люблине. Здесь вполне стали на его сторону. Рассмотрев жалобу Гунашевского и предъявленные им документы, владыка вполне реабилитировал его и наложил клятву на виновников эксцесса: “що мы епископскою владою так з декрету их яко и з выводов и показания слушного вырозумевши таковой эксцес клятве и неблагословенностих богоносных отц триста и осмнадесять иже во Никее и нашего архиерейства оных подкладаем и от церкви святой отлучаем, поти — поки от нас, епископа, абсолюции не одержат и от помененого клерика прощению не сподобят ся и досит оному за кривды его не учинят. А на потом абы жаден жадною мерою прекословити тому и от церкви стой принос тот отдаляти и блюзнити не важил ся с православных христиан, под анафемою вечною приповелеваем. А творящих сей принос на хвалу Христу Богу и пречистья Богородица и святых Божих для спасения своего благословением вечным и нашего архиерейства благословляем и их Богу вручаем”¹.

Получив эту реабилитацию, Гунашевский не спешил возвращаться в Замостье; отношения, вероятно, были настолько испорчены, что делать ему там было нечего и с епископской реабилитацией. Он остался в Люблине, ища случая как-нибудь устроиться. В его сборнике читаем витиеватое послание, отправленное своему патрону архим[андриту] Кириллу в день Рождества с “превозлюбленною в духе святом сестрою Евдокиєю”, отправлявшеюся из Люблина в Замостье: Гунашевский выражает сожаление, что ему не удалось провести святки в Замостьи, передает поклоны и просит помянуть его в молитвах (с. 355). Затем уже не в сборнике, а вне его сохранился автограф Гунашевского — вероятно, не оригинал, а авторская копия², — письма его к львовскому братчику Андрею Стрелецкому и всему братству: поздравление с пасхальными праздниками 1649 г., к сожалению, без обозначения места отправления; приветствия, изъявления признательности “щегульным добродеям”, какими были для автора львовские братчики “през час немалых проб” (испытаний), и комментариев к книге, посылаемой в подарок, имеющей какое-то отношение к “воскресению Христа и человек”. Как видим, Белевский ошибается, толкуя это письмо так, что в подарок Гунашевский послал тогда свою настоящую рукопись. Она оставалась в его руках еще некоторое время: после Пасхи, в понедельник мироносиц, он вписал в свой сборник повесть об антихристе и, очевидно, после этого сделал еще несколько записей на последующих страницах (с. 256—261). В свою летопись он вписал историю восстания Хмельницкого, закончив ее Зборовским договором (август

¹ “Писан в Люблине дня 12 м[еся]ца октоврия року 1647”, с. 353.

² Это лист, сложенный в четвертку, неизвестно где и как присоединенный к сборнику; он сшит в тетрадку, вероятно, Белевским, надписавшим на обложке: Autograf Michała Gu-naszewskiego dnia 25 Marca 1649. Тут же пояснения Петрушевича: “Собственноручная рукопись польского писателя А.Белевского. Из Музеума А.С.Петрушевича”, и карандашные пометки его же: А.Петр[ушевич] “Сводная Галицко-русская летопись, с. 512 о Мих. Гунашевском”; на задней обложке этой тетрадки Белевский записал приведенные выше сведения о Гунашевском. Потом кто-то, может быть Петрушевич, приклеил ее к форзаду сборника.

1649 г.), следовательно, раньше осени или зимы 1649—1650 гг. он не мог подарить этот свой сборник Львовскому братству.

Затем сведения о нем обрываются, и летом 1653 г. мы видим его уже в Запорожском Войске, канцеляристом войсковой канцелярии, доверенным человеком войскового писаря Ив. Выговского: через него Выговский передает 19 (29) августа секретные документы царскому подьячему Ив. Фомину и уполномочивает принять для передачи ему царское жалованье, присланное секретно за особые заслуги¹, а 11 января следующего года “Михайло Игнатъев сын Кгунашевской” присягал царю в Переяславе вместе с семьей Выговского в качестве людей шляхетского звания².

Перейдем к его наследству. Дошедший до нас альбом Гунашевского — вероятно, подаренный им Львовскому братству, как прощальный дар перед выездом на Козацкую Украину, — представляет из себя небольшую книгу в лист, в обновленном кожаном переплете, сооруженном, вероятно, А.Белевским; он же, вероятно, пронумеровал рукопись по страницам — этой нумерации в рукописи 388 страниц, из них большая половина пустых совершенно или в малой мере исписанных. Автор разделил свой альбом на отделы, и в каждом оставил свободный запас для позднейших записей; но так как записывался этот альбом, очевидно, недолго, эти запасные листы остались по большей части чистыми.

Первая четверть (с. 7—97) альбома отведена, очевидно, под латинские выписки, которые предполагалось размещать по алфавиту: сентенции, объяснения слов, стихи и т. п.; заполнена эта часть в очень незначительной мере. Затем следует часть церковно-историческая: знаменитая “Пересторога”, после нее несколько статей и документов по истории унии, одновременно вписанных в книгу. Далее имеем часть историческую — “Исписание летом”, о котором будем сейчас говорить специально, с. 163—180, с соответствующим запасом чистых страниц, простирающимся до с. 250. Часть четвертая — литературная: легенды, канты и т. п. (с. 251—266, с. 267—296 пустые). Часть пятая — лечебник (с. 297—301, и затем пусто до с. 333 вкл[ючительно]). Часть шестая — акты процесса Гунашевского с ЗамоЙским братством (с. 333—364). Наконец, седьмая и последняя — астрономическая: зодиак, звездный календарь и т. п. (с. 373—387).

В подавляющем большинстве записи сделаны одним почерком, на одной и той же бумаге (водяной знак — рожок в щитке). Очевидно, альбом сразу был заложен и переплетен в книгу, и основные записи по всем отделам были сделаны в сравнительно непродолжительное время: получается такое впечатление, что эти основные записи были списаны с готовых оригиналов, а не накопились постепенно, и затем в продолжение некоторого времени, сравнительно недолгого, к этому присоединялись дополнительные записи, другими чернилами и изредка другим почерком; последних сравнительно немного.

Погодные записи начинаются 1498 годом и простираются до 1649. Издания “Львовской летописи” не дают точного понятия о них, так как воспроизводят только записи, опуская пустые годы. В действительности первая страница представляет собою колонку 34 годов, с 1498 по 1531, из них только при шести есть известия, остальные пустые. На следующей — 33 года, с 1532 по 1574, события при 13 из них. На третьей — 31 год, с 1575 по 1605, из них имеют события 22; записи становятся подробнее, об унии под 1592 г. довольно большая запись, со ссылкой на “Пересторогу” (оставлено место на цифру листа, но цифра не проставлена: автор не пронумеровал своей рукописи).

На с. 4 ([с.] 166 новой нумерации) вписаны годы с 1606 по 1619, почерк 1608—1615 [годов] отличается от предыдущих, но затем снова сходит на старый, без перехода, не-

¹ “Акты, [относящиеся к истории] Южной и Зап[адной] России”, [т.] III, с. 496.

² Переяславские присяжные списки — мой доклад: “К истории Переяславской рады 1654 года”, “Д[о]клады АН [СССР]”, [Серия] В, 1929, с. 302.

заметно. На с. 5 годы 1620—1627, только один пустой (1624). На с. 6 вначале три пустые года, при каждом оставлено место строки на 3, под 1630 г. большой, связный рассказ о козацкой войне, занимающий почти 3 страницы. В конце последней (с. 170) краткая запись 1631 г.

Следующая с. 5 ([с.] 171) начинается пустым годом 1632 (места на 2 строки) — смерть Сигизмунда III записана ошибочно под 1631 г., бескорольеве, сеймы конвокацийный и елекцийный не отмечены вовсе; под 1633 г. суммарно записано начало правления Владислава [IV] и восстановление “старых прав Руси”. Затем идут годы с записями до 1647: до 1639 [г.] почти без запасных пробелов, при годах 1639—1647 значительные пробелы, для 1647 оставлено полстраницы, она и осталась незаполненной. Теми же чернилами и почерком проставлен 1648 г. в начале стр. 179, но события 1648 и 1649 гг. (с. 179—182) вписаны уже другими чернилами, очевидно, после некоторого антракта после записи 1646 г., в один присест (год 1649 не был проставлен заранее, как 1648). На свободных страницах (с. 178 и 183) следы приклеек сургучом: вероятно, автор приклеил тут какие-нибудь документы или записки в дополнение своих записей. Затем следуют 34 пустых листа, неиспользованный запас.

Позднейшими приписками, несомненно, являются две записи на польском языке: поход Казимира Великого на Львов, с 1339 годом и ссылкой на Кромера, — приписано за недостатком места на предшествующей странице 162 (на развороте), и превращение Киевского княжества в воеводство с 1474 годом — вписано между заглавием и первой записью. Принадлежат ли они Гунашевскому — с уверенностью сказать трудно.

Маргинальные приписки, встречающиеся местами (на укр[аинском] языке), очевидно, делались одновременно с записью.

По характеру своему записи сами собою разделяются на несколько групп. В центре стоит история козацкой войны 1630 г., где автор говорит как очевидец, почти участник: “Що ж, розумеете, в яком мы страху были, же юж в козацком монастыру (Межигорском), на который вшитки зубами скреготали”. Можно ли это *мы* с уверенностью связать с Гунашевским — так же, как и автобиографическую записку под 1621 г. — об отце и меджибожском дьяке? Некоторое сомнение возбуждает то обстоятельство, что в своем удостоверении, датированном 1643 г., архимандрит Кирилл называет Гунашевского “юношей” (*uczciwemu młodzieńcowi*), а ведь если принять, что в 1621 г. автор летописи был отдан в обучение дьяку, то в 1643 г. ему было около тридцати лет, может быть, немного меньше. *Młodzieniec* не очень юный. Но, очевидно, что очень юным Гунашевский и не был в это время: ведь уже с 1641 г. он начинает свою агитацию о коливе, на основании виденного и слышанного в путешествиях по Украине и Молдавии. Можно думать, что, составляя свое удостоверение задним числом, Кирилл или сам же Гунашевский несколько нарушили перспективу. А, впрочем, и латинское *juvenis*, несомненно являющееся прототипом польского *młodzieniec*, прилагалось к возрасту от 20 до 40 лет. Итак, обучение у меджибожского дьяка в 1621 г. вполне подходит к Гунашевскому хронологически. По сути же довольно трудно предположить, чтобы такой литературно образованный человек, как Гунашевский, переписал в свою летопись из чужих записок такие *privatissima*, какие читаем под 1621 г.: начало обучения, смерть отца, болезнь и т. п. А что он вписал в альбом эти записки, несомненно свидетельствует почерк. Итак, автобиографические записки следует отнести к Гунашевскому.

Что касается автобиографического указания под 1630 г., то тут говорят соображения такого рода: повесть о войне 1630 г. тематически, идеологически и стилистически неразрывно связана с последующими записями, по 1646 г. включительно; повесть о войнах Хмельницкого 1648—1649 гг., приписанная несомненно Гунашевским несколько позже и, очевидно, им составленная, хотя имеет некоторые стилистические, точнее —

лексические отличия (новые польско-латинские выражения, не встречающиеся раньше: “реббелезовавши”, “конюровавши”, “конклюдовавши”, “екскузовал”, “анемушно”, “кондиций” и т. п., вероятно, обязанные своим появлением влияниям Замойской академии), общим своим характером обнаруживает тесную связь с записями 1630–1646 гг. Автор несомненно тот же (напр., отмечу редкое выражение: “заперли згоду”, польское “zawarli zgodę” под 1638 и “покой запер” под 1649 г.).

Ввиду этого приходится признать, что Гунашевский был автором записей 1630–1649 гг., и автобиографическое упоминание, указывающее на то, что этот автор в 1630 г. жил в Межигорском монастыре, относится к нему же. Он описал события 1630-х годов и присоединил к ним погодную выборку событий предшествующего столетия.

Эта выборка и записи 1630–1640-х годов были переписаны в нынешний альбом, как отмечено выше, уже с готового оригинала, вероятно, в 1645–1646 гг., судя по тому, что до 1646 г. не заметно перерыва в почерке, и, закончив свое повествование, автор проставил последующие года — 1647 и 1648: 1647 остался пустым, 1648 записан позже, не ранее конца 1649 г.

“Исписание летом” вписывалось в альбом уже после того, как записана была “Пересторога”, — это доказывает ссылка на нее под 1592 г.; оно имелось в готовом виде, когда Гунашевский сооружал свой альбом.

Судя по хронологическим неточностям и пробелам в истории бескорольев 1632 г., история войны 1630 г. и последующих событий Восточной Украины была записана автором не одновременно с событиями, а значительно позже — вероятно, не раньше 1640-х годов.

Решив в это время описать достопамятные случаи и события, которых ему привелось быть свидетелем, Гунашевский, естественно, должен был поставить в центре козацкие войны 1630-х годов. Он прожил эти годы, без перерывов или с перерывами на месте, в козацких краях. Это была благодарная задача: рассказать публике западноукраинских земель, где Гунашевский жил и вращался в 1640-х годах, о борьбе за веру и народность, за права Руси, с польскими насильниками, происходившей в Восточной Украине, на глазах у Гунашевского.

Но была у него, очевидно, и другая мысль: собрать побольше известий и западноукраинских — то, что ему пришлось слышать, бывая во Львове, Галиче, Люблине, Замостьи, в Великом Скиту, вероятно, в Перемышле и Каменце. Он включил кое-что в историю 1630-х годов и, очевидно, в этих целях начал делать выборку из той литературы, какая ему попадалась для предшествующих годов. Общий аспект, само собою разумеется, — церковно-национальный: “русская” церковь, русская вера, борьба за права Руси; но наряду с этим и чисто бытовой материал: урожаи и неурожай, эпидемии, пожары, перемены в составе администрации, посвящения высоких особ, татарские нападения, войны и сеймы, чудесные знамения и т. п. Чаще всего ареною событий выступает Львов, наряду с ним также Перемышль и Ярослав, Галич, Каменец, Острог, Вишня, Мостиска, Сокаль и т. д. Желания наполнить событиями свою хронику и превратить ее во всеобщую историю у автора не заметно, и это я объясняю установкою на западноукраинского читателя: дать ему то, что именно для него имело местный, отечественный интерес.

В связи с этим объясняется для меня и назначение альбома. Гунашевский, сооружая его, хотел сделать подарок львовским знакомым — братчикам, поддержкою которых пользовался в трудные моменты жизни и очень ее ценил. Он хотел собрать для них нечто от “студниц иноязыческих”, с которыми пришел в соприкосновение в Замойской академии, и различные материалы по истории религиозно-национальной борьбы Украинской Руси. Но в сущности все это должно было послужить декорацией для собрания документов pro domo sua — о конфликте с Замойским братством, пытавшимся погубить

репутацию автора и его карьеру в сфере православно-церковной. Ведь Львовское братство считалось верховною инстанцией для всех братств, особенно западноукраинских, и, оправдавшись по линии иерархической перед епископом луцким, Гунашевский естественно мог желать, чтобы Львовское братство также имело желательное для него представление об его конфликте с братчиками замойскими.

Это обстоятельство, по-моему, дает совершенно точную дату — вторую половину 1647 г. Различные обстоятельства, очевидно, помешали быстрому наполнению альбома новым материалом; готовый был только в виде “Перестороги”, “Исписания летом”, кое-какого легендарного материала. Очевидно, это не удовлетворяло Гунашевского; он строил свой альбом в больших размерах, но наполнить его не удалось, и, пускаясь в новый путь, Гунашевский подарил его львовским покровителям в таком неоконченном виде.

Но мы обязаны этому подарку все-таки многим. Это, во-первых, “Пересторога”, драгоценный памятник украинской национальной идеологии — украинская теодицея начала XVII в., сохранившаяся только в этом списке Гунашевского. Во-вторых — его собственные записки о событиях 1630-х — 1640-х годов, драгоценные как отражение, совершенно единственное в своем роде, того, что говорилось в кругах малой интеллигентской братии — среди низшего духовенства и мещан, в монастырях и школах, на братских собраниях, на “цвинтарях” и “клиросах”, на современные темы — о религиозной политике правительства, об иерархических переменах, о польско-украинских отношениях, о политических событиях. Нечего искать тут политической проникновенности, широких взглядов и перспектив. Понимание отношений самое упрощенное. “Срокое лядское тыранство над Русью”; коварные замыслы на искоренение веры русской и всего народа русского; папство и католицизм как дьявольское орудие на истребление истинного христианства, т. е. православия; козачество как последний богоданный оплот православия.

Идеология, конечно, убогая содержанием, но интересно видеть, как она конкретно преломляется в различных суждениях, отзывах, в восприятиях и образах, легендах и анекдотах, в крылатых словечках, в афоризмах и характеристиках. Редко в чем мы можем так живо чувствовать этот аромат эпохи, осязать пульс этих общественных прослоек, как в записках этого украинского студента, дьячка и войскового канцеляриста в будущем.

Название “Львовской летописи” мало подходит к этому замечательному памятнику. Он составлялся не во Львове, не львовянином, и львовская жизнь отражается в нем сравнительно мало; он, правда, писался, как я выше пояснил, вероятно, для львовских братчиков, и львовский братский архив сохранил его для нас, но по содержанию и происхождению это не львовский памятник.

Это и не летопись в собственном смысле; автор не стремится быть летописателем своего времени, отмечать достопримечательные события, происходившие в его время. Это — записки о разных событиях, почему-либо остановивших его внимание и оставивших глубокий след в памяти автора. Это “записки современника”, граничащие с мемуаром, “записки украинского студента 1640-х годов”, можно сказать.

с. 28 ... “Исписание летом от Рож[дства] Х[ристо]ва року 1498 и по нем идущих” — оригинальна назва була така: “Львовская русская летопись. Исписание летом от Рождества Христова 1498, и по нем идущих”. Див.: Русский исторический сборник. — Т. III. — Кн. 3. — М.: В университетской типографии, 1839. — С. 233.

“Доставлена мне в новой копии г. Зубржицким из Львова... по неимению оных в типографии” — з рос.: “Доставлено мені в новій копії п. Зубржицьким зі Львова та надруковано тут з точністю, числа позначено в оригіналі церковними літерами; над и, крім знака, тут вживаного (наголосу), поставлені у знаних місцях ще два, пропущені тут за відсутністю таких у друкарні”.

Розшифрування наведеного знака над *и* (наголос) подано М.Грушевським у круглих дужках; у примітці М.Погодіна відсутнє.

...[опубліковано] в *“Актах Западной России”*, [т.] IV, с. 236 — йдеться про публікацію: № 149. Около 1600—1605. Историко-полемическое исследование о начале и распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым львовским священником, бывшим на Брестском соборе, в предостережение православным // Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. IV: 1588—1632 — СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1851. — С. 203—236.

...*Войціцький і Мацейовський надрукували переклад цих записок у краківському журналі “Kwartalnik naukowy” за 1835 р.* — див.: К.В.В. [Kazimierz Władysław Wójcicki]. O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649 // Kwartalnik naukowy. — Kraków, 1835. — Т. 2. — С. 86—93 (витяги з літопису від 1498 до 1625 року включно, частково мовою оригіналу, але в польській транскрипції, частково у перекладі польською мовою); Maciejowski W.A. Ułamki historyczne. I. O Kozakach // Kwartalnik naukowy. — Kraków, 1835. — Т. 2. — С. 283—320 (витяги зі звісток літопису за 1625, 1630, 1636—1638 роки та повністю за 1648—1649 роки, але у вільному викладі польською мовою).

...*та частина “літопису”, яку надрукував Войціцький у 1836 р.* ... — йдеться про публікацію: К.В.В. [K.W.Wójcicki]. O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis drugi // Kwartalnik naukowy. — Т. 3. — Kraków, 1836. — С. 315—329 (витяги з літопису від 1630 до 1636 року включно, теж частково мовою оригіналу, але в польській транскрипції, частково в перекладі на польську мову. Звістки за 1626 рік у публікації К.Войціцького відсутні).

...*передруки тексту, виданого Войціцьким, що з’явилися у “Телескопе” у 1835 р. і в “Журнале” М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения] за 1838 р.* ... — упорядником виправлена неточність у зазначеному М.Грушевським році видання “Телескопу” (1835 замість помилкового 1836). Див.: Евецкий О. Русинская летопись // Телескоп. — М., 1835. — Ч. XXIX. — С. 309—328 (передрук тексту “Львівського літопису”, виданого К.Войціцьким, у перекладі російською мовою); В.Р. О русской летописи, с 1498 по 1649 год, писанной в Галиции (статья г[осподи]на Войццкого // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1838. — Ч. XVIII. — Отдел II. Науки. — С. 1—22 (передук у перекладі російською мовою).

...*“Kwartalnik naukowy”, т. II, 1835, з 1630 до 1636 — у т. III, 1836)* — упорядником виправлені числа томів (замість помилково вказаних т. I, 1835 та т. II, 1836).

с. 29 ...*його статтю озглавлено: “O kronice ruskiej od roku 1498 do roku 1649”* ... — з пол.: “Про руську хроніку з року 1498 до 1649 року”.

...*називає її просто “Kronika pisana przez Rusina w Galicyi i rodem z Galicyi”* — з пол.: “Хроніка, написана русином в Галичині й [який] родом з Галичини”.

Sic vos non vobis! — з лат.: Тож ви не для себе! Вираз вживається як натяк на привласнення чужої роботи, використання праці інших, незаслужену славу. Його приписують Вергілію, який, дізнавшись, що авторство написаних ним віршів на честь імператора Августа привласнив посередній поет Батіл, написав “Ці віршики написав я, а почесні за них дістались іншому”. — Прим. пер.

“В 1839 году Галицию посещал Петр Киреевский... в своей сводной летописи — з рос.: “У 1839 році Галичину відвідав Петро Киреевський, потім Платон Лукашевич, видавець малоросійських і червононоруських пісень. Лукашевич обіцяв багато, але не дотримав слова. Я довірив йому «Львівський рукопис» з мою передмовою, призначивши надрукувати його в Росії. З тим рукописом ось що сталося.

Розбираючи акти Ставропільського інституту, Зубрицький знайшов руський літопис, що закінчувався в половині XVII ст., але його було написано скорописом так нерозбір-

ливо, що неможливо було розібрати. Зубрицький одного разу показав його проф. Венедиктові Левицькому і сказав, що він готовий побитись об заклад, що у Львові нема того, хто прочитає той рукопис. Левицький стверджував, що в нього є богослови, які прочитають. Запечатавши рукопис і залишивши [собі] два найбільш нечіткі аркуші, Левицький передав рукопис Маркіяну Шашкевичу. У семінарії морочилися з ним, морочилися, але не спромоглися розібрати. Тоді Шашкевич приніс його мені. Маючи вже нагоду займатись подібними роботами у графа Тарновського, я взявся за справу і доти не піднімався [з-за столу], поки не розібрав усе. Левицький виграв заклад. Згодом Зубрицький дав мені переписати [рукопис] повністю. У мене його видурих Жегота Паулі і передав копію з нього Войціцькому, котрий надрукував з багатьма помилками в польському часопису “Przegląd naukowy” (Sic vos non vobis!). Пл. Лукашевич обіцяв надрукувати її російською й не дотримав слова. Згодом оригінал хтось викрав зі Ставропігійного інституту, і тільки з моєї копії А.С.Петрушевич нарешті надрукував цей літопис 1865 р. у своєму звідному літопису”.

“Литературный сборник, изд[аваемый] Галицко-русскою матицею”, 1885, с. 35–36 — мова йде про роботу: Головацкий Я.Ф. Воспоминание о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. — Львов, 1885. — Вып. I. — С. 10–36.

с. 30 ...збірник Гунашевського, який окрім цього літопису містив також єдиний список іншого дорожничого пам'ятника — “Перестороги” ... — йдеться про православної антиуніатський публіцистичний анонімний трактат, написаний близько 1605 р., в якому викладається історія боротьби православних проти католицизму та унії. Твір зберігся у списку, знайденому в архівних матеріалах Львівського братства. Вперше був опублікований Д.Зубрицьким у 1851 р. Див.: № 149: Историко-полемическое исследование о начале в распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым львовским священником, бывшем на Брестском соборе, в предостережение православным // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: В 5 т. — Т. 4: 1588–1632. — СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. — С. 203–236. У 1926 р. М.Грушевський пропонував перевидати “Пересторогу” у серії “Історично-літературні пам'ятки” Археологічної комісії ВУАН. Цей проект зреалізований не був. У своїх працях останніх років М.Грушевський до “Перестороги” звертається неодноразово.

...в 1870-х роках розпочав друкувати його у виданні Галицько-руської матиці — “Науковий сборник” ... — див.: Львовская летопись // Науковий сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы. — Львов, 1868. — Вып. I–IV. — С. 255–294.

...в додатках до своєї “Сводной [галицко-русской] летописи с 1600 по 1700 год”, надрукованої у 1874 р. ... — тут виправлено помилки М.Грушевського. “Літопис” А.Петрушевича розпочинався 1600, а не 1606 р., як було вказано у першодруку. Згадані “Дополнения” А.Петрушевича до першої частини “Літопису”, виданої у 1874 р., вийшли друком лише 1891 р. — Прим. пер.

Див.: Петрушевич А.С. Дополнения ко Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, изданной во Львове 1874 года // Науковий сборник на г. 1889–1890, издаваемый Литературным обществом Галицко-русская матица. — Львов: Типография Ставропігійского института, 1891. — III, 939 с.

“Науковий збірник”, вид[ання] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариства] у Києві, 1915, с. 43 — у першодруку упорядником була виявлена та виправлена плутанина із бібліографічними посиланнями на цитовані листи Я.Головацького до П.Лукашевича. Лист Я.Головацького до П.Лукашевича від 2 (14) липня 1839 р. див. у публікації:

Науменко В. Листи Я. Головацького до М. Максимовича та Пл. Лукашевича // Український науковий збірник: Видання Українського наукового товариства у Києві. — Вип. 1. — М., 1915. — С. 34–44.

...опублікував нещодавно акад. Возняк: "Україна", кн. 40, 1930, с. 69 — лист Я. Головацького до П. Лукашевича див. у виданні: *Возняк М.* Шевченко й Галичина (слід зацікавлення Шевченка Галичиною в 1843 році // Україна. — 1930. — Березень—Квітень. — С. 66–72.

с. 31 ...*вцілів лише один пробний відбиток, який зберігається в бібліотеці Археологічної комісії Всеукраїнської академії наук* — про це видання М. Грушевський писав в "Історії України-Руси": "Записки Якіма Єрлича "Latorisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego" ... досі маємо їх тільки в доволі лихим виданню Войціцького "Latorisiec [albo Kroniczka] [Joachima] Jerlicza", [t.] I—II, 1853; нове видання було приготовлене пок[ійним] Орестом Левицьким, в збірці літературних матеріалів XVI—XVIII [ст.], розпочатій київською археологічною комісією. Друковані аркуші були прислані мені покійним до Москви в 1916 р. Випущенням сього тому я не бачив". Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II: Початки Хмельниччини (1638–1648). — 2-ге вид. — К.; Відень, 1922. — С. 200.

Зараз віддруковані аркуші видання "Южнорусские летописи", що у 1916 р. підготував О. І. Левицький, опрацьовані у дупку палітурку і зберігаються у науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України. До примірника на 456 с. входять: "Исписание летом от Рождества Христова року 1498 и по нем идущих" (с. 1–32), "Летопись Иоахима Ерлича (1620–1673 гг.)" (с. 33–393), "Указатели личных и географических имен" (с. 395–456), "Опечатки" (с. 456). Титул, передмова та зміст відсутні.

с. 32 ...*daie mu dispensę na klerykat...* — тут: від середньовічного лат. *dispensa*, пол. *dyspensa* — звільнення від обов'язкових приписів костельного права. *Klerykat* — з пол.: вища духовна семінарія; місце мешкання та формації капеланів; духовний стан. — *Прим. пер.*

...*przyjaciel jego Ioachim Szyszkwowic...* — приятель М. Гунашевського згадується А. Бельовським як Шишкович, але у тексті декрету Замоїського братства, наведеному нижче М. Грушевським, його прізвище вказано як "Szuszkiewicz" (Шушкевич). — *Прим. пер.*

...*a w szczególności Andrzejowi Strzeleckiemu...* — див. про знану міщанську родину Стрелецьких у кн.: *Łoziński W.* Patryarchat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1890. — S. 29, 134, 135, 230, 235–236, 245–246, 255. — *Прим. пер.*

cf. — скорочення від лат. *conferatur* — порівняй. — *Прим. пер.*

Wasyla Tarsowicza biskupa munkaczowskiego... — хибно вказано прізвище єпископа мукачівського; мало бути: Tarasowicz (Тарасович). — *Прим. пер.*

...*Do biografii. Michał Gunaszewski. ...Chmielniciana (s. 231)* — з пол.: "До біографії. Михайло Гунашевський. У 1621 р. розпочав навчання в Меджибожі у диякона Дмитра Ширецького. Того ж року помер його батько. У 1630 р. був, як здається, в Межигірському монастирі (с. 168 рукопису). У 1641 р. залишався в Замості при церкві св. Миколая (с. 337), 24 червня 1643 р. Кирик, намісник замоїський, дав йому дозвіл для духовної семінарії, оселив у себе, а також уповноважив у своїх справах (с. 359). 7 лютого 1646 р. Желіборський висвячує його на іподиякона у Львові 1 (!) червня — (с. 337 і 348) [очевидно, під час друку пропущена частина тексту. — *Прим. пер.*]. У 1647 р. декретом від 29/30 червня (!) заборонено йому освячувати коливо (с. 350). Скаргу знеславленого за коливо підтримав його приятель Йоахим Шишкович (с. 350). 24 грудня 1647 р. відряджає кохану сестру Явдоху з Любліна до Кирила в Замостя (с. 355). У 1648 р. останнього [дня] лютого написав лист до Івана, люблінського міща-

нина (Chmielniciana, с. 171). 25 березня 1648 р. львівському ставропігійному братству, а насамперед Андрієві Стрелецькому (про Стрелецького див. Chmielniciana, с. 225) надсилає в дар цю книжечку. У скиті був двічі по півроку (с. 309 і 337), так само й у волоського господаря особисто (с. 340, с[on]f[eratur] Chmielniciana, с. 174), де записаний “titulus ducis Valachiae”. Мукачівського єпископа Василя Тар[а]совича іменує своїм меценатом і свою книжечку йому надсилає (Chmielniciana, с. 231). Пише вірші на герб Чаплича, володимирського єпископа, та Желіборського — львівського [відповідно: герби “Кирдей” і “Сас”. — Прим. пер.]”.

с. 35 т. р. — скорочення від лат. *manu propria* — підписано власною рукою. Традиційно цією фразою особа засвідчувала підписання документа власноруч. — Прим. пер.

“Dekret bractwa Zamojskiego cerkwie świętego Mikołaja... Mikołaja bracku т. р.” (с. 349) — з пол.: “Декрет Замойського братства церкви святого Миколая:

На зборах братів старших і молодших і великої кількості замойського православного посполитства грецько-руської віри в будинку церкви велась справа, за позовом дотепного Михайла Гунашевського, студента славної Замойської академії, стосовно непотрібного носіння колива до мурованої замойської церкви.

Тут всі брати, за клопотанням славетного Марка Янисевича, міщанина замойського і брата цієї ж церкви, борючись з такими непотрібними звичаями, [яких] ніде по інших церквах і країнах не дотримуються. А до того ж, суперечило б статутам і канонам, і святій православній вірі, якби хтось інший, того невідомого звичаю [прихильник], через власні вигадки, нові постанови і посміховища над с[вятою] вірою ухвалював і встановлював те, чого в інших містах, тобто у Львові, Києві та Вільні, й по інших єпархіях не знайдеться. Звідки б ненависть і великі суперечки між братчиками не виникали, — через те, що відбувається — запобігаючи тому, аби на майбутнє не перетворилось на звичай, ми, нижче підписані, узгодивши на спільній раді, одностайно наказуємо, аби пан Михайло Гунашевський, який взагалі не належить до церковного уряду або попросту ніхто, припинив носити це надмірно вишукане коливо до божої церкви і заохочувати людей до цього й більше не наважувався б, окрім традиційного часу.

Се до уваги наших духовних старших віддамо і на високий розсуд їх мосців вносимо й маємо вимагати справедливості, а притому ще хочемо провини скласти на тих, хто б наважився такі вигадки вимислювати, й спокутування на вічні часи прагнемо.

Пана Марка також звинувачуємо, адже суперечка стосовно того колива, з провини того ж пана Гунашевського [вкупі] з чесним Йо[а]химом Шушкевичем і з іншими, котрі до того долучились, відбулась на церковному ґрунті. Через те вирішили [пана Марка] покарати вільним арештом у цьому ж місці. Панові ж Йоахимові Шушкевичеві, замойському передміщанинові, який зв’язався з цим паном Михайлом Гунашевським, різного галасу і неспокою зчинивши, і до такої міри був ідіотом, що [підтверджував], чим є коливо і якого часу має відбуватись [освячення], — через те його як порушника спокою той самий суд і братські збори присуджують до сидіння вільного і звичайного, на розсуд братства, а також вважають, що [він] винен пів каменю воску.

А на майбутнє застерігаємо, аби жодного галасу про те коливо жодним братом нашим не зчинялось, а [якщо] будь-хто зятим виявився, окрім традиційного часу, тобто за померлого і як церква божа наказує, ставити [коливо] — тоді такого не тільки арештом, але зараз же й гріхом непростенним — винним каменю воску без будь-яких зволікань визначимо.

Даний декрет одностайно, всі разом на публічних сходах усіх братів, які на це дали згоду, хочемо вважати дійсним і правомочним на вічні часи. Про що власноруч підписались. Сталося в домі церковному місяця липня дня четвертого року панського 1647. Григорій Климович, писар братства святого Миколая т[anu] р[opria]” (с. 349).

с. 36 ...на "Ізрядно"... — йдеться про молитву після освячення дарів "...о Пресвятей, Пречистей, Преблагословенней Славней владычице нашей Богородице и Приснодеве Марии". Тут і далі згадуються молитви Божественної літургії. — *Прим. пер.*

...еретенні сини... — тут вживається у негативному значенні. Див.: Грінченко Б. Словарь української мови: У 4 т. — Т. 1. — К.: АН УРСР, 1958. — С. 468. — *Прим. пер.*

с. 38 ...висловлення вдячності "щегульным добродеем"... — тут: транслітерація кирилицею польського звернення "szczególnym dobrodziejam", тобто "особливим добродіям". — *Прим. пер.*

...надписав на обкладинці: Autograf Michała Gupaszewskiego dnia 25 Marca 1649 — з пол.: Автограф Михайла Гунашевського дня 25 березня 1649.

Акты, [относящиеся к истории] Южной и Зап[адной] России", [т.] III, с. 496 — М. Грушевський посилається на документ: № 342. 1659, августа 19. Письма писаря Войска Запорожского Ивана Выговского к царскому посланцу подьячому Ивану Фомину // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. 1638–1657. — СПб.: В типографии П.А.Кулиша, 1861. — С. 495–496.

Переяславські присяжні списки — моя доповідь: "К истории Переяславской рады 1654 года", "Д[оклады] АН [СССР]", [Серия] В, 1929, с. 302 — див.: К истории Переяславской Рады 1654 года // Доклады Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. Серия "В" / Ред. А.Самойлович. — Л.: Изд-во АН СССР, 1929. — № 16. — С. 299–305. Опубліковано у перекладі українською мовою: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 365–372.

с. 40 Наступна с. 9 (с. 171)... — перекладачем виправлено помилку, якої припустився М. Грушевський, або яка сталась під час друку (у першодруці двічі вказано с. 5). — *Прим. пер.*

"Що ж, розумієте, в яком ми..." — слово "ми" виділено курсивом М. Грушевським. — *Прим. пер.*

privatissima — з італ.: дуже особисті. — *Прим. пер.*

с. 42 pro domo sua — з лат.: за власний дім; у значенні: "на захист своїх особистих інтересів". Вираз став широковідомим завдяки промові Цицерона з таким заголовком, у якій він говорив про себе. — *Прим. пер.*

Самовидець Руїни та його пізніші відображення

Перша публікація російською мовою: Самовидець Руїни и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1932. — С. 157–192. Підпис на початку статті: М.С.Грушевский. Дата не зазначена.

Рукопис статті зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (ф. 220 /Институт славяноведения АН СССР, 1931–1934/, оп. 1 /Документы по организации и деятельности/, од. зб. 8, арк. 6–50). Рукопис чорнилом на аркушах у клітинку зошитового формату, двома почерками, що послідовно змінюють один одного: арк. 6 — до середини арк. 17 — письмо М. Грушевського, потім тими самими чорнилами до арк. 19 — рука К. Грушевської, з арк. 20 до кінця — авторський текст почерком М. Грушевського із вписаними К. Грушевською цитатами (арк. 21–22, 23–24, 28–30, 32–36, 44–47), інколи рукою К. Грушевською переписана частина тексту (арк. 36, 46–47). На рукопису є авторські правки і дописки чорнилом, а також редакційні та друкарські помітки червоним і синім олівцем.

Переклад українською мовою, зроблений Ярославом Дзирою, опублікований у часопису: *Український історик: Журнал історії і українознавства*. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 83–115. На жаль, перекладач, прагнучи зробити текст історично та літературно досконалим, дозволив собі втрутитися в авторський текст археографічно неозначеними правками, додатками та роз'ясненнями, що призвело до певного зміщення розставлених М.Грушевським акцентів та у дечому змінило стилістику тексту.

Публікуємо статтю у вивіреному Вікторією Сергієнко та Оксаною Юрковою перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М.Грушевського.

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

Самовидец Руины и его позднейшие отражения

Среди разнообразных достижений украинской историографии за последние годы, больших и малых, заслуживают внимания интересные результаты, достигнутые в обследовании так называемой “Летописи Самовидца”, долгое время считавшейся самым важным историко-литературным памятником козацкой эпохи и действительно представляющей крупный историко-литературный интерес¹.

Свою высокую, во многом преувеличенную, как теперь оказывается, репутацию это произведение приобрело, главным образом, в последней четверти XIX в. В XVIII в. оно не пользовалось популярностью, вопреки высказывавшимся в литературе соображениям о большом распространении его². Его пессимистическое настроение, холодное или недоброжелательное отношение к наиболее прославленным героям борьбы за освобождение, начиная с самого Хмельницкого, не отвечало настроениям украинской интеллигенции XVIII в., усиленно идеализировавшей эту освободительную борьбу. Поэтому история Грабянки, написанная в тонах триумфальных, панегирических, видимо, вытеснила из обихода “Летопись Самовидца”. Бантыш-Каменский, составлявший в начале 1820-х годов свою “Историю Малой России” с помощью любителей украинской старины кружка Репнина, не знал “Самовидца”; он познакомился с летописью затем только в Москве в великорусской редакции XVIII в., сделал о ней сообщение в Московском обществе истории и древностей в начале 1824 г. и включил в реестр своих источников во втором издании “Истории Малой России” 1830 г.³, но не придал особенного значения в ряду этих источников. Только в 1840-х годах Кулиш, случайно натолкнувшийся на эту “Летопись” и увлекшийся новою для него и необычною после панегиризма XVIII в. “объективностью” ее, стал усиленно создавать ее репутацию⁴. Он начал поиски ее спис-

¹ В настоящей статье излагаю содержание главы, посвященной этому памятнику в VI томе “Истории украинской литературы”, заканчиваемом мною в настоящее время.

² Акад. Ор. Ив. Левицкий в своем исследовании о летописи “Самовидца” писал (в 1878 г.): “К концу первой половины XVIII в. летопись эта служила любимым чтением тогдашних книголюбцев и была значительно распространена в обществе, на что указывает множество списков ее этого времени, найденных в разных местах левобережной Малороссии” (с. 5). Этот отзыв повторяется до последнего времени, но в действительности рукописных списков летописи сохранилось немного, и ничто не указывает на ее распространение в XVIII в.

³ Под № 17 “Летописец малороссийский с 1340 по 1734 г.” подарен Обществу истории и древностей российских д[ействительным] чл[еном] Е. Д. Нечаевым. Доклад о нем: “Труды и летописи Общества истории и древностей российских”, ч. III, кн. 2, с. 63–65.

⁴ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в малой России. Доведена продолжателями до 1734 года. — “Чтения”, год II, 1846 г. и отдельно.

ков, задумал написать исторический роман на основании ее рассказа о Нежинской раде 1663 г. (из этого получился его знаменитый исторический роман “Черная рада”), носился с планом исследования о ней как историческом источнике, — охладев в конце концов к этому плану, заинтересовал им своего товарища П.Я.Сердюкова, открывшего автора этого произведения, а самое главное — побудил Бодянского издать в “Чтениях” за 1846 г. текст его под названием “Летопись Самовидца”, которое дал ему тот же Кулиш, не в пример прочим авторам, писавшим об эпохе Хмельницкого, дескать, только понаслышке.

Эти усиленные рекомендации достоверности и важности открытого им источника и шум, поднятый вокруг него, впервые заставили исследователей обратить на него серьезное внимание. Хотя Максимович несколько брюзгливо отметил, что “Летопись Самовидца” была новостью для самого Кулиша, но не для старых “любителей малороссийской старины” Киева и Харькова, давно знавших эту летопись¹, но остается фактом, что только “открытие” Кулиша и издание Бодянского заставили этих любителей внимательнее отнестись к этому памятнику и оценить его достоинства. Затем резкая критика Г.Карпова, противопоставившего “Самовидца” другим произведениям старой украинской историографии, как единственный ценный исторический источник², еще более повлияла на высокую, можно сказать, восторженную думку “Самовидца” как исторического источника. Покойный акад. Орест Ив. Левицкий, тогда еще молодой начинающий ученый, положивший новым изданием “Самовидца”³ первое основание своего научного авторитета, критически проработав на основании новых, лучших списков текста летописи, в своем исследовании о ней, оставшемся до последнего времени самым главным и собственно единственным научным трудом, посвященным этому памятнику, — отметил в нем только три исторических погрешности и считал, что их незначительность только подтверждает “высокий авторитет достоверности, каким заслуженно пользуется эта летопись” (с. 76). С тех пор до самого последнего времени, на протяжении целого полувека принято было говорить о ее точности, достоверности, объективности, даже протоколярности и фотографичности. Так, напр., акад. Возняк в своей “Історії укр[аїнської] літератури” ([т.] III, с. 381, 1924), подводя итоги предшествующих оценок, противопоставляет прочим, так называемым козацким летописям объективное и фотографическое изображение событий у “Самовидца”, а В.Романовский в специальном исследовании о его личности подчеркивает “правдивость его известий, полноту и широту сведений, удивительное беспристрастие, объективизм”⁴.

Правда, такие восторженные оценки исторической достоверности “Самовидца” держались в последнее время больше по инерции. Накопление документального материала для истории Украины XVII в. на протяжении последних десятилетий и анализ известий все чаще давал повод констатировать неточность рассказов “Самовидца”⁵. Н.Н.Петровский, специально занявшийся этим вопросом, в 1926 г. отметил уже такое множество мелких и крупных ошибок и неточностей в описании событий эпохи Хмельницкого в рассказе “Самовидца”, что причислил его в разряд источников второстепенных, хотя оставил за ним первое место среди украинских летописей. Но решающее значение для оценки *fides historica* “Самовидца” имело разрешение загадки личности этого анонима.

¹ Собр[ание] сочинений, т. I, с. 525.

² Главным образом в книге “Начало исторической деятельности Б.Хмельницкого”, 1843.

³ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, 1878.

⁴ Кто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5, с. 60.

⁵ Так, В.О.Эйнгорн в своих “Очерках из истории Малороссии XVII в.” (1889), не нарушая общей характеристики “замечательно верного рассказа Самовидца”, отметил его “неверные сведения о частностях” (с. 218).

Все списки его произведения не имеют ни заглавия, ни имени автора. Наиболее старые и авторитетные копии имеют в начале только частный заголовок, относящийся к первой главе: “О начале войны Хмельницкого”; скомбинированная из двух старых списков, по указаниям Кулиша, так называемая “копия Юзефовича” прибавила к этому слово “летописец”, так что получилось нечто вроде общего заглавия “Летописец о начале войны Хмельницкого”. Имя автора не указано нигде, и теперь, когда это имя раскрыто, создается впечатление, что это отсутствие имени не было случайным, что автор действительно хотел скрыть свое авторство умышленно и сознательно, чтобы сообщить своему произведению возможно большее впечатление объективности (что, как видим, ему действительно и удалось). На протяжении его он трижды упоминает о себе как об очевидце тех или других описываемых событий, вероятно, тоже с умыслом, чтобы придать больше авторитетности своему описанию. Эти места я приведу ниже; они и дали повод Кулишу окрестить это произведение “Летописью Самовидца” в отличие от других “козацких летописей”¹. Но при этом он не дает никаких указаний, которые могли бы помочь определить, кто был этот очевидец. С другой стороны, он несколько раз называет себя, своих детей, свою судьбу, но всегда как что-то постороннее, ничем не намекая на то, что это имеет какое-нибудь отношение к автору произведения. В особенности ясно выступает это предумышленное затирание всяких указаний на свою авторскую личность в истории патриаршего проклятия, наложенного на гетмана Многогрешного стараниями автора для того, чтобы заставить его вернуть разграбленное у автора имущество: как увидим ниже, он обстоятельно изложил этот эпизод в поношение низвергнутого гетмана; назвал имя привезшего это проклятие — свое собственное имя, но ничем не намекнул, что это имя автора летописи, и тем действительно довольно искусно отвел от себя след.

Несмотря на все это, как теперь обнаружилось, авторство его в полной тайне не осталось. Оказывается, что упомянутый Сердюков видел в 1840-х годах список истории Грабянки, в котором при изложении “конотопского чуда” 1652 г., почерпнутого из “Летописи Самовидца”, имелась приписка: “Судья Романовский написа сие”². Сердюкову, очевидно, удалось расшифровать это указание: он установил, что тут нужно разуметь Романа Ракушку-Романовского, нежинского полкового судью 1650-х годов, и что этот Ракушка, нежинский сотник, позже протопоп брацлавский, был действительно автором “Летописи Самовидца”, описавшим, между прочим, и “конотопское чудо”. Сердюков собирался доказать все это в специальном исследовании о “Самовидце”; мысль эта долго его занимала, но осуществить свой план ему так и не пришлось. Единственным следом его открытия осталось письмо к Бодянскому Кулиша, 22 октября 1846 г., в котором он сообщал: “Давний мой знакомый и соученик, некто Сердюков, человек неизвестный, но великий любитель и знаток украинской истории... доказывает, что сочинитель “Летописи Самовидца” был Ракушка сотник, а потом протопоп”³. Письмо это было опубликовано в 1897 г., но открытие Сердюкова не обратило на себя внимания исследо-

¹ До питання про певність відомостей літопису Самовидця і про автора літопису. — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] освіти”, [кн.] VI.

² В июле 1847 г. Сердюков писал Бодянскому: “У меня есть целая тетрадь выписок из Конисского, Бантыш-Каменского, Симоновского, Самовидца и Грабянки; пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также в Летописце Малья России (т. е. в изданном Туманским тексте Грабянки), — с тою единственно разницею, что здесь язык их, как и везде в этом Летописце, гораздо свежее. Впрочем, известия о павлочском попovice, о котором Грабянка распространяется с таким участием, нет у Туманского, и про конотопский колодез упомянуто мельком, без критики: “судья Романовский написал сие”. Эти письма Сердюкова к Бодянскому оставались до сих пор неизвестными. Отрывок приведен у Петровского в [книзі] “Нариси історії України”, с. 177.

³ “Киевская старина”, 1897, кн. 10, с. 32.

вателей, вероятно, потому, что совершенно не известны были факты, из которых он исходил, в том числе и упомянутая приписка о Романовском. Однако совсем втуне оно не осталось. Думаю, что именно этот домысел Сердюкова понудил покойного В.Модзалевского, специалиста в области хозяйства Северской Гетманщины, заняться биографией Ракушки, оставившего по себе заметный след в организации войскового хозяйства в роли администратора полковых доходов, а затем первого генерального войскового подскарбия. Первый очерк его биографии явился еще в 1913 г., более тщательная и подробная обработка этой же темы была напечатана в 1919—1923 гг.¹ Покойный исследователь очень полно и тщательно подобрал материал, освещающий пункты соприкосновения биографии Ракушки с автобиографическими моментами “Летописи Самовидца”, так что хотя непосредственных указаний на эту сторону деятельности Ракушки его работы не дали, но параллелизм оказался настолько ярким и исчерпывающим, что после появления последнего биографического очерка сразу, почти одновременно, на протяжении нескольких месяцев появились три специальные работы о “Самовидце”, досказавшие то, чего не сказал Модзалевский: что “Самовидец” это, несомненно, Роман Ракушка, нежинский сотник, позже генеральный подскарбий, брацлавский протопоп и, наконец, с 1670-х годов и до конца своего (ум[ер] в 1703 г.) — стародубский священник. В более или менее категорической форме такой взгляд высказали в 1925—1926 гг. киевский археограф В.А.Романовский, нежинский проф. Н.Н.Петровский, киевский проф. А.П.Оглоблин². Львовский молодой историк М.Андрусак подверг их выводы тщательному пересмотру в специальной статье и тоже признал их в общем убедительными, хотя лично считал автором летописи другого участника борисовской комиссии, Быховца, а не Ракушку³. Наконец, Н.Н.Петровский еще раз пересмотрел вопрос в большой специальной работе о “Летописи Самовидца”, вышедшей в начале 1931 г.⁴, и, на мой взгляд, в результате всей проделанной работы можно считать несомненным, что летопись была произведением Романа Ракушки, — настолько точно совпадают биографичес-

¹ Роман Ракушка, один из деятелей “руины”. — “Труды Черниговской архивной комиссии”, 1913, кн. X; Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, т. 1, 2–3. Также “Малоросійській Родословник”, 1914, т. IV.

² В.Романовский. Кто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5. М.Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] осв[іти]”, 1926, кн. 6; Ол. Оглоблін. До питання про автора “Літопис[у Самовидця]”. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, 1926, кн. VII–VIII. Проф. Оглоблин отметил, что свою статью, в которой авторство Ракушки устанавливается в менее категорической форме, чем в двух других исследованиях (скорее как гипотеза, чем решительное утверждение), он написал еще весной 1924 г. и тогда же огласил в публичном собрании своего семинария; но в свет она вышла после двух вышеназванных работ. Н.Н.Петровский в своей новейшей работе (см. ниже) отмечает, что все три исследователя, доказывая авторство Ракушки, оставались в неведении, что эта мысль была высказана еще в 1840-х годах Сердюковым, была известна Кулишу, Бодянскому и др. Об этом напомнил, по поводу статьи Романовского, А.К.Дорошкевич в “Украине”, 1925, кн. 6.

³ М.Андрусак. До питання про авторство Літопису Самовидця. — “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”, 1928, т. 149.

⁴ Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця), Державне видавництво України, Харків, 1930. Это большая книга, 453 страницы убористой печати; по содержанию она состоит из двух равных частей: первая посвящена авторству летописи, вторая заключает критическую оценку ее достоверности и погодный, очень тщательный критический разбор сообщений “Самовидца”, насколько они подтверждаются или не подтверждаются документальными данными.

кие данные о нем со всеми указаниями летописи, и настолько ясно, ярко и убедительно разрешаются этой биографией отражения авторских переживаний и впечатлений, сохраненные этим произведением: все то, что можно вывести из его содержания, вполне и без остатка покрывается тем, что мы знаем теперь о Ракуш[к]е, и почти невозможно себе представить, чтобы какие-нибудь новые данные могли разрушить или поколебать это тождество.

То, что мы знаем теперь об этом незаурядном деятеле XVII в., сводится к таким главнейшим данным¹. Родился он около 1622 г. В завещании своем, писанном в мае 1701 г., он упоминает, что в это время ему было “близко осмидесят”. Отец его, Онисим Р[акушка], принадлежал к числу нежинских старосельцев: в том же завещании он напоминает, что его отец пришел, когда Нежин был еще слободой, и сам “рубил лозу и березу и строился”. Это подходит к условиям нежинской жизни 1620-х годов — первым годам жизни Романа Р[акушки]. Та часть Нежина, где находилась эта отцовская усадьба, носила, очевидно, название “Романовского кута”, и семья Ракушки прозывалась также Романовскими; это делает весьма правдоподобным предположение, что Онисим Р[акушка] был выходцем из м. Романовки Брацлавского воеводства, где во времена Хмельницкого находим также козаков Ракушек, в сотне Романовского (козак Данило Ракуша в реестре Уманского полка 1649—1650 г., — эта форма имени применялась и к Роману Р[акушке]). Но каково было социальное положение этой семьи до восстания Хмельницкого, остается неясным. Исходя из социальных симпатий “Самовидца”, некоторые исследователи склонялись к выводу, что это была семья шляхетская; но такое предположение опровергается фактом, что в семье не было гербовой традиции: Роман Р[акушка] в 1650—1660-х годах употребляет на своей печати разные гербовые знаки и вообще не обнаруживает каких-либо шляхетских притязаний. Другие исследователи настаивают, что это была семья козацкая, но существование родовитого козачества в Брацлавском воеводстве 1620-х годов едва ли можно предполагать. Онисим Р[акушка] мог превратиться в козака в Нежине в 1620—1630-х годах; он происходил, вероятно, из семьи мещанской, духовной или крестьянской². Сам он едва ли был церковником, судя

¹ Последние сводки биографического материала о Романа Ракушке в статье Н.Н.Петровского: *Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка* (“Записки істор[ично]-філол[огічного] відділу”, 1931, т. XXVI) и в его исследовании о “Летописи Самовидца” (Нариси, с. 144 и сл.).

² Мысль о шляхетском происхождении “Самовидца” (из православной шляхты, примкнувшей к восстанию Хмельницкого) была высказана Левицким в его исследовании о “Летописи Самовидца” и широко принялась в научной литературе: этого взгляда держались, напр., акад. Иконников, акад. Возняк, Липинский, Крипякевич, Окиншевич и др. Акад. Багалей отверг эту догадку, настаивая на принадлежности Самовидца к козацкой старшине (Нарис укр[аїнської] історіограф[ії], [вип.] II, с. 8 и сл.). Более подробной критике подверг эту гипотезу шляхетского происхождения Ракушки Н.Н.Петровский в своей последней работе. Я в своей статье о Кулише, выясняя зависимость его идеологии от идеологии Самовидца (о чем ниже), назвал последнего оказаченным мещанином (с. 35). Я исходил при этом из того интереса, какой “Самовидец” обнаруживает к роли “значного” мещанства во время восстания 1648 г., его сожаление о том, что “дьявол учинил себе смех з людей статечных”, представителем мещанской магистратской старшины, покидавших свои “уряды” и подлаживавшихся всей своей внешностью под козацкие фасоны (с. 20). В этом видно высокое представление о социальной позиции мещанских верхов, и так как при этом у автора не заметно антагонизма между значным козачеством и значным мещанством (хотя оно в жизни сказывалось достаточно резко), я и склонен был признавать “Самовидца” человеком, считавшим себя своим среди того и другого: вышедшим из знатного мещанства и примкнувшим к знатному козачеству. Совершил ли этот переход еще старик Ракушка Онисим, или его сын Роман, конечно, сказать затруднительно.

по тому, что церковная стихия не отразилась сколько-нибудь ярко на языке, стиле и творчестве его сына, но возможно, что последний перешел в духовное звание, следуя более ранним традициям: может быть, Онисим Р[акушка] был поповичем или дьячковским сыном из Романовки. Я считал бы наиболее вероятным, что, поселившись в Нежине, он примкнул к местному мещанству; позже, в 1630-х годах, возможно, стоял в рядах козачества или, по крайней мере, подошел очень близко к козацкой верхушке, а его сын Роман, несомненно, уже с начала восстания 1648 г. стоял в козацких рядах: в реестре 1648—1649 г. мы видим его козаком полковой сотни под именем “Романа Раскущенка” (очевидно, неверно прочитанное “Ракущенко”), а в этот реестр новые люди не попадали; за Ракущенко, очевидно, уже был основательный стаж.

О ранних годах Романа Р[акушки] — его воспитании, семейных обстоятельствах и т. д. до сих пор ничего положительного не известно. Очевидно, он не получил систематического школьного образования, какое могла дать киевская коллегия или другая подобного характера школа. Об этом можно судить по отзывам о “лядских фортелях” и “превратности гетмана” Выговского: в них чувствуется неблагоприятное отношение к современной польско-латинской школе, какое едва ли бы обнаруживало лицо, само прошедшее подобную школу. Еще более убедительно свидетельствует об этом речь и стиль его произведения, совершенно лишённого риторических украшений, польской, латинской и даже славянской учености; его речь типичная разговорная и деловая, канцелярская речь современного окультуренного, но не книжного человека. Судя по тому, что Роман Р[акушка] проявил себя позже специалистом-хозяйственником, знатоком по части стройки и эксплуатации мельниц, руден и т. п., можно думать, что, подрастая, он помогал отцу в хозяйстве, в его деловых сношениях больше, чем занимался накоплением и расширением своих книжных знаний.

Эта практическая складка и хозяйственный опыт, а может быть, и родственные связи содействовали карьере Романа Р[акушки] в рядах козацкого войска. Несмотря на довольно молодые годы, когда ему едва кончилось 30 лет, мы видим его в рядах высшей полковой старшины как “дозорцу скарбу войскового в полку нежинском”, “ревизора скарбу войскового”, сотника нежинского, полкового судьи и наказного полковника. Боевых впечатлений в рассказах “Самовидца” не заметно; едва ли и был он боевиком. Но ему давались очень ответственные поручения административного и дипломатического характера. Так, в 1656 г. в звании нежинского полковника (наказного) отправляется он в царскую квартиру под Ригой улаживать щекотливые отношения козацкой оккупации Белоруссии¹. В 1658 г. в роли нежинского сотника он участвует в возобновлении союза Войска Запорожского с Крымской ордой. В 1659 г., с титулом нежинского полкового судьи, Ракушка отправляется в Москву устраивать отношения, испорченные Гадяцкой унией. В 1660 г. он участвует снова, как нежинский сотник, в переговорах с Польшей в Борисове и т. д.

Конфликт войсковой “черни” со старшинской верхушкой, к которой принадлежал или примыкал Р.Ракушка, летом 1663 г. навис серьезной опасностью над его головой, но какими-то неизвестными путями он своевременно успел отчалить от своих патронов — нежинского полковника Васюты Золотаренка и гетмана Якима Сомка и причалить к кораблю Брюховецкого, выплывшему на этом движении черни. Возможно, в этот критический для Ракушки момент сыграло решающую роль то обстоятельство, что во время решающей Нежинской рады Брюховецкий со своими сторонниками расположился лагерем в “Романовском куте” Ракушей и мог быть гостем в доме Романа Р[акушки]. Во всяком случае, последний не только не погиб в этой склоке вместе со своими патронами,

¹ Об этом посольстве Ракушки в моей “Истории Украины-Руси”, т. IX, с. 1264—1265.

но наоборот — его войсковая карьера расцвела еще более пышным цветком и достигла в гетманство Брюховецкого своего апогея. Р. Ракушка стал правой рукой нового гетмана в сфере администрации и финансов; это поручение было стабилизировано в виде новой, до сих пор небывалой должности “генерального войскового подскарбия”, которую Ракушка занимал во все продолжение гетманства Брюховецкого (с его падением прекратила свое существование и эта должность, вплоть до второй четверти XVIII в.). Кроме того, ему давались и другие важные поручения в сфере администрации. По поручению гетмана он должен был провести раздел огромного нежинского полка на три полковые единицы и взять на себя временное управление. Ряд других полков также был поручен на время его управлению. Деятельно занимаясь войсковым хозяйством и финансами, он имел возможность сделать многое и для своего личного благополучия и на широкую ногу поставил свое собственное хозяйство. В позднейших жалобах своих на расхищение его имущества он претендует на забранные в его Почарском имении 400 осмачек хлеба, 6 больших винокурных котлов, 150 свиней и т. д. Перед нами типичное панское имение; его хозяин — представитель новой формации украинского феодализма.

Но этому процветанию Ракушки положило конец восстание 1668 г. На этот раз ему не удалось так ловко переменить лошадь, как в 1663 г. Общее негодование на приспешников Брюховецкого обрушилось и на Ракушку. Имущество его было разграблено, а он сам “унося свое здоровье”, принужден был бросить насиженное место и спастись бегством за Днепр.

Свою войсковую карьеру он на этот раз счел так безнадежно испорченной, что решил совершенно переменить род занятий и социальное положение: бросить козацтво и заняться церковной деятельностью в своей дедовщине — былом воеводстве Брацлавском. Ближе неведомыми нам путями он нашел возможность войти в доверие к митрополиту Иосифу Тукальскому, сподвижнику Дорошенка, принял сан священника, получил должность протопопа брацлавского и дипломатическое поручение к константинопольскому патриарху: уладить на месте разные иерархические настроения. Улаживая эти дела при патриаршем дворе, новоиспеченный протопоп выхлопотал ценную бумажку и лично для себя: не более, не менее как отлучение от церкви гетмана Многогрешного, пока он не возвратит разграбленного имущества “честному отцу Роману, протопопу брацлавскому”. При помощи этой бумажки хитроумный протопоп рассчитывал принудить гетмана к возмещению проторь и убытков, а, быть может, в процессе торгов и переторжек договориться с ним относительно своего возвращения в родные палестины. По возвращении он послал гетману копию патриаршего отлучения, просил вернуть заграбленное имущество и в таком случае обещал прислать подлинную патриаршую грамоту без всякой огласки, предать молчанию весь инцидент; в противном случае грозил огласить отлучение и создать всяческий шум вокруг него. Но гетман не пошел на торги и уступки, как рассчитывал Ракушка: он вместо того пожаловался на патриарха царскому правительству, и последнее вступилось за своего вассала, заставило патриарха аннулировать отлучение и вместо него выдать Многогрешному благословенную грамоту. Протопоп остался не при чем и мог только по поводу неудачного замысла сорвать сердце в своей летописи, как увидим ниже.

Других сколько-нибудь важных подробностей из этих годов жизни Ракушки на Правобережье не сохранилось. Вероятно, он прожил здесь включительно до 1675 г., когда польские войска сожгли Брацлав и этим вызвали массовое переселение его жителей, между прочим, и за Днепр. Очевидно, в числе прочих пострадавших от поляков и Ракушка исходатайствовал себе разрешение возвратиться на Левобережье. Обстоятельства этого благоприветствовали: правобережные города, местечки, сотни, отрекаясь от Дорошенка, переходили под власть Самойловича; вероятно, и Ракушка использовал эту обстановку и свое положение пострадавшего от Многогрешного, чтобы найти путь к

сердцу его преемника и соперника. Хотя Р[акушка] и излил после падения Самойловича всю желчь, накопившуюся у него от высокомерия этого “поповича”, но он пользовался расположением последнего во время его гетманства и, вероятно, не без его соизволения, а может быть, и протекции получил место священника в Стародубе. В феврале 1676 г. он уже приводил к присяге новому царю своих прихожан как “протопоп брацлавский, священник святоникольский стародубовский”. Позже он себя брацлавским протопопом уже не называет, а святоникольским стародубским попом остался до своей смерти, которая постигла его, вероятно, в первой половине 1703 г. Сколько-нибудь значительной политической или общественной роли он в течение этих последних десятилетий своей жизни уже не играл, но довольно успешно и энергично устраивал свои имущественные и семейные дела; очевидно, жил в полном достатке и умножал свое имущество разными благоприобретениями как на своей родине, в Нежине и его окрестностях, так и на новом своем местожительстве, в Стародубе. Самойлович пожаловал ему здесь подгородное село Новоселки, отобрав последнее для этого от стародубского магистрата, а после падения Самойловича Ракушка исходатайствовал подтверждательную грамоту у его преемника Мазепы. В феврале 1701 г. он составил завещание, автобиографические известия которого я процитировал уже выше. Оно довольно ярко характеризует личность “Самовидца”. Считая, что он достаточно уже при жизни наделил старших детей, Ракушка хотел закрепить большую часть своего имущества за младшим сыном и, чтобы преградить путь претензиям прочих членов семьи, не останавливался даже перед опорочением их. Он отмечает, что его внука Мелания “уж не мает жадного вступу до моей худобы, бо и так много matka оной з мужем своим побравши коней, бидла, гроши потратили, да и священство (отца Мелании) не мало мене коштувало, а matka оной з скрыне, отмикавши, краденним способом побрали”. В этой характеристике достаточно ярко отразилась мелочная и злопамятная натура “Самовидца”.

Если сравнить эти биографические данные о Романе Ракушке с теми автобиографическими указаниями и чертами, какие сохранила нам “Летопись Самовидца”, то мы увидим, что они взаимно покрываются вполне и ярко характеризуют индивидуальность и классовый облик автора этого произведения. Анализ последнего, произведенный в свое время Ор.Ив.Левитским, считавшим “совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним”, привел его к совершенно правильному выводу, подтвержденному всеми последовавшими исследованиями, что этот таинственный автор писал свое произведение сравнительно поздно — не ранее 1672 г., так как при более ранних событиях у него встречаются указания на позднейшие вплоть до этого года. Н.Н.Петровский в своем последнем исследовании старается отодвинуть этот термин по ante еще несколько далее — до 1677 г. Хронологические указания, отысканные им в тексте, на мой взгляд, не слишком убедительны, но данные биографии Ракушки в сопоставлении с конструкцией его произведения действительно делают весьма правдоподобным, что именно в это время, около 1677 г., он приступил к своему труду: годы 1675–1676 очень мало подходили для этого, а раньше 1672–1673 гг. отодвигать эту работу не позволяют упомянутые указания на последующие события. Условия жизни автора в 1776–1777 гг. были действительно таковы, что могли внушить ему желание описать пережитые тревожения и даже превратить его в настойчивый императив. Как мы только что видели, это был момент, когда автор, после бурных годов своего изгнания, причалил в тихую пристань стародубского прихода — самого тихого и удаленного от перипетий руины уголка Гетманщины, и у него действительно могло явиться, после крушения былых честолюбивых планов, непобедимое желание поделиться пережитым с грядущими поколениями и посчитаться перед трибуналом потомства со всеми виновниками своих злоключений.

Присматриваясь затем к содержанию его записок, мы видим, что до своего изгнания, т. е. до 1668 г., автор мало занимается Правобережьем, явно интересуется событиями Северной Украины и белорусского фронта преимущественно перед другими областями. Наоборот, в 1669–1675 гг., когда он жил в Брацлаве и вообще на Правом берегу, его внимание значительно больше привлекают события правобережные и здешняя политическая обстановка. После 1676 г., когда Ракушка водворился в Стародубе, стародубские лица и события совершенно определенно выступают на первый план, и так это продолжается до самого конца “Летописи”. Оканчивается она записками 1702 г. Ракушка в это время уже доживал свои последние дни, хворал и умер, как отмечено было выше, в первой половине 1703 г.; последние известия о нем отмечены биографами до февраля 1703 г.

Как видим, общая схема “Летописи” и общая схема биографии Ракушки, таким образом, вполне сходятся. Если теперь мы обратимся к частнейшим автобиографическим указаниям “Самовидца”, то увидим также полное соответствие.

В первый раз Ракушка говорит о себе как о свидетеле и участнике похорон своего полковника Ивана Золотаренка, памятных пожаром, происходившим в это время в церкви, в день Рождества 1655 г. Ясно, что Ракушка, как правая рука полковника в администрации и несколько месяцев спустя документально засвидетельствованный его заместитель, должен был не только присутствовать, но и принимать ближайшее участие в устройстве похорон, как это можно видеть в “Летописи”: “бо я сам на тое смотрел в той скарбнице, як еще огонь не расширился был” (с. 43). Под следующим 1656 годом летописец рассказывает об осаде Риги московскими войсками, “на которое я своими очима смотрел” (с. 45). Документально подтверждается, что “Роман Ракушка, полковник нежинский”, приезжал летом 1656 г. в царскую квартиру под Ригою с письмами и донесениями Ивана Нечая, преемника Золотаренка в командовании козацкими силами на белорусском фронте, и довольно долго находился под Ригою, добываясь легализации козацкой организации на белорусской территории¹. Под 1660 годом “Самовидец” повествует в первом лице об участии козацких уполномоченных в польско-русских переговорах, происходивших в Борисове (“на которую и нас козаков затягано и были смо”, с. 61). В числе козацких делегатов действительно был и “Роман Ракушка, сотник нежинский”, что документально известно².

Места “Летописи”, в которых упоминается Роман Ракушка, также достаточно ясно свидетельствуют, что автор, не желая открывать себя, говорит о событиях, в которых он принимал непосредственное участие. В этом отношении особенно интересен упомянутый эпизод об отлучении гетмана Многогрешного: его одного, собственно говоря, было бы достаточно, чтобы убедить нас в авторстве Ракушки. В “Летописи” рассказывается под 1670 г., что митрополит Тукальский отправил “посланца своего Романа Ракушку протопопу браславского до святейшого патриархи в Царигород от потвержения сакри на митрополию Киевскую”. Затем: “тот же посланный протопопу браславский вывезл соборную клятву от святейшого патриархи на заднепрянского гетмана Демяна Многогрешного, который в пиху вознесшися, легце себе тое поважал, еще ся сротачи, але зараз того Господь Бог скарал, те спадши з ганку, шию был зломал, те час немалий не могл говорити, що, пришовши до здоровя, не хотел ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле” (с. 108–109). Наконец, рассказав о падении Многогрешного, автор заканчивает такими словами: “И так скончилось гетманство Многогрешного, который себе клятву соборную святешого патриархи не во что поважаючи, совсем в невець пойшо” (с. 113–114). Судя

¹ Моя “История Украины-Руси”, т. IX, с. 1264, 1265.

² Польские дела б[ывшего] Архива иностр[анных] дел 1660 г. См. у Петровского “Нариси”, с. 148.

по тому, что известно об этом отлучении Многогрешного, оно было личным делом Ракушки, и никто в нем, кроме него, не был заинтересован; наоборот, Ракушка, очевидно, возлагал большие надежды на этот маневр и, несомненно, был очень огорчен и раздражен, когда эта афера не удалась, и Многогрешный, ничем не поступившись, добился того, что отлучение было аннулировано самим патриархом. Не добившись никаких материальных выгод, не успев огорчить своего обидчика при жизни этим отлучением, Ракушка постарался отомстить ему, по крайней мере, литературным путем за то, что тот “легче себе поважил” с таким трудом добытое отлучение. Но при этом, не желая открывать тех мотивов, которыми было вызвано это отлучение и самый рассказ о нем в “Летописи”, Ракушка тщательно закрыл свое авторство и замел по возможности всякие следы идентичности летописца с протопопом Романом Ракушею и мотивы поездки последнего в Константинополь с проторями и убытками, понесенными автором от Многогрешного¹.

Другое упоминание “Летописи” о Ракушке не так ярко, но тем не менее тоже подтверждает его идентичность с “Самовидцем”. Последний очень подробно рассказывает о том, что Выговский имел совещание с мурзою Карамбеем относительно предстоявших операций против московской партии. Рассказ просто выделяется из ряда других чрезвычайной обстоятельностью: “Карамбей з Выговским на особном месцу на конех сидячи мали розмову из собою на годин две зекгаровых и тож з собою потаємне от усах полковников постановили, противно кого тую войну мали поднести; а напотом гетман Выговский до намету Карамбея з мурзами упросив своего, и там зо всеми полковниками и инною старшиною учинили згоду з ордою, где сам гетман Выговский, обозний, судде, полковники со всею старшиною и козаками при них другими присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били”. Откуда такая чрезвычайная обстоятельность и такой интерес к этому эпизоду у автора, вообще неблагоприятно настроенного к союзу козачества с ордой. Разгадку дает дальнейший рассказ, что при отъезде Карамбея гетман послал с ним “Романа Ракушу и Левка Буту, сотников нежинских, при которых Карамбей и мурзы со всею ордою присягу выконали на братерство”. Итак, Ракушка был одним из ближайших участников этого дипломатического акта.

Можно отметить еще несколько мест, где подробности рассказа “Самовидца” чрезвычайно близко сходятся с обстоятельствами жизни Ракушки.

Под 1666 г. очень подробно рассказывается о переписи населения Украины, произведенной московскими “списчиками”, о новых налогах, введенных московским правительством; указывается размер налогов, порядок обложения и т. п. Мы поймем эту обстоятельность, припомним, что Ракушка был в это время генеральным подскарбием, т. е. лицом, наиболее близко стоявшим к вопросам обложения.

Под 1677 г. подробно описывается страшный пожар, опустошивший Стародуб. Автор очень подробно останавливается на том, с какой церкви начался пожар, и передает ходившие по городу толки: жители считали виновниками несчастья — духовенство; пожар начался с Никольской церкви, в которой в предшествовавшем году происходила церемония церковного отлучения, наложенного архиепископом на местного полковника за то, что он побил священника Никольской церкви. Автор, наоборот, доказывает, что пожар навлекло население своей безнравственной жизнью, неуважением к духовенству, невниманием к его обличениям и т. п. Нервный, приподнятый тон этих разъяснений

¹ М. Андрусак в цитированной статье смущается тем, что мотивы поездки Ракушки, указанные в “Летописи”, не сходятся с документальными данными. Но, во-первых, ввиду того, что точная дата посылки Ракушки в Константинополь нам неизвестна, мы, собственно говоря, не можем констатировать такого расхождения. Во-вторых, нам нужно считаться с возможностью или вероятностью, что Ракушка умышленно маскировал возможно благоприятно свою поездку.

будет нам понятен, если мы вспомним, что Ракушка был священником как раз в этой Никольской церкви и должен был чувствовать себя задетым толками, что Стародуб сторел из-за церемонии, в которой, вероятно, он и сам принимал участие.

Все эти совпадения делают несомненным вывод, что “Летопись” вышла из-под пера Романа Ракушки. Выяснение этого авторства представляет немалый методологический интерес ввиду того, что автор сознательно старался закрыть себя. С другой стороны, познакомившись с личностью автора так обстоятельно, как это позволяет нам биографический материал о Романе Ракушке, — зная его социальное положение, обстоятельства жизни, черты характера, мы сможем настоящим образом оценить его отношение к событиям, симпатии и антипатии “Самовидца”, — вообще его историческую идеологию.

“Летопись Самовидца” открывается замечательным трактатом о причинах украинской революции¹. Автор желает объяснить читателям “початок и причину войны Хмельницкого”. Эта причина — “едино от ляхов на православие гонение и козаков отягощение”. Автор, очевидно, повторяет ходячую общепринятую формулу, освещавшую козацкие войны интересами религии. Но, подчеркнув примат религиозных мотивов в комплексе причин, он развивает то, что в его сознании было более конкретным и реальным, — причины недовольства козацкого класса. Слабая литературная подготовка, недостаток школьного образования не дают ему возможности развить поставленную тему логически и систематически, по правилам тогдашней риторики. Начав с “гонения на православие” и занявшись фактически “отягощением козаков”, он с “отнимания фольварков” у козаков, как одного из видов “козаков отягощения”, перешел на традиционную историю “отнятия пасеки у человека одного, которая всей земле польской починала беды”, начал рассказывать историю бегства Хмельницкого на Запорожье и его первых выступлений и только в разгаре этой истории вспомнил, что он, собственно, не довел до конца своего изложения причин восстания и счел нужным сказать несколько слов, по крайней мере, о религиозном гонении. Вероятно, соображение, что в описании восстания ему придется говорить об истреблении католических церквей и монастырей, избиении католического духовенства и т. п., заставило его сделать отступление после рассказа об истреблении польской армии под Корсунем в форме пояснения, почему восстание не кончилось на этом разгроме военных сил Польши, а перешло в истребление всех форм польского господства на украинской территории (с. 10, 11). Но сделанный таким образом экскурс в сферу церковных отношений только еще определеннее показал, как мало реальна была эта религиозная причина восстания в представлениях левобережного козачества и вообще местного населения. Если в начале своего трактата, поставив во главу угла эту религиозную причину, “Самовидец” фактически свел разговор на причины социально-экономические, то тут, поставив специальной темой религиозное гонение, он в действительности мог лишь констатировать, что на Левобережье в 1640 годах говорили об угнетении православия унией “у Литве (и) на Волине”, но у себя дома могли указать лишь очень слабые попытки насадить унию и католичество. “Самовидец” явно преувеличивает эти первые симптомы, говоря о ряде униатских² архимандритов в Чернигове, между тем как в действительности единственный документально известный “униатский” архимандрит Елецкого монастыря Кирилл Ставровецкий был совершенно титулярным униатом и ничего для утверждения унии не сделал³. Точно так же

¹ Это классический текст в историографии последних.

² В трактате “Самовидца” слово “униатские” выпало.

³ Это вполне доказательно пояснил недавно скончавшийся черниговский историк А.В.Верзилов в статье “Униатские архимандриты в Чернигове” (“Труды Черниговской архивной комиссии”, кн. 5).

преувеличено утверждение “Самовидца”, что перед восстанием Хмельницкого “уже на Украине, что городок, то костел был”. В конце концов он сводит разговор на притеснения, какие терпела киевская коллегия от воеводы Тышкевича, на наезды и процессы из-за имений киевской митрополии, на презрительное отношение к православным со стороны католиков и т. п. В результате все это показывает, что, выдвигая религиозное гонение как первопричину восстания, Ракушка руководится традиционным декорумом; в действительности же те козацкие старшинные круги, представителем которых он является, не придавали этому мотиву большого значения среди реальных причин, вызвавших революцию 1648 г., специально на Левобережье, которым тут ближе занимается “Самовидец”.

Что же более реальное выдвигается в его сознании? Прежде всего исключение из козацкого реестра огромного количества реально пользовавшихся козацкими правами. Больше 6000 не могло быть козаков: “хоч и сын козацкий, тую же панщину мусел робити и плату давати”. Фраза эта попала не на место (с. 5), но, очевидно, из этой предпосылки исходит то, что рассказывается в первых строках этой главы о положении козаков, не попавших в реестр и поставленных перед дилеммой: нести панщину или принимать у старостинских урядников какую-нибудь службу, лишь бы не попасть в крепостную массу “подданных”. Самовидец имеет в виду людей, фактически втянувшихся в козацкое ремесло, для которых перспектива обращения в это крепостное состояние была невыносимой. Они принуждены были нести черную работу, крайне унижительную для их “рыцарского звания”, лишь бы не обратиться в простых “подданных”: служить на псарне, ездить с письмами и поручениями, исполнять всякую дворовую работу, а эти “незначные дела” крайне их удручали. Это, несомненно, очень живо чувствовалось в том кругу, где вращался сам Ракушка, может быть, захватило кого-нибудь из семьи, возможно — даже его самого; не удивительно, что этот момент фактически выдвинулся во главу угла, как “початок и причина войны Хмельницкого”.

На втором месте в анализе этих причин фактически оказалось “отягощение” той сравнительно привилегированной части козачества, которой удалось остаться в рамках реестра. Здесь отмечено: лишение выборного управления, так как полковники в это время назначались коронным гетманом, а сотники — полковниками; притеснение реестрового козачества этими полковниками и сотниками по назначению: они употребляли козаков на “домовую необычайную работу”, отбирали взятую у неприятеля добычу и т. д. Козаки лишены были права варить какие-либо напитки; отхожие степные промыслы их были обложены отяготительными поборами, и все это довело козаков до крайнего убожества.

Затем автор отмечает причины неудовольствия “поспльства”, т. е. крестьянского населения¹. На его взгляд, экономическое положение последнего было очень хорошо: “жили обфито в збожах, в бидлах, в пасеках”, но их возмущали “вимисли великие” арендаторов — “чинши великие, поволовщини, дуди, осип, мерочки сухие, з жорнов плата и инное”. Очень характерно, что о каких-либо притеснениях или неудовольствиях мещанского населения Украины автор не упоминает.

В общем положение Украины перед восстанием не представлялось ему бедственным. Те аномалии, которые он отмечает, не имеют в себе ничего ужасного; позднейшие ужасы польского режима, появляющиеся в писаниях козацких историков XVIII в. — всякие издевательства и пытки, изысканные формы смертных казней, ему совершенно чужды. Упоминая о смерти короля Владислава, приключившейся в разгар восстания, он называет его царствование “счастливым” (“Бог за грехи навидел землю такую тяжкою войною

¹ “Поспльство” у автора обозначает и крестьян, и родовое козачество в противопоставлении “значным”; в данном случае видно из контекста, что речь идет о “подданных”, крестьянах королевских и частновладельческих.

и отнял оной господара, то есть короля щасливого Владислава”). Это звучит почти как отголосок польских воздыханий о “золотом веке” правления Владислава. “Самовидец” не счел нужным пояснить, как явились все вышеупомянутые гонения и отягощения под этим счастливым правлением. Ничего не говорится об отмене старых козацких порядков “ординацией 1638 г.”. Мотив “прав и вольностей”, на разные лады повторявшийся в козацких переговорах с польским и московским правительством при Хмельницком и его преемниках и потом любовно разрабатывавшийся козацкими публицистами XVIII в., у “Самовидца” не играет почти никакой роли. Но наряду с этим равнодушием к традиционной дипломатической фразеологии тем ярче выступает преклонение перед фактом обладания, перед священным правом собственности *in usu*. Вся его история восстания — это непрерывный вопль о разорении, уничтожении имущества, истреблении ценностей, притеснении богатых и зажиточных классов всякого рода гольтубой, вторжении ее в ряды высших классов. Победы Хмельницкого, триумфы козачества над польской шляхтой не вызывают в “Самовидце” никакого восторга. Никакого пиетета к самому “козаковому батьку”, никаких комплиментов его мудрости и военным талантам, восторженно воспетым козацкими публицистами XVIII в. Великим гетманом двигают исключительно личные мотивы. Никаких фраз об общем благе, патриотизме и т. п. Получив вместе с своим товарищем по депутатии Илляшем “королевский привилей”, Хмельницкий утаивает его по соглашению с Илляшем и поднимает восстание “своего побытку albo кгрунтов жалуючи”. Секрет его успехов лежит в союзе с ордою, а в глазах автора это дело, противное христианству (“звладца с таким поганином и ворогом веры христианской збратавшися”). А результат первого года войны тот, что победоносный гетман, вернувшись домой, “там жону себе понял куму Чаплинскую, маючи мужа живого, а орды в Крим пошли з добычу”. Ни слова о торжественных встречах, киевских поэмах, восторге населения, описанном польскими очевидцами и воспетом полстолетия позже в “Милости Божей Украину от обид лядских свободившей”.

Зато “народ посполитий на Украине, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тие, которие козаками бывали, але кто и негди козацтва не знал”. “От боку зась Хмельницкого... козацтво по розных городах розишовшися полковников, сотников себе понастановлявши и где колвек знайшлася шляхта, слуги замковие, жиди й уряди меские — усе забияли, не щадячи ане жон и детей их. Маетности рабовали, костели палили, обвалювали; ксионзов забияли, двори зась а замки шляхетские и двори жидовские пустошили, не зоставляючи жадного целого. Редкий в той криве на той час рук своих не умочил и того грабления тих добр не чинил. И натотчас туга великая людем всякого стану значним била и наругания от посполитих людей, а найбільше от гуляйства, то есть от браварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов. Те любо бы який человек значний и не хотел привязоватися до того козацкого войска, тило мусел задля позбитя того посметьвиска и нестерпимих бед в побоях, напоях и кормах незвычайних, и тии мусели у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися были, то есть в Нежине, Чернегове, Стародубе, Гомлю, все тое подостававши вистинали, бо першей устрашившися шляхта жидов повидавали з маетностями, а потом и самих подоставали и вистинали. И многие на тот час з жидов, боячися смерти, христианскую веру приняли, але зась знову, час углядевши, до Полщи поутекавши, жидами позоставали, аж редко котрий додержал вери христианской. И так на Украине жадного жида не зостало, а жони шляхецкие зостали жонами козацкими. Также и по томтой стороне Днепра, аж по самый Днестр тое ж ся стало: опустошения замком, костелом и дворам шляхецким, жидовским, урядом меским и шляхте, ксионзом: усюда тое витрачено, а найбільше жидов пропало в Немерове и в Тульчине, незличаная личба” (с. 13).

После разгрома польской армии под Пилявцами — “Хмельницкий з своими войсками и татарами или с ордами великими просто ку Лвову потягли, пустошили усе города, и под Лвов подступивши, попустошили, тилко самый город Лвов окуп за себе дал орде и Хмельницкому. И так оттуля Хмельницкий зо всеми потугами потянул под Замостя, а там стоячи орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь — города значнии повиймали: Острог Великий, Заславя, Луцко, Володимер, Кобрин, аж и Берестя Литовское. И хто может зроковати так нежданованную шкоду в людех, що орды позабирали, а маетности козаки побрали. Бо в тот час не било милосердия мсти народом людским. Не тилко жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая же беда была. Многие в неволю татарскую пойшли, а найбардзей ремесники молодые, которие голови голили попольску, чуприну пускаючи наверх голови. Але предся русь-христиане в тих поветах в городах позоставали и ежели якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костеле зась римские пустошили, склепы с трупами откопавали, а мертвих тела з гробов викидали и обдирали и в том оденю ходили” (с. 15).

Переяславские переговоры 1649 г. “Самовидец” представляет в таком виде, что Хмельницкий, получив королевский привилей “на вольности” и знаки гетманского достоинства, обещал исполнить королевские пожелания и прекратить войну, но посольства “монархов разных” привели его “до большого заятрення и пихи”: он не захотел соблюдать “справедливость мира” с польским королем, как следовало бы по отношению к своему законному монарху (“слушнои згоды з монархоу польским як с паном своим не чинил”), нарушил (“отменил”) заключенный мир и договор — “приязнь и постанову з королем польским” и призвал хана “з великими потугами татарскими”, что является предвестием новых жесточайших опустошений. Одновременно поднимается все украинское население не из каких-нибудь идеальных побуждений — религиозных или национальных, не “за вольности” и “за веру”, а из корыстолюбия, из жажды добычи. “Так усе, що живо, поднялося в козацтво, те зайдво знайшол в яком селе такого человека, чтобы не мел албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам не здужал, то слугу паробка посилал; а иние килко их было, все ишли з двора, толко одного зоставали — же трудно было о наймита. А то усе деялося задля того же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецких и жидовских и иных людей бывающих на преложенстве. Же повет где в городах были и права майдебурские, — и присягли бурмистрове и райцы свои уряды покидали и бороды голили, до того войска ишли; бо тие себе зневаду держали, который бы з бороною не голеною у войску был. Так дявол учинил себе смех з людей статечных” (с. 20).

Измена хана, подкупленного королем, пройдена молчанием. Король в руках Хмельницкого; последний свободно диктует условия мира. О религиозных и национальных уступках, выговоренных Хмельницким, “Самовидец” не упоминает, хотя это логически необходимо было ввиду вышеуказанных причин восстания; указано только отграничение козацкой территории и постановление, что татарам в качестве добычи предоставлено право взять в плен 12 городов. В стилизации “Самовидца” это позорное, чрезвычайно одиозное постановление всею силою ложится на Хмельницкого, который и приводит его в исполнение: “Хмельницкий з ханом кримским, расправивши орду — то есть мурзи, придавши и козаков; и так многие города козаки позводили и людей татаре в неволю побрали, и места значние спустели”. Опять вина опустошения всею тяжестью падает на козацкое восстание и его вождя Хмельницкого.

Под следующим 1650 годом — поход на Молдавию. В официальном освещении гетманского правительствa, зафиксированном известной козацкой думою, он представляется в аспекте блестящего триумфа козацкого оружия, его триумфальным походом. “Самовидец” описывает его как деяние в высшей степени предосудительное — опусто-

шение братского единоверного края в интересах врагов христианства татар и турков — позорное последствие противоестественного союза православного козачества с магометанами. Стиль этого эпизода очень путанный; поэтому я предпочитаю привести его в переводе, возможно близком к подлиннику: “Войско (козацкое) не хотело бездействовать, тем более побратавшись с таким поганином и врагом веры христианской (ханом). Молдавская земля, христианская, хотя и в подданстве у турок, жила, однако, спокойно при одном и том же господаре (без смен и замешательств), начала жить в изобилии. Крымский хан позавидовал, что христианство, а в особенности Русь (в смысле православия) взяла верх, и с согласия турка, как я понимаю, с гетманом Хмельницким, со всеми силами козацкими и татарскими неожиданно напал на Молдавскую землю. Разорили ее всю вконец, опустошили до самых гор. Забрали людей в плен и их имущество; только крепкие замки устояли. Сам господарь ушел было из своей столицы, но потом вернулся. Хмельницкий с ханом стояли у Прута, а край опустошили отрядами” (с. 23).

Этот противоестественный союз с бусурманами, на котором строил свои войны Хмельницкий, принес свои плоды в берестецкой кампании следующего года, — показывает “Самовидец”. Повод дали поляки; казаки бились хорошо (“дали бой слушний войску королевскому”), но все погубила измена татар, — “аже недостаточная приязнь во вкву з бараном, так христианинове с бесурменом”. Войско потеряло всю артиллерию и множество козаков. Под Белою Церковью “гетман, Хмельницкий собою не звонтлял: дал добрый бой обом тим войскам, коронному и литовскому”, но это уже не могло поправить дела. Хмельницкому пришлось пойти на тяжелые уступки. Характерно, что при этом в очень мягких тонах представлены наступление литовского войска на Киев и жестокий разгром последнего. Автор подчеркивает мужество киевского митрополита, печерского архимандрита и братии, не покинувших своих церквей и монастырей, между тем как казаки оставили Киев без защиты, и киевские мещане поэтому вынуждены были уйти из города. “Самовидец” отмечает также оплошность своих однополчан — нежинцев и черниговцев и их вождя полковника Небабы, “которые зоставали безпечне, болшей бавячись пьянством, а нежели осторожностию розумеючи, же юже незвитяжними зоставали”, а “старший козацкий Небаба, полковник чернеговский, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято”. Так помянул “Самовидец” одного из наиболее героических представителей северского козачества, в рядах которого стоял тогда сам.

В таких тонах продолжается повествование о войнах Хмельницкого до конца, до его смерти, отмеченной очень кратко и сухо, без всяких выражений сожаления от своего лица или от имени войска. Нигде ни тени энтузиазма, восторга освобождения, так ярко отразившегося, напр., в рассказах Павла Алепского или в реплике пограничного сотника пограничному царскому воеводе на его упрек за то, что он, “простой человек”, осмелился обратиться непосредственно к такой высокой особе, как воевода: “А що ваша милость писал до нас недавними часы у своей грамоте, же нам не годится, простым людям, до воевод грамот писать, мы за ласкою Божою тепер не естесмо просты, але естесмо рыцери Войска Запорозкого; а тепер у нас за ласкою Божою, поки его воля святая, тут у всем краю северском ни воеводы, ни старосты, ани судьи, ани писаря нет. Боже дай, здоров был пан Богдан Хмельницкий, гетман усею Войска Запорозкого. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а атаман городовый за судью”¹.

Ничего подобного не отразилось на повествовании “Самовидца”; никаких достижений восстания, если не в сфере экономической и социальной, то хотя бы национальной

¹ История Украины-Руси, т. IX, с. 272.

и религиозной. А ведь пишет это священник Левобережья, поставивший первой причиной этих войн “на православие гонение”, а Левобережье в результате этих войн стало недоступным для таких гонений.

Может быть, если бы эта повесть писалась действительно по горячим следам событий и именно автором, стоявшим тогда непосредственно в рядах торжествующего козацкого войска, в его повествовании сохранились бы какие-нибудь отзвуки этого триумфа, сознание каких-нибудь достижений, — что-нибудь больше, чем воспоминания о разоренных городах, опустевших селах, сожженных усадьбах, угнанном в Крым ясыре, поголовно ушедшем в козачество населения, “так что найти наймита было трудно”. Но это писал не генеральный подскарбий, не наказной полковник нежинский, а беглый брацлавский протопоп, насмотревшийся на страшные картины опустевшего Правобережья, безысходной резни представителей московской, польской и турецкой ориентаций, — писал на руинах своей собственной карьеры и своего богатства и на родине козацкой Украины, пред лицом надвигающейся старости, без какого-либо просвета в перспективах, среди обидных и докучливых раздоров своего стародубского прихода, так живо зафиксированных им под 1677 годом (“полковник против гетмана, священники межи собою, осм на двоих немал далий рок турбовались; межи козаками и посполитими свари, поэви, а знову зась корчми, шинки и немал в каждом дворе, а при шинках без едности и частие забойства”).

“За що боролись ми з панами”, — мог себя спросить словами Шевченка ехподскарбий. Что дали нам, “людям всякого стану значим” — из мещан, духовенства, козаков, эти тридцать лет кровавых войн, это истребление материальных благ, поборы долголетних сбережений, вся эта “туга великая” и “наругания от гуляйства”, которые нам пришлось перенести? Легче ли нам живется сейчас с московскими воеводами и гарнизонами, чем жилось с старостами и жолнерами польскими? Что получили мы взамен новой границы, отрезавшей нас от Западной Украины и Белоруси, среднеевропейских и балтийских рынков, между тем как московский кордон по-прежнему замыкает пути на север и восток?

В звании генерального подскарбия в годы гетманства Брюховецкого “Самовидцу” пришлось очень близко присмотреться к новым украинско-московским отношениям, ко всем теневым сторонам московского протектората; как потом на Правобережье, он имел возможность измерить всю глубину зол, принесенных крымско-турецким протекторатом, фактически созданным Хмельницким. “Самовидец” писал очень осторожно. Он позволял себе критиковать только деятелей, вышедших в тираж, за которых не было кому заступиться: так он вылил свои чувства, свое осуждение деятельности Выговского, Многогрешного, Дорошенка, Самойловича только после их падения. Его суждения о деятельности Хмельницкого все-таки вынужденно сдержаны: известный пиетет все-таки стоял на страже памяти великого гетмана. Так же вынужденно сдержаны его повествования об украинско-московских отношениях: этикетальная фразеология дала повод прежним исследователям считать “Самовидца” искренним сторонником царского протектората над Украиной, но тщательный анализ его отзывов и упоминаний о московских действиях и событиях, произведенный Н.Н.Петровским в его последней работе, очень основательно поколебал этот прежний взгляд¹: отношение “Самовидца” к московской

¹ Полную ценность имеют его указания на то, что “Самовидец” почти нигде на протяжении своего труда не дает сочувственных отзывов о московских распоряжениях, хотя при желании мог их делать очень часто. Наоборот, он довольно прозрачно подчеркивает необоснованность и несправедливость их. Не лишены значения и отмеченные “Самовидцем” черты московской жестокости, вообще производившей тяжелое впечатление на тогдашних украинцев: напр., он счел нужным упомянуть, что Гр. Самойловичу “по многих спитках го-

власти не было ни искренним, ни благожелательным. При всей своей осторожности он отмечает, что “посланце гетмана Брюховецкого частие на Москве бывали в кривдах от воевод, зостающих по городах, от которых люде поносили, нащо жадного респонсу не одержавал”. Хотя после этого он и назвал восстание Брюховецкого против Москвы и истребление московских гарнизонов “непотребным делом”, но эта слишком мягкая форма осуждения только яснее подчеркивает его сдержанность: его изложение имеет скорее целью оправдать это восстание, от которого Ракушка и сам ничем определенно не отмежевался.

Но если осторожность связывала язык “Самовидца” и не позволяла ему дать полную оценку московского протектората над Украиной, то ничто не мешало ему со всею откровенностью высказаться о былом господстве над Украиною Польши в ее современных претензиях. В своем Стародубе он мог вопить на польское правительство, как на мертвого; его положение православного священника в значительной мере даже обязывало подчеркивать все, что пришлось Украине претерпеть под польским господством и что продолжала терпеть от него Западная Украина и Белорусь. Однако, как можно было видеть уже из вышеприведенного изложения его трактата о причинах восстания Хмельницкого, каких-либо резких упреков по польскому адресу, в особенности по адресу польского правительства, мы у “Самовидца” вовсе не находим. К польской королевской власти он относился как лояльный монархист, и очень сдержанное отношение к господству польской шляхты, к старому польскому режиму, к администрации и панскому праву резко отличается от инвектив XVIII в. По мнению “Самовидца”, украинские подданные принципиально не отрицали прав польских панов: их раздражали “вымыслы” арендаторов и всякого рода официалистов, а “самому пану волно би узяти у своего подданного, и не так би жаловал подданий его”.

Взгляды “Самовидца” на внутренние отношения Гетманщины особенно ярко отразились на его повествованиях о событиях 1663 г.: о борьбе запорожской партии, во главе которой стоял Брюховецкий, с партией “значных”, предводимой Сомком и В.Золотаренком, тогдашними патронами Ракушки. Он отмечает, что после выбора Брюховецкого, при смене власти “много козаков значных чернь позабывала, которое забойство три дни тривало; хочай якого значного козака забили али человека, то тое в жарт повернено. А старшина козаки значние, яко з’могучи, крилися, где кто могл жупани кармазиновие на сермяги миняли” (с. 77). С новыми полковниками, ставленниками запорожской партии “по усех столечних городах” являлись их козаки, “которими по усех полках жупани давано, а з млинов сами розмери брали, и куди хотели, оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а звлаща значним, бо били межи ними которий служил у якого человека значного, то юже свое зомщовали на господарах, ежели которого якого часу за який проступок побил, албо злаял, як всяко в дворе бывает” (с. 78). “Барзо при-тута великая на людей значних была” (с. 79).

Эти порывы революционной энергии черни беспокоили и пугали Ракушку. Он с видимым удовлетворением отмечает, что волнения, прорвавшиеся после падения Самойловича, были подавлены быстро и сурово: “которих напотом имано, вешано, стинано и мордовано, яко злочинцов” (с. 169). Но новый строй едва ли казался ему достаточно прочным, а Запорожье, как очаг своеволия, после всего им виденного, продолжало внушать ему страх, вероятно, до конца его дней, и в сумме новые отношения, созданные

лову оттяли, рубяючи разов три задля болшой муки”, что казни участников московского стрелецкого заговора производились во время Великого поста, что Петр “килком (стрельцам) сам голови постинал”. Характерно, что это последнее упоминание Бантыш-Каменский уже при первом своем беглом знакомстве с “Летописью” отметил, как “выражение смелое”, т. е. дерзкое.

революцій, вероятно, не представляли для него ничего привлекательного по сравнению с Украиной дореволюционной.

В таких холодных, несочувственных, пессимистических тонах написанная история борьбы за освобождение Украины от лядского ига, как это видим у “Самовидца”, не могла находить сочувственного отклика у “значных людей” эпохи стабилизации: им нужна была апология, апофеоз этой борьбы; нужно было не только оправдать, но всячески возвеличивать этот процесс, поставивший их на командные высоты, создавший новый украинский феодальный строй. Эта литературная работа и производится в первых десятилетиях XVIII в., с разнообразным талантом и успехом. Интересно сравнить выше цитированные оценки восстания 1648 г. у “Самовидца” с характеристиками, вложенными в уста Хмельницкого и старшины Грабянкой в описании их последнего совещания: “Весте доволне, коликими утисками, гонениями, разорениями щоденними мучителстви бедствовавшее оплаканное наше отечество, а что всего более — мати наша церковь восточная. Дондеже посети Бог свыше и подаде руку помощи, еще ей ко первому своему благочинию возвратится. Весте паки, колико много трудов, неудобствий и бед конечних в свободении тако церкви православние, яко и самого отечества нашего от ига работи лядской подьяхом. Вся сия вашим совоинственным мужеством, моим же — Богу поспешствующу — предводителством устройся. Бог весть, чие се нещастие, что не дал мне Господь войны сея яко подобаше окончити и волность вашу во вся веки утвердити”. Старшина отвечает: “За твои столь знаменити Войску Запорожскому прислуги и кровавие труди, что еси нас своим розумом и мужеством свободил от ярма лядского и прославивши пред светом народом свободним устроил, подобает нам и по смерти твой на дом твой памятовати”¹. Автор “Милости Божей Украину от обид лядских свободившей” влагает в уста “Украины” такую картину достижений восстания:

Скорбь моя отложися; радость водворися.
 Супостаты падоша, рог мой возвысися.
 Дивна се измена есть вышняго десницы.
 Лях побежден и прогнан за своя границы:
 Страх, беда, клопот и студ побеже за ляхами...
 О, ниже риторскими усты показанной,
 Ниже историческим пером описанной
 Фортуны моей. Се бо Бог мне пособствуй,
 Излия на мя своей благодати струя,
 Совлек с мене острое рубище печали.
 В ризу мя веселия одея. Престали
 Бурни свирепети на мя аквилионе,
 Тишайшіе явились ко мне алционе;
 Преч лютая от мене зима отступила,
 Тма во свет, а ноць во день златый пременена,
 Горесть сердца моего в сладость обращена.

Величко прославляет Хмельницкого устами мифического Сатурна Зорки, как “доброго вождя, за голову которого не только мы — подручные его, но и вся речпосполитая Малой Руси могла обещать себе долгие годы безопасности, и старинные права и вольности Украины и Войска Запорожского, которые он воскресил делом своим, могли бы жить вечно”².

¹ Летопись Грабянки, изд. 1854 г., с. 150—152 (цитирую сокращенно, не придерживаясь малоавторитетного правописания этого издания).

² Сказание о войне козацкой, изд. 1926 г., с. 158—159.

Это было то, что требовалось новым поколениям козацкой старшины, и вполне понятно, почему в меру распространения “Истории” Грабянки, воспользовавшегося кое-чем из фактического материала Ракушки, совершенно отбросившего его пессимистические, упадочные рефлексy, — труд Ракушки все более терял интерес и приходил в забвение. Вместе с “Краткою летописью Малороссии”, извлеченною из нее же и изданною уже в 1777 г. В.Рубаном, история Грабянки, напечатанная в 1793 г. Ф.Туманским под именем “Летописца Малья России”, стала главным источником и руководством для всякого рода ссылок на прошлое Украины для людей второй половины XVIII и первой четверти XIX в. Затем явилась знаменитая “История Русов”. Они служили историческим обоснованием для всякого рода социальных классовых построений и требований благородного малороссийского дворянства. А к “Самовидцу” интерес упал настолько, что в украинских интеллигентских кругах начала XIX в. его совсем забыли и нисколько не считались с его настроениями. Позже, когда интерес к нему возродился, списков его “Летописи” отыскалось очень немного, и то больше старых, первой половины XVIII в., когда еще история Грабянки и ее сокращения не владели вниманием общества¹. Во второй половине этого столетия и в начале XIX в. им не интересовались и почти не переписывали. Это особенно бросается в глаза при сравнении с многочисленностью копий Грабянки и “Истории Русов”. Но к половине XIX в. на литературной арене появляются новые люди, которых более не удовлетворяют традиционные слвословия “отцу вольности Богдану”, раздражают заезженные ссылки на малороссийских “Брутов и Коклесов”² — борцов за осво-

¹ За все время было приведено в известность, собственно говоря, четыре рукописи “Летописи Самовидца”: список, писанный Искрицким приблизительно в 1730–1740 гг.; список Козельского 1740 г. (сокращенной редакции); список, принадлежавший Н.Писареву, по определению Кулиша — половины XVIII в.; список Третьякова в Харькове, неизвестного времени, неполный. Кроме того, существовала позднейшая копия митр[ополита] Евгения Болховитинова — великорусская переделка, пожертвованная Нечаевым Московскому обществу истории и древностей и монотипированная из списка Нечаева в копии митр[ополита] Евгения — копия Кулиша — Юзефовича. За последние 50 лет не было обнаружено ни одного списка.

² Шевченко пародировал это патриотическое самохвальство в своем “Посланні до мертвих і живих” (1845) как раз в то время, когда Кулиш, ссылаясь на “Самовидца”, развенчивал историческую традицию гетманщини:

А історія? Поема
Вільного народу.
Що ті римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабуті.
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови степи слала,
Степом укривалась.

В этой полемике можно видеть отражения тогдашних исторических настроений Кулиша, базировавшихся на “Самовидце”. В особенности созвучны с настроениями последнего знаменитые стихи того же “Послання”:

Я ридаю, як згадую
Діла незабутні
Предків наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,

бождение и права украинского народа. Скептицизм Ракушки находит своих ценителей: он попадает в большую и незаслуженную честь в качестве трезвого, объективного и правдивого историка своего времени и надолго сохраняет эту репутацию, как я отметил выше. Его культ “значных людей”, отвращение к революционной черни и ее эксцессам приобретают вес и значение, воспринимаются с большим и меньшим сочувствием у созвучно настроенных представителей новой литературы. В особенности проникается историческими воззрениями “Самовидца” Кулиш, в аспекте их воспроизводя события той эпохи и стараясь приложить его идеологию к современным условиям. Несколько лет тому назад, выясняя элементы социальной традиции в творчестве Кулиша¹, я должен был коснуться соприкосновений его с идеологией “Самовидца”. Теперь, когда эта последняя уяснилась значительно лучше, уместно будет остановиться на этих влияниях “Самовидца” на Кулиша как наиболее яркого и авторитетного его истолкователя в новой украинской литературе, постепенно развившего эту идеологию до крайних выводов, вызывавших резкую реакцию, какой, очевидно, не испытывал сам “Самовидец”, более осторожный и сдержанный в своих суждениях, большею частью маскирующий свои симпатии и антипатии и явно избегающий острого конфликта с господствующими настроениями.

Выше было отмечено, как Кулиш гордился тем, что ему суждено было “открыть” этот драгоценный исторический памятник. К сожалению, он не написал своего исследования о нем и не оставил сколько-нибудь полной и исчерпывающей характеристики “Самовидца”, но свое высокое мнение об этом памятнике подчеркнул очень определенно. Желание придать своему открытию возможно большее значение могло повлиять на то, что в глазах самого Кулиша, в его собственном восприятии идеология “Самовидца” приобрела больше авторитетности и убедительности, чем он придавал бы ей, принимая это произведение из чужих рук. Но собственные социальные предпосылки, родившие его с идеологией Ракушки, у него несомненно были налицо, заложенные восприятиями детства и юности. Напомним, что семья Кулиша считала себя потомством “значных козаков” и всячески поддерживала свое привилегированное социальное положение по отношению к крестьянам, употребляя все усилия к тому, чтобы “не схлопті”, говоря тогдашней формулой Кулиша, — не омужичиться. В особенности мать, пользовавшаяся большим авторитетом в семье и имевшая большое влияние на сына, поддерживала эти аристократические традиции: она выводила свой род от полковника Гладкого, погибшего от подозрительности Хмельницкого (этот эпизод, коротко, но сильно переданный “Самовидцем” — только им в украинской историографии — вероятно, тоже не остался без влияния на симпатии Кулиша к этому автору и на отношение к Хмельницкому как герою украинской народности). Большое значение на формирование своих социальных и культурных идеалов сам Кулиш придавал знакомству своей семьи с соседкой — “хуторной панією”, соединившей высокий нравственный облик, редкую доброту с культурностью, высоко поднимавшей ее над окружающим провинциальным уровнем. Маленького Кулиша обласкали в этом скромном провинциальном приюте-убежище “муз и грацій”, и, очевидно, с этих пор и на всю жизнь “панство” стало для него не символом эксплуа-

Я отдав би веселого віку половину.
Отгака то слава наша,
Слава України.

— с этим сравнить стихи Кулиша из “Великих проводів”, приведенные ниже. Конечно, Шевченко, вполне чуждый “панских” уклонов Кулиша, не подозревал классовой подоплеки “рыданий” Самовидца.

¹ “В тридцяті роковини Кулішевої творчості” и “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, “Україна”, 1927, кн. 5.

таций населения и измывательства, как для идеологов крестьянства, с которыми потом его свела жизнь, а приютом гуманности, культуры и красоты жизни. “Демократическая душа отрока стала аристократической, но не в отрицательном значении этого слова”, — отметил этот этап своего сознания Кулиш в своей автобиографии. В действительности наряду с оппозиционным отношением к “пану” как эксплуататору трудового народа, от которого Кулиш не считал возможным отказаться, потому что это было бы равносильно отрыву от национального движения, ставшего его религией, — он осознал в себе уважение к “пану” — проводнику и созидателю культуры: оправдание его социальных притязаний. В этом раздвоении, которое потом стало трагедией его жизни и творчества, но в более раннем периоде еще не дало почувствовать своей трагической стороны, Кулиш, очевидно, все яснее осознавал сходство своих настроений с настроениями своих далеких “значных” предков и их выразителя “Самовидца”. Его идеалом становится “значный хуторянин”, совершенно в стиле “Самовидца”: “пан на всю губу” в материальном отношении, самодовлеющий, независимый, не отрывающийся от народной этнографической стихии (вплоть до костюма), но с другой стороны, не отказывающий себе ни в чем, что может дать ему цивилизация: в образовании, в наслаждении произведениями искусства и литературы (“Листи з хутора”, 1861). Всячески стараясь создать для себя лично такое материальное положение, он обращается к представителям украинского общества, обладающим таким положением, с призывом использовать его для осуществления своей культурной миссии. В своем воззвании к национально настроенной украинской интеллигенции (“Украинофилам”, 1862 г.) он приглашает ее “составить средину между классом изнеженным, апатичным к успехам общего благополучия, и между классом невежественным, чернорабочим” и дать народу “образцы того, чем может быть небогатый, но и не убогий украинец, верный своим историческим преданиям”. Наиболее симпатичным и близким ему выразителем остается для него, очевидно, все тот же “Самовидец”.

В ряде поэтических произведений, посвященных его эпохе, Кулиш старается воспроизвести события в его аспекте, но не уверен, сумеют ли подняться на эту точку зрения его современники, стоящие на двух противоположных крайностях — панского аристократизма и мужицкого демократизма. Истинной правды о борьбе за освобождение XVII в. “ні шляхецьке, ні дейнецьке¹ не побачить око”, — предупреждает он читателя в поэме “Великі проводи”, посвященной восстанию Хмельницкого:

Прозирають у Славуту з устя до вершини
Не спанілі, не схлопілі діти України,
І поки дивитись будуть у Дніпрові води,
Поти будуть серцем чути давнії пригоди.

Относясь отрицательно к кровавым деяниям Хмельницкого, он в этой поэме противопоставляет ему героя, “поднимающего народный дух”. Для этой роли он избирает европейски образованного Немирича, просвещенного аристократа-еретика, становящегося в ряды козачества из соображений социальной справедливости и ставящего ему высокие культурные задачи. Рисую картины кровавого разгула козацкой черни, подсказанные “Самовидцем”, Кулиш предсказывает, что будущие слушатели отвернутся от прославляющих эти кровавые подвиги певцов:

Тільки посумують, слухавши тих співів,
В пізні часи рідний брат із братом,

¹ “Дейнеки, дейнецтво” — этим термином Кулиш обозначает “своевольную чернь”, эксцессы которой так возмущали “Самовидца”.

Що їх пращур тихий, богобоязливий,
 Стався шляхти безсердечним катом.
 Може, тільки двоє на всю Україну,
 Зазвонивши сумно у бандурні струни,
 Оплачуть “срамотню давнюю годину”,
 Як ви розбивали келепами труни.

Кулиш тут, очевидно, имеет в виду “Послание” Шевченка, оканчивающееся вдохновенным пророчеством:

І забудеться срамотня
 Давня година,
 І оживе добра слава,
 Слава України...

Подчеркивая свою солидарность — “может быть, только двух на всю Украину” (Кулиш ведь в это время считал себя преемником и заместителем Шевченка в области украинской поэзии), он, возможно, хотел отметить то же отрицательное отношение к кровавой славе Хмельниччины у Шевченка, приписывая честь такого критицизма себе — или открытому им “Самовидцу”.

Резко выступить против самого Хмельницкого Кулиш долго не решался. Если “Самовидец” маскирует свое отрицательное отношение к нему, позволяя только при случае более или менее двусмысленные замечания относительно его поступков, Кулиш предпочитал вовсе не касаться его, по возможности, не говорить о нем. Если же приходилось излагать историю Хмельниччины “для наружного употребления”, так сказать, — он придерживался традиционных воззрений на нее. Напр., в “Повести об украинском народе”, сданной в печать как раз во время увлечения “Самовидцем”, так описывается “срамотная година”, которую потом оплакивал Кулиш: “Как полова у вятеля на гумне отделяется от зерна, так отделились тогда от украинцев паны, католики, униаты и жиды; и как земледелец собирает на току пшеницу в одну купу, а половину выметает вон, так собрал вокруг себя Хмельницкий всех истинных сынов своей родины и изгнал одним страхом своего имени все, что развратилось в роскоши, в чужеземных обычаях и сделалось негодным и вредным для своего отечества” (с. 39). Только много позже, в одном из примечаний ко второму тому “Истории воссоединения Руси” (1874) он решился без обиняков высказать свое суждение о Хмельницком и ему подобных героях “смут”: “Есть имена, которые, принадлежа даже ничтожным личностям, делаются кличем кровавой беды и внутренних смут на много поколений. Таково было имя Наливайка; таковы были имена Отрепьева, Хмельницкого, Стеньки Разина, Пугачева. — Читатель может недоумевать, найдя “козацкого батька” в таком сообществе, но лучшего он не заслужил у трезвого потомства. Он цветущий край наш превратил в пустыню, засыпанную пеплом и засеянную костями наших предков. Он надолго приостановил успехи культуры в нашей северной Славянщине. Он приостановил и школьное просвещение, доведя его до того, что уже и полковники, эти герцоги полновластного украинского владыки, не умели подписать великого договора собственной рукою. Если мы не имеем другого “Слова о полку Игореве” и другой “Летописи” о том, “откуда пошла есть земля Русская”, то, без сомнения, этим обязаны больше всего Хмельницкому. А что он присоединил отроженную Русь к Московскому царству, так эту задачу могут приписывать ему одни дети, да еще разве баюкающие детей бабы. Он не мог не присоединить; его принудили присоединить: принудила его к этому сила вещей, выковавшая украинскую нацию, и сама украинская нация, начинавшая уже и тогда проклинать его, как впослед-

ствии проклинала Мазепу. Наконец, умирая, кого назначил он своим преемником? Слабоумного сына, о котором даже кобзарская дума говорит, что он “и розумом слабенький, та й тілом недугує”. Назначил он того “Хмельниченка Юрася”, за которого, по народной пословице, “пуста стала Україна, звелася”. Проклятия украинского народа покαραли Богдана Хмельницкого в сыне: отец начал свое военное поприще тем, что привел врагов святого креста в Украину, а сын кончил полным предательством Украины врагам христианства и сам сделался потурнаком” (с. 143, 144).

Я думаю, что в этой тираде Кулиш очень близко подошел к взглядам Ракушки, ярко и четко расшифровал его замаскированные оценки, поставил все точки над і, может быть, даже в слишком большом избытке. В этих тонах он позже написал свою “Историю отпадения Малороссии от Польши”, посвященную специально восстанию Хмельницкого и изданную Московским обществом истории в 1888—1889 гг.

К самому козачеству в целом он сначала относился более милостиво, очевидно, уступая народной традиции. В своем первом очерке украинско-польских войн он оценивал последние как протест народной украинской правды против феодально-шляхетского засилья: “Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переходує простий люд скарби поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з козачиною, засвідчує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаную неважаєні предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом непоборимого народного духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем”¹.

В той же книге, в которой он разразился такой резкой тирадой по адресу Хмельницкого, читаем такое надгробное слово Косинскому: “Так погиб малоизвестный, но достопамятный человек, начинатель кровавого дела, которое можно было бы назвать столетним разбоем, если б этот разбой не защитил русского народа от тех, которых нам заповедано бояться больше, чем убивающих тело. Но убивающим тело, в лице мусульман, козацкий разбой также положил не малую преграду к распространению ислама и к чужездности татарско-турецкой орды. Следовательно, Косинский имеет полное право на название деятеля народного, если не в положительном, то в отрицательном смысле. Открытием столетней борьбы с польско-русской шляхтой он воспрепятствовал распространению антикультурных начал в нашей отрезанной Руси, а это дело немаловажное, каков бы ни был взгляд самого Косинского на последствия его козакованья”². Тут за козачеством в целом еще признается позитивная роль, но скоро, раздраженный отрицательным отношением украинской общественности к его резким выпадам вроде вышеприведенного, Кулиш начал с ожесточением рвать последние мосты, еще связывавшие его с “историческими традициями”, которые он еще не так давно рекомендовал вниманию украинской интеллигенции. В своем послании “последнему козацкому кобзарю” (т. е. Шевченку), написанном в 1876 г., он произнес такой окончательный приговор над козачеством:

Не поляже, кажеш, слава?
 Отже, вмре, поляже,
 І унуки те забудуть,
 Що дідам розкаже.
 Занедбають по-тверезу,
 Що по-пьяну снилось,

¹ Первый период козацтва аж до ворогування з ляхами. — “Правда”, 1868, с. 15.

² История воссоединения Руси, [т.] II, с. 55.

Ніби воля з панським правом
 На Вкраїні билась.
 Ні! З порядком господарским¹
 Бились гайдамаки,
 Через лінощі — нетяги,
 Через хміль — бурлаки.
 Не герої правди й волі
 В комиші ховались
 Та з татарами братались,
 З турками єднались.
 Утікали в нетрі слуги,
 Що в панів прокрались
 І, влизнувши з рук у ката,
 Гетьманами звались.
 Павлюківці й Хмельничани,
 Хижачи-п'яниці,
 Дерли шкуру з України,
 Як жиди з телиці,
 А зідравши шкуру, м'ясом
 З турчином ділились,
 Поки всі поля кістками
 Білими покрились...

Одновременно написан был известный памфлет “Козаки по отношению к государству и обществу”, в котором козачество без разбору представлялось сплошь разрушительным элементом, отбросами шляхетской Речи Посполитой, “нигилистами и коммунистами XVII века”, и за идеализацию их автор призывает на свой суд “современное козацкое стихотворство”, т. е. новейшую украинскую литературу, с Шевченком включительно.

И здесь, опять-таки, нельзя не видеть преемства идеологии “Самовидца” (в особенности в подчеркнутых мною местах стихотворения), с тою лишь разницей, что в пылу своего раздражения Кулиш на этот раз берет за одну скобку уже всю социальную пестроту козачества, не делая разницы между “значными” и “сторожевыми” элементами и “гультейством”, против которого обращал свое перо “Самовидец”. Явственно чувствуются также переживания польско-королевского монархизма “Самовидца” в апологии монархизма, пересаженного Кулишем на российскую почву и приписанного в примечаниях к “Истории воссоединения” “украинскому простолюдину” в качестве его “идеала правды на земле”. Не ясно, перенес ли свои монархические чувства с польского короля на московского самодержца “Самовидец”. Ввиду всего вышеуказанного я считаю это очень сомнительным и полагаю даже правдоподобным, что Ракушке московское самодержавие представлялось мало желанной заменой польской Речи Посполитой. Но Кулиш полностью расписался в благодарности российской государственности за спасение Украины от социальной анархии, от ненавистного ему, как и “Самовидцу”, “дейництва” и “гультейства”, очагом которого была Запорожская Сечь. Картина общественных и политических отношений Украины XVII в., нарисованная им в романе “Черная рада” под впечатлениями рассказа “Самовидца” о событиях 1663 г.², давала совершенно

¹ Курсив мой. — М.Г.

² Первые главы “Черной рады” появились в “Современнике” за 1845 г.; в полном виде она была напечатана в “Русской беседе” в 1857 г.

определенный вывод, подсказанный тем же “Самовидцем”, что украинское козачество, сбросив с себя вместе с господством шляхты и власть короля, не сумеет создать собственной государственности, не будучи в силах совладать с анархией “черни” и Запорожья. Политические выводы из этих положений остались в этом романе не сформулированными; лишь в позднейших своих произведениях Кулиш дал полное выражение своим взглядам на исторические заслуги российских самодержцев, резко осудив “пьяную музу” Шевченка за неблагоприятные отзывы о Петре и Екатерине как угнетателях украинской свободы. В числе поэтических креаций его последних годов имеем настоящие пэоны в их честь, и в числе их исторических заслуг центральное место занимает ликвидация запорожской вольницы.

Так совершенно ясно протягиваются многообразные идеологические нити от записок отставного подскарбия XVII в. к “открывшему” их эпигону значного козачества, отделенному от него двумя столетиями. Глубокие изменения в социальных и культурных отношениях, происшедшие за эти столетия, конечно, должны были отразиться на целях, которые ставили себе представители этого слоя во второй половине XVII в. и в половине XIX в., и на способах их осуществления. Но поскольку не вполне были изжиты основы старого крепостнического хозяйства, оставались и разные возможности переживаний и возрождений опытов и впечатлений старой руины XVII в.

Разумеется, творчеством Кулиша эти пережитки консерватизма, аристократизма и монархизма XVII в., отраженные в повестях “Самовидца”, никак не могли ограничиться. В произведениях многих украинских писателей XIX в. и начала XX в. можно констатировать характерные ответвления этих течений; но изучение их вывело бы нас далеко за рамки настоящей статьи. Я ограничусь указаниями тех влияний, какие “Летопись Самовидца” непосредственно оказала на открывшего ее Кулиша, не стараясь исчерпать всей многогранности этих отражений: напр., его признание, что разочарование в украинских летописях, вызванное в нем объективным словом “Самовидца”, привело его к желанию выслушать и польскую форму, и что это внесло нечто новое в его оценку роли польской шляхты и ее культуры на Украине, — заслуживало бы специального анализа. Попутно я указал на отражения нового освещения, которое Кулиш под влиянием “Самовидца” стал давать польско-украинской борьбе XVII в. в своих беседах с членами кружка, в произведениях Шевченка. Пока этим и ограничусь.

с. 44 У даній статті викладаю зміст розділу, що його присвячено цій пам'ятці у VI томі “Історії української літератури”, який я зараз завершую — над опублікованим лише у 1995 р. VI томом “Історії української літератури” М. Грушевський, як він сам свідчив, працював від літа 1926 р. до кінця 1929 р. (з перервами), у 1930 р. текст на 976 нумерованих машинописних сторінок вже був підготовлений до друку, однак світу не побачив. Хронологічно шостий том починається оглядом подій і творів 1609–1610 рр. і завершується 1632–1633 рр., Самовидець згаданий у томі лише один раз, та й то побіжно. (Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. VI: [Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.]. — К.: АТ “Обереги”, 1995. — С. 668; *Мишанич О.* Від упорядника // Там само. — С. 678).

Очевидно, розділ про “Літопис Самовидця” мав бути у другій частині тому, над яким вчений працював із 1930 р. і де планував довести історію української літератури до останніх десятиліть XVIII ст. Швидше за все, у 1995 р. була надрукована лише перша частина VI тому, що збереглася у машинопису. На жаль, місцезнаходження другої частини, яка існувала у рукопису (його, приміром, бачив літературознавець О. Білецький), наразі невідоме (див.: *Білецький О.* Стан і проблеми вивчення давньої української літератури // *Білецький О.* Зібрання праць: У 5 т. — Т. 1: Давня українська і давня російська літера-

тури. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 109; Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури” // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4 (110—111); 1—4 (112—115). — С. 256—260; Білецький О. [Рец. на:] Академик М.Грушевський. Історія української літератури, т. VI, ч. 1—2, стор. 970 // Там само. — С. 264. Остання рецензія у перекладі українською мовою опублікована: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 46. — Кн. II. — С. 409—412).

“К концу первой половины XVIII в. летопись эта служила любимым чтением ... в разных местах левобережной Малороссии” — з рос.: “Наприкінці першої половини XVIII ст. літопис цей став улюбленим читанням тодішніх книголюбів та був значно поширений у суспільстві, на що вказує багато списків його того часу, що були знайдені у різних місцях лівобережної Малоросії”.

...подарований “Обществу истории и древностей” д[ійсним] чл[еном] С.Д.Нечаевим — упорядником виправлена помилка у першому ініціалі Степана Дмитровича Нечаєва (У першодруку було: Е.Д.Нечаевым).

Доповідь про нього: “Труды и летописи Общества истории и древностей российских”, ч. III, кн. 2, с. 63—65 — бібліографічний опис М.Грушевським наведений неакуратно. Йдеться про вміщену як додаток “В” до літопису Товариства історії та старожитностей російських доповідь Д.Бантшиша-Каменського від 29 лютого 1824 р. Див.: Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — Ч. III. — Кн. II. — М.: В университетской типографии, 1827. — С. 63—65.

Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России. Доведена продолжателями до 1734 года. — “Чтения”, рік II, 1846 р. — йдеться про публікацію літопису під цією назвою з коротенькою передмовою П.Куліша та вступним коротким словом О.Бодяньського. Див.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1846. — № I. — II. Материалы отечественные. — С. I—II, 1—72 (окрема пагінація).

с. 45 ...акад. Возняк у своїй “Історії укр[аїнської] літератури” ([т.] III, с. 381, 1924)... — див.: Возняк М. Літопис невідомого Самовидця // Возняк М. Історія української літератури: У 3 т. — Том III: Віки XVI—XVIII. Друга частина. — Львів: Накладом товариства “Просвіта” з друкарні Наукового товариства ім.Шевченка, 1924. — С. 381—385.

Собр[ание] сочинений, т. I, с. 525 — М.Грушевський посилається на працю: Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная Рада”, 1857 г. (Письмо к Г.П.Галагану) // Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П.Фрица, 1876. — С. 515—531.

Переважно в книзі “Начало исторической деятельности Б.Хмельницкого”, 1873 — див.: Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого: Историко-критическое исследование. — М.: Типография Грачева и К°, 1873. — IV, 259 с. Упорядником виправлено помилку у позначенні року публікації книги (у першодруку було зазначено 1843).

Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, 1878 — див.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Под ред. О.И.Левидского. — К.: В типографии К.Н.Милевского, 1878. — XVIII, 82, 472 с.

Хто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5, с. 60 — див.: Романовський В. Хто був “Самовидець”? // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 60—73.

В.О.Ейнгорн у своїх “Очерках из истории Малороссии XVII в.” (1899)... — див.: Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. 1. О сношениях малороссий-

ского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М.: Университетская типография, 1899. — XIV, 1104 с. Упорядником виправлено помилку у позначенні року публікації книги (у першодруку було зазначено 1889).

с. 46 fides historica — з лат.: історична достовірність.

...так звана “копія Юзефовича”... — йдеться про один із чотирьох списків “Літопису Самовидця”, що мав О.Бодянський під час підготовки рукопису до друку: 1) список П.Куліша, який охоплював історичні події з найдавніших часів і закінчувався 1668 р.; 2) список М.Костомарова, який закінчується 1690 р. (у ньому пропущено опис історичних подій з 1683 по 1687 р.); 3) список у перекладі російською мовою (друга половина XVIII ст.) з численними помилками (належав бібліотеці московського “Общества истории и древностей российских”); 4) список київського урядовця М.Юзефовича, що був переписаний у 1840-х роках. Списки М.Юзефовича та П.Куліша були переписані з одного і того ж джерела. Див.: *Дзира Я.* Вступ // Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 10–11.

До питання про певність відомостей літопису “Самовидця” й про автора літопису. — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] освіти”, [кн.] VI — М.Грушевський посилається на працю: *Петровський М.* До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушка-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. VI. — С. 1–80.

...в Летописце Малыя России (т. е. в изданном Туманским тексте Грябьки)... — у дужках — примітка М.Грушевського.

Уривок наведено у Петровського в [книзі] “Нариси історії України”, с. 177 — див.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків: Держвидав України, 1930. — 454 с.

с. 47 “Киевская старина”, 1897, кн. 10, с. 32 — М.Грушевський посилається на публікацію: Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846–1877 гг.) // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — С. 27–45.

Роман Ракушка, один из деятелей “Руины”. — “Труды Черниговской архивной комиссии”, 1913, вып. 10; *Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка.* — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, т. 1, 2–3. Також “Малороссийский Родословник”, 1914, т. IV — див.: *Модзалевский В.Л.* Роман Ракушка, один из деятелей “Руины” // Труды Черниговской учёной архивной комиссии. — Вып. 10. — Чернигов, 1913. — С. 17–55; *Модзалевский В.* Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка (Нарис його життя та діяльності) // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. — Кн. I. — К., 1919. — С. 18–52; Кн. II–III. — К., 1923. — С. 29–59; *Модзалевский В.* Ракушки-Романовские (Род угасший) // Модзалевский В. Малороссийский Родословник. — Т. IV. — К.: Типолитография С.В.Кульженко, 1914. — С. 247–256 (про Романа Онисковича Ракушку-Романовського /Ракущенко/ див. с. 247–248). Упорядником виправлені дрібні помилки у бібліографічних описах.

Ол. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, 1926, кн. VII–VIII — стаття О.Оглобліна була надрукована на с. 181–196.

с. 48 ...нагадав, з приводу статті Романовського, О.К.Дорошкевич в “Україні”, 1925, кн. 6 — див.: *Дорошкевич О.* Лист до Редакції // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 191.

М.Андрусак. До питання про авторство Літопису Самовидця. — “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”, 1928, т. 149 — див.: *Андрусак М.* До питан-

ня про авторство Літопису Самовидця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. СXLIX. — Львів, 1928. — С. 189–194.

...в статті М.Н.Петровського: *Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка ("Записки істор[ично]-філол[огічного] відділу", 1931, т. XXVI)* — див.: Петровський М. Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XXVI. — К., 1931. — С. 181–212.

с. 49 ...під іменем "Романа Раскущенка" (очевидно, неправильно прочитане "Ракущенко"... — у перекладі статті М.Грушевського Я.Дзира у тексті зауважив, що так на письмі виявила себе "чернігівська вимова". Див.: Український історик. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 89.

...Багалій відкинув цей здогад, наполягаючи на приналежності Самовидця до козацької старшини (Нарис укр[аїнської] історіограф[ії], [вип.] II, с. 8 та далі) — див.: Багалій Д.І. Нарис української історіографії. — К., 1925. — Вип. 2: Джерелознавство. — 108 с.

Я в своїй статті про Куліша, з'ясовуючи залежність його світогляду від ідеології "Самовидця" (про що далі), назвав останнього показаним міщанином (с. 35) — М.Грушевський посилається на свою статтю "Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості", що була опублікована у часопису "Україна" у 1927 р. (кн. 1–2, с. 9–38) та вказує відповідні сторінки часопису. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 173–218. Сторінці 35 часопису відповідає сторінка 213 передруку.

...зовнішнім виглядом під козацькі фасони (с. 20) — див. попередній коментар та відповідні сторінки: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 188–189.

с. 50 Про це посольство Ракушки у моїй "Історії України-Руси", т. IX, с. 1264–1265 — М.Грушевський відсилає до XI розділу другої частини IX тому, що вийшла друком у 1931 р.

с. 52 *non ante* — з лат.: не раніше, ніж.

с. 53 ... "бо я сам на тоє смотрел в той скарбнице, як еще огонь не расширился был" (с. 43) — тут і далі М.Грушевський, вказуючи у дужках відповідні сторінки, цитує "Літопис Самовидця" за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического" / Под ред. О.И.Левицкого. — К.: В типографии К.Н.Милевского, 1878. У перекладі, зробленому Я.Дзирою і опублікованому у часопису "Український історик", позначені сторінки Літопису за впорядкованим самим Я.Дзирою виданням: Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — 207 с.

с. 57 ...пояснив нещодавно померлий чернігівський історик А.В.Верзилов у статті "Униатские архимандриты в Чернигове" ("Труды Черниговской архивной комиссии", кн. 5) — див.: Верзилов А.В. Униатские архимандриты в Чернигове // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Вып. 5. — Чернигов: Типография губернского правления, 1903. — Отдел второй. — С. 21–30.

с. 58 *in usu* — з лат.: на практиці.

с. 61 ...я волів би подати його в перекладі, якомога ближчому до оригіналу... — наступний уривок, переказаний М.Грушевським, перекладений сучасною українською мовою, пояснення, наведені у дужках, належать М.Грушевському.

с. 62 "За що боролись ми з панамі?", — міг себе запитати словами Шевченка *ех-підскарбій* — М.Грушевський цитує варіант цього рядка з поезії Т.Шевченка "Чигрине, Чигрине" (1844) за виданням "Кобзаря", здійсненим В.Доманицьким у 1907 р. (Див.: Шевченко Т. Кобзарь / [ред., авт. передм. та прим. В.М.Доманицький]. —

[СПб.: Вид. О-ва им. Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Юж. России и Благотвор. О-ва изд. общеплез. и дешевых кн. Книгопечатня Шмидт, 1907]. — С. 182). З нагоди виходу “першого повного зібрання творів Т. Шевченка”, як тоді писали, М. Грушевський вмістив у “Літературно-науковому вістнику” рецензійну замітку, де високо оцінив дане видання і підкреслив, що зроблений величезний крок наперед “в критичнім провіренні тексту «Кобзаря»” (Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXVII. — Кн. 2. — С. 368; передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 11. — С. 304).

Дану цитату саме в такій редакції М. Грушевський використовував і в інших публікаціях, зокрема у відгуку “До рецензії д[обродія] Липинського” (Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLIII. — Кн. Липень—Вересень. — С. 321). У чистовому автографі у рукописній збірці “Три літа” цей рядок має редакцію: “За що боролись ми з ляхами”, так само відтворений він і в академічному виданні творів Т. Шевченка (див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1: Поезія 1837—1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 254).

с. 65 Автор “Милости Божей Украину от обид людских свободившей” вкладає в уста “України” таку картину досягнень повстання... — М. Грушевський цитує шкільну драму, написану невідомим автором: Милость Божия, Украину от неудоб носимых обид людских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого преславного Войск Запорожских гетмана, свободившая, и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толких его щедрот память репрезентованная в школах киевских 1728 лета // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I. — V: Смес. — С. 95 (окрема пагінація).

...прославляє Хмельницького устами міфічного Самійла Зорки... — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка, що сталася через набір з рукопису (у першодруку замість *Самуїла Зорки* було надруковано *Сатурна Зорки*).

Летопись Грбянки, вид. 1854 р. ... — див.: Летопись Григория Грбянки: Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, в розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грбянки, собранная и самобитних старожиллов свидетельстви утвержденная: Року 1710 / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К.: В университетской типографии, 1854. — XXIX, [3], IV, [4], 272, X, 273—374, VI с.

Сказание о войне козацкой, вид. 1926 р. ... — М. Грушевський посилається на виданий вдруге після 1848 р. перший том літопису Самійла Величка, підготовлений Археографічною комісією ВУАН у серії “Пам’ятки українського письменства”. Див.: Самійла Величка сказаніє о войне козацкой з поляками. — К.: З друкарні Української академії наук, 1926. — XVI, 268 с.

с. 66 ...“Краткою летописью Малороссии”... виданої вже в 1777 р. В. Рубаном... — див.: *Рубан В. Г.* Краткая летопись Малыя России с 1506—1776 год, с изьявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х. Ф. Клена, 1777. — 242, LX с.

...історія Грбянки, опублікована 1793 р. Ф. Туманським під заголовком “Летописецу Малыя России”... — Ф. Туманський опублікував літопис Г. Грбянки у II та III частинах часопису “Российский магазин” за 1793 р. без зазначення авторства.

За останні 50 років не виявлено жодного списку — як зазначав дослідник “Літопису Самовидця” Я. Дзира, під час підготовки до друку третього видання “Літопису

Самовидця” (1971) було виявлено список М.Судієнка, очевидно, той, що належав М.Писареву; пізніше в Державному архіві Чернігівської області було знайдено повний список літопису, власником якого був Б.Грінченко; у Національній бібліотеці України ім.В.І.Вернадського у Києві зберігається й згадана копія реакційного чиновника М.Юзефовича, яка через низьку наукову вартість у виданні 1971 р. врахована не була. Див.: Український історик. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 108.

...У голови степи слала, / Степом укривалась — уривок із твору Т.Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” подано в редакції М.Грушевського, який, імовірно, в рукопису пригустився описки. У Т.Шевченка останні рядки з цитованого уривка звучать інакше: “У голови гори слала, / Степом укривалась!”. Див.: *Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.* — Т. 1: Поезія 1837–1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 361.

Я ридаю, як згадю / Діла незабутні / Предків наших: тяжкі діла! — уривок наведений у редакції М.Грушевського, що має розходження з текстом Т.Шевченка. Очевидно, М.Грушевський, почергово цитуючи у статті Т.Шевченка та П.Куліша, подав цитату із Т.Шевченка так, як цей текст навів П.Куліш у епіграфі до свого вірша “До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів”. Див.: *Куліш П.А. Хуторна поезія.* — Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1882. — С. 72. У Т.Шевченка — “Я ридаю, як згадаю / Діла незабутні / Дідів наших. Тяжкі діла!”. Див.: *Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.* — Т. 1: Поезія 1837–1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 354.

с. 67 “В тридцяті роковини Кулішевої творчості” і “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, “Україна”, 1927, кн. 1–2 — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка (у першодруку було вказано — с. 5). Йдеться про статтю М.Грушевського “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” (Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38), що відкривала розділ часопису “В тридцяті роковини Куліша”. Інколи, через те, що у часопису назва розділу стоїть прямо над назвою статті та не відбита ризкою, дану студію позначають як “В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Див. також коментар до с. 49.

с. 68 ...відзначив цей етап своєї свідомості Куліш у своїй автобіографії — М.Грушевський цитує “Жизнь Куліша”, що була опублікована у львівській “Правді” у 1868 р. Цитата у перекладі наведена відповідно до першоджерела.

“Листи з хутора”, 1861 — М.Грушевський відсилає до художньо-публіцистичного циклу “Листи з хутора”, що його П.Куліш опублікував у журналі “Основа” у січні — квітні 1861 р. під псевдонімом “Хуторянин”. Див.: *Хуторянин. Листи з хутора. Лист І. Лист ІІ. Лист ІІІ. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний. Лист ІV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 310–318; Кн. 2 — Февраль. — С. 227–232; Кн. 3 — Март — С. 25–324; Кн. 4. — Апрель. — С. 143–156.

“Українофілам”, 1862 р. — цей твір П.Куліша був надрукований О.Левицьким лише у 1911 р. Див.: *Куліш П. Українофилам // Записки Українського наукового товариства у Києві.* — Кн. VIII. — К., 1911. — С. 69–86. У згаданій статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” М.Грушевський багато його цитує (у власному перекладі з російської) і переказує.

...в поемі “Великі проводи”, присвяченій повстанню Хмельницького... — йдеться про написаний П.Кулішем у 1861 р. твір “Великі проводи: поема 1648”, що був уперше опублікований у журналі “Основа” (1862. — Кн. 1. — Январь. — С. 17–70; Кн. 2. — Февраль. — С. 30–81). М.Грушевський подає цю та наступну цитати (“Тіль-

ки посумують, слухавши тих співів...”) за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с. (див. с. 222 та с. 204).

с. 69 ...у “Повести об украинском народе”... — “Повесть...” спочатку була надрукована у журналі для дітей старшого віку “Звездочка”, а потім вийшла окремо. Див.: Кулиш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. — СПб., 1846. — Ч. XVII. — С. 68–82; 129–158; Ч. XVIII. — С. 13–32, 63–77, 147–166; Ч. XIX. — С. 1–14; Кулиш П. Повесть об украинском народе. — СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1846. — 114 с.

Далі М.Грушевський цитує дану працю за останнім виданням.

с. 70 “Как полова у вейтеля на гумне... и сделалось негодным и вредным для своего отечества” — з рос.: “Як полова у вівальника на току відлітає від зерна, так відділилися тоді від українців пани, католики, уніати і жиди; і як хлібороб збирає на току пшеницю в одну купу, а полову вимітає геть, так зібрав довкола себе Хмельницький всіх щирих синів своєї батьківщини і вигнав одним страхом свого імені усе, що розбестилось у розкошах, у чужоземних звичаях і стало непридатним і шкідливим для своєї вітчизни”.

“Есть имена, которые, принадлежа даже ничтожным личностям... Стеньки Разина, Пугачева” — з рос.: “Є імена, які, належачи навіть нікчемним людям, стають кличем кривавого лиха і внутрішніх смут для багатьох поколінь. Таким було ім’я Наливайка; такими були імена Отреп’єва, Хмельницького, Стеньки Разіна, Пугачова”.

Тут і далі М.Грушевський цитує та наводить відповідні сторінки з видання: Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — VIII, IV, 456 с.

“Читатель может недоумевать... и сам сделался потурнаком” — з рос.: “Читач може дивуватись, знайшовши «козацького батька» у такому товаристві, але кращого він не заслужив у тверезих нащадків. Він квітучий край наш перетворив у пустелю, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив успіхи культури в нашій північній Слов’янщині. Він зупинив і шкільну освіту, довівши її до того, що вже і полковники, ці герцоги повновладного українського володаря, не вміли підписати великого договору власною рукою. Якщо ми не маємо другого «Слова о полку Ігоревім» і другого «Літопису» про те, «откуда пошла есть земля Русская», то, безперечно, цьому ми завдячуємо передусім Хмельницькому. А що він приєднав відірвану Русь до Московського царства, так це завдання можуть приписувати йому тільки діти та ще хіба жінки, що колишуть дітей. Він не міг не приєднати; його змусили приєднати: змусила його до того сила обставин, що викувала українську націю, і сама українська нація, що починала вже і тоді проклинати його, як пізніше проклинала Мазепу. Насамкінець, вмираючи, кого призначив він своїм наступником? Недоумкуватого сина, про якого навіть кобзарська дума говорить, що він «і розумом слабенький, та й тілом недугує». Призначив він того «Хмельниченка Юрася», за якого в народному прислів’ї «пуста стала Україна, звелася». Прокляття українського народу покарали Богдана Хмельницького сином: батько почав свою військову діяльність тим, що привів ворогів святого хреста в Україну, а син закінчив повним запроданством України ворогам християнства і сам став потурнаком”.

...він згодом написав свою “Историю отпадения Малороссии от Польши” ... — йдеться про тритомну працю П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)”, що вийшла у Москві як томи “Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” у 1888–1889 рр.

с. 71 “Так погіб малоизвестный, но достопамятный человек... на последствия его козакovanja” — з рос.: “Так загинула маловідома, але вікопомна людина, починатель кривавого діла, яке можна було б назвати сторічним розбоем, якби цей розбій не захищав руського народу від тих, яких нам заповідали боятись більше, ніж тих, що вбивають тіло. Але вбивцям тіла, в особі мусульман, козацький розбій також поклав чималу перешкоду на шляху поширення ісламу і паразитизму татаро-турецької орди. Отже, Косинський має повне право зватися народним діячем, якщо не в позитивному, то в негативному розумінні. Відкриттям столітньої боротьби з польсько-руською шляхтою він перешкодив поширенню антикультурних починань в нашій відрізаній Русі, а це справа неабияка, якою б не була думка самого Косинського на наслідки його козакування”.

У своєму посланні “останньому козацькому кобзарю” (себто Шевченкові), написаному 1876 р. ... — вірш П.Куліша “Останньому кобзареві козацькому” був уперше надрукований у харківській газеті “Южный край” у 1885 р. під назвою “Кобзареві” та передрукований у виданні: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

М.Грушевський наводить скорочену версію вже використаної ним у статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” цитати (див.: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 33; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 209–210).

Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами. — “Правда”, 1868, с. 15 — М.Грушевський цитує працю П.Куліша, опубліковану без підпису: Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Правда. — Львів, 1868. — № 2. — С. 15 (робота повністю була опублікована у “Правді” у 1868 р. у числах 1–17, 25–35).

с. 72 ...відомий памфлет “Козаки по отношению к государству и обществу” ... — йдеться про видання: *Кулиш П.* Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. — Кн. III. — С. 352–368; Кн. VI. — С. 113–135. У статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” М.Грушевський неодноразово цитував дану працю у власному перекладі.

Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань

Перша публікація російською мовою: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223. Підпис на початку статті після назви: *М.С.Грушевского*. Дата не зазначена.

Переклад українською мовою, зроблений Ярославом Дзирою, опублікований під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів” у часопису: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 116–124. На жаль, прагнучи зробити текст більш досконалим, перекладач у кількох місцях втрутився в авторський текст археографічно неозначеними правками, додатками та роз’ясненнями, що призвело до певного зміщення розставлених М.Грушевським акцентів та у дечому змінило стилістику тексту.

Переклад англійською мовою, зроблений Зеноном Когутом (Zenon Kohut): *Hruševs'kyj Muxajlo. Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century* // The Eyewitness Chronicle. Part I. Reprint of the Orest Levyc'kyj Edition (Kiev, 1878) with an Editor's Preface and Including the Essay by Muxajlo Hruševs'kyj: Some Reflections on

Ukrainian Historiography of the XVIII Century / Harvard Series in Ukrainian Studies. — Vol. 7, I. — München, 1972. — P. 9–16.

Публікуємо статтю у вивіреному Світланою Паньковою та Оксаною Юрковою перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М. Грушевського.

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

Об украинской историографии XVIII века Несколько соображений

В последнее время мне приходилось довольно много заниматься памятниками украинской историографии XVII–XVIII в. в аспекте историческом и историко-литературном и, не откладывая до возможности изложить результаты своей работы полностью, я хочу поделиться пока некоторыми общими соображениями и пожеланиями в этой области.

Было время, когда памятники украинской историографии XVIII в., так наз[ываемые] козацкие летописи, высоко ценились как важный и достоверный материал для истории событий Украины XVII в., в особенности — ее революции. Среди ее источников историки Украины отводили им главное место и на них опирались в изложении и освещении событий. Но пришло время критики. Первой было развенчана “История Русов”, затем пришла очередь Величка и Грабянки. В последнее время много потерял из своего бывшего престижа и наиболее надежный “Самовидец”. Слишком во многом “козацкие летописи” в описании событий XVII в. оказались несамостоятельными, основанными на польских литературных источниках, а в частях более самостоятельных — неточными, субъективными, подчас даже фантастическими. По мере выяснения всего этого интерес к этим памятникам все более снижался. Ввиду накопления документального материала и мемуарной литературы они отходили на второстепенные места в ряду источников для изучения событий XVII в., и теперь среди исторического аппарата описываемой ими эпохи они фигурируют скорее “по старой памяти”, чем по современной оценке. Вследствие этого ими вообще все менее и менее занимались: старые, неудовлетворительные издания почти не заменялись новыми, более тщательными; рукописное предание не привлекало внимания; даже чисто исследовательские интересы лишь спорадически обращались в эту сторону. Между тем, теряя значение исторических источников для описываемых в них событий XVII в., эти произведения ничего не проигрывали как памятники своего времени с точки зрения историко-литературной. Наоборот, по мере того как углублялось обследование динамики литературного творчества, и шире — культурного и социального процесса Украины XVIII в., удельный вес исторических произведений указанной эпохи все увеличивался, и отмеченное выше пренебрежение к ним вело к тому, что в изучении общего культурного процесса Украины XVIII в. стали ощущаться чувствительные пробелы.

В историко-литературном аспекте памятники украинской историографии обыкновенно рассматриваются в ряду произведений киевской школы начала или половины XVIII в. Они включаются в общую сумму произведений киевской схоластической литературы как ее разновидность. Но это не совсем правильно и создает о них, во всяком случае, неполное, одностороннее представление. Перед нами не просто подгруппа этой академической литературы, а определенное литературное течение, выходящее на смену отживающего, теряющего свою ведущую роль творчества академического духовенства, — создание новой общественной прослойки, на отличной социально-экономической базе. Его создает козацкая интеллигенция, знаменитое “сословие войсковых канцеляристов”, воспитанное Киевской академией и выходящее на смену духовных представителей киев-

ской схоластики первой пол[овины] XVIII в. и общерусских уклонов ее эпигонов второй половины: оно подготавливает национальное украинское возрождение XIX века.

У представителей киевской учености предшествующего времени, XVI—XVIII в., в их отношениях к козачеству и его верхам заметны большие и показательные колебания. Киевская иерархия Феофанового поставления, а с нею и киевская школа времен Борецкого и Смотрицкого были обязаны своим существованием “Войску Запорожскому”, и это принуждало их не только в церковной политике, но и в литературном творчестве самым серьезным образом считаться с его пожеланиями и запросами. Мы, действительно, и имеем от этого времени несколько характерных и ценных произведений киевской школы, написанных в аспекте козачества, как “Протестация” 1621 г. с ее яркой апологиею “Запорожского лыцарства”, “Вирши” на смерть Сагайдачного 1622 г. Наоборот, ставленники Владислава IV — Петр Могила с товарищи, подчеркивая свою лояльность по отношению к шляхетской Речи Посполитой, считали своим долгом отмежевываться самым определенным образом от козацких аспираций. Они достаточно ярко продемонстрировали это при ближайших конфликтах козацкого войска с правительством Речи Посполитой и даже во время восстания Хмельницкого остались на позиции ее верноподданных, не имеющих ничего общего с бунтовщиками-козаками. После того как козачество стало первенствующим сословием края, киевская иерархия принуждена была с этим считаться. Но она продолжает оставаться сама по себе; у нее своя политика — временами она сходится с политикой Войска Запорожского, временами определенно расходится. Только после того как новый социальный строй заметно отвердел, Киевская академия изъявляет желание отдаться под протекторат новой социально-политической верхушки; впервые, кажется, под конец правления Самойловича — не предвидя его близкого падения, академическая корпорация декларирует свое желание иметь своим патроном гетмана Войска Запорожского и отдать ему на службу своих муз¹. Время Мазепы является кульминационным пунктом этого гетманского меценатства, — но тесного, искреннего союза и оно не создало. А та чрезвычайная легкость, с какою представители киевской иерархии и школы по первому мановению свыше отреклись от своего патрона и принялись возмещать свои панегирики и униженные комплименты всяческою хулою и проклятиями, не могла произвести благоприятного впечатления на козацкую интеллигенцию.

Академические круги вообще не проявили достаточной чуткости к ее настроениям и не умели — или не хотели обслуживать ее запросов, между прочим, и в историческом обосновании ее социальных и политических аспираций. Знаменитый “Синописис” остался на все времена красноречивым свидетелем полной безучастности киевских академических кругов к историческим desiderатам козацкой старшины: он, как известно, во всех своих изданиях совершенно игнорировал козачество как факт местной исторической жизни, как социальную и политическую формацию и полным молчанием обошел его героическую борьбу за освобождение, наполнявшую несказанною гордостью его представителей. Но и академические литераторы времени Мазепы не заполнили этого пробела. Зоркий глаз Феофана Прокоповича заметил это недопустимое упущение, *delictum omissionis* киевской школы: в своей “Риторике” (кн. VI, гл. 3) он настаивает на необходимости посвящать более внимания “отечественной истории”, в особенности ее последнему периоду — ввиду тенденциозных искажений его событий польскими писателями. Но его предостережения прозвучали без заметных последствий среди академической корпорации. Тогда как раз в это время, словно потеряв всякую надежду на эту последнюю, принимаются за историографию воспитанники Киевской академии среди украинской

¹ Панегирик 1686 г.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi и т. д.

noblesse de la robe — этого знаменитого “сословия войсковых канцеляристов”, оставшегося предметом гордости для позднейших поколений украинских патриотов.

Это — писал о них по живым воспоминаниям родившийся в 1770-х гг. Ломиковский, — “в Малороссии была первая степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*”. Попадали в эту среду только обладавшие “достаточными доказательствами о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; в канцелярской же службе “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”; “из сословий их выходили все известные, великие люди”¹.

Вот это знаменитое “сословие” и принимается, после падения Мазепы, за заброшенную киевскими богословами историческую работу, сосредоточивая свое внимание вместо княжеской Руси, занимавшей последних, на событиях XVII века — борьбы козачества с Польшей. Один из его представителей — лубенский писарь Стефан Савицкий в предисловии к своей “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 г.² довольно определенно изложил мотивы, побудившие его к этой работе. Ему попалась под руки известная поэма Сам. Твардовского “*Wojna domowa*”, и в ней он впервые нашел сколько-нибудь связанное и полное изложение польско-украинских войн сер[едины] XVII в. До тех пор ему приходилось слышать только устные рассказы о том, как Хмельницкий освободил Украину: они мало его удовлетворяли, так как исходили от людей не особенно осведомленных, а “совершенно сведомых мужей” уже не было в живых. Ознакомившись с событиями по Твардовскому, Савицкий был удивлен, а вместе с тем и огорчен, что никто из его соотечественников, “особенно из духовного чина, — в котором со времени освобождения от Польши не было недостатка ни в способных к тому людях, ни в типографских средствах”, — не потрудился описать и познакомить своих соотечественников путем печати с историею побед Хмельницкого “со инним храбрим малороссийским воинством”. За неимением чего-либо лучшего Савицкий решил выбрать из поэмы Твардовского все конкретное, фактическое содержание, отбросив поэтические украшения и тенденциозные выходки против восставших.

Когда у него явилось это намерение, он не сообщает; возможно, что это был бы приблизительно тот же год, какой проставил на своих “Действиях презельной брани” Грабянка — 1710 (все даты этих произведений достаточно условны: они оставляют нас в неведении, год ли это начала труда, завершения в целом или только вступительной части). По всякому правдоподобию, приблизительно этот же хронологический момент — несчастья, постигшие дом Кочубея, и его реабилитация после перехода Мазепы на сторону шведов — побудил или ускорил осуществление третьего аналогичного труда: “Сказания” отставного канцеляриста Сам. Величка. Катастрофа, постигшая Мазепу и его сторонников и с ними огромное количество старшины, войска, всю поголовно Запорожскую Січ и т. д., действительно, не могла не дать сильнейших импульсов историческому творчеству козацкой интеллигенции. Нужно было поднять дух, парализовать упадочные настроения — уже раньше проявлявшиеся в ней, как свидетельствуют знаменитые записки “Самовидца”³. Нужно было напомнить былую славу, знаменитые

¹ Словарь малорусской старины 1808 г. — “Киевская старина”, 1895, в прибавлениях под словом: “канцелярия”.

² Издана была, к сожалению, довольно неисправно, в приложениях к “Летописи” Величка, т. IV, 1864.

³ Я отметил недавно этот упадочный характер “Самовидца” в статье, напечатанной в т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины”.

подвиги, неоцененные услуги, оказанные козачеством России в борьбе с ее историческим врагом, ввиду обнаружившихся в московских кругах тенденций: обвинить с Мазепой и мазепинцами всю Малороссию в неизбывной шатости и измене и считать аннулированными все договоры с ней, все обещания и обязательства. Одновременно — так как козацкие верхи уже значительно консолидировались и превращались в наследственное привилегированное землевладельческое сословие, в их среде настоятельно ощущалась надобность подвести под свои социальные и политические претензии исторические основания. Напомнить, что “замыслом и мужеством” этой самой старшинской верхушки, этих “значных” родов совершилось освобождение края от национальных и религиозных притеснений, социального порабощения, экономической эксплуатации со стороны польской шляхты, и они по справедливости претендуют на руководящую роль, на экономические и социальные преимущества как наследственные вожди “малороссийского воинства”.

Как юридическое оформление этих преимуществ выдвигалась теория преемства привилегий землевладельческого класса, узаконенных старым шляхетским кодексом этих провинций Речи Посполитой — “Литовским Статутом”. Отдельные старшинские роды подыскивали себе шляхетных предков, присваивали шляхетские гербы; в целом старшинское сословие представляется юридическим преемником шляхты этих провинций, права и привилегии которой изображены в Литовском Статуте и позднейших сеймовых конституциях. Создается легенда, якобы причиной козацких восстаний было нарушение прав местных православных родов: они, дескать, были признаны равноправными с польскими шляхетскими родами королевскими грамотами, но затем лишены этих прав своевольной польской шляхтой. Восстание Хмельницкого было протестом против этих правонарушений, но последовавшие смуты не дали украинской шляхте-старшине возможности, после освобождения, провести свою сословную организацию на основании старых прав и привилегий. Этим занялись на досуге ее позднейшие потомки, середины XVIII в., — но теза эта вполне определенно была подчеркнута историческими трудами начала столетия.

Из того, что сохранилось из этой литературы начала XVIII ст. (несомненно, по сравнению с тем, что из нее дошло, она была много изобильнее в действительности), эти взгляды наиболее ярко и отчетливо выдвинуты в “Действиях презельной и от начала поляков кривавой небывалой брани” гадяцкого судьи, позже полковника Грабянки.

Очевидно, этим, между прочим, объясняется и широкая, прочная популярность его труда: он доминировал в исторической литературе Украины в продолжение целого столетия, до выпуска в свет “Истории Русов”. Вероятно, среди не только дошедшей до нас, но и всей вообще историко-политической литературы, обращавшейся в этой эпохе, он наиболее отвечал запросам старшинского сословия; поэтому переделывался, дополнялся, послужил основанием для других популярных компиляций и извлечений, вроде так называемого “Краткого описания Малороссии”, изданного в русской переделке Рубаном, во французской Шерером, и сам наконец удостоился издания в “Русском магазине” Ф. Гуманского 1793 г. Не выдержал с ним конкуренции “Самовидец” — более четкий в изложении и богатый фактическим материалом, но проникнутый критическим, пессимистическим отношением к “презельной брани” XVII в. и ее результатам. Несравненно более художественная повесть Величка также, видимо, не могла в такой мере удовлетворить читателя из старшинского круга и осталась без распространения на протяжении всего столетия — в силу ли того, что автор задался целью возвеличить, в ущерб городовому козачеству, Запорожскую Січ как хранилище настоящих козацких преданий, а может быть, и других обстоятельств: например, большой громоздкости произведения, возможно — его дефектности (утрата большей части истории войн Хмельницкого, ключившаяся, может быть, очень рано, много уменьшила ценность и интерес первой части — “Сказания о войне козацкой с поляками”). С точки зрения литературной эсте-

тики, сохранившаяся вполне вторая часть этого труда — “Повествования летописная” заслуживает особенного внимания историка литературы; но “Действия” Грабянки имеет право на не меньшее его внимание как наиболее яркое и полное отражение взглядов и чаяний своего класса и как наиболее влиятельное, фундаментальное произведение этого литературного течения, которое можно назвать “литературой канцеляристов” — ввиду того, что эта корпорация давала тон этому творчеству и принимала в нем живейшее участие.

Пульс ее начинает особенно явственно биться с 1760-х годов: в эпоху Глуховских совещаний 1763 г., знаменитой петиции гетмана и старшины 1764, послужившей поводом к ликвидации гетманского правления, наказов депутатам в комиссию уложения 1767 г., “Разговора Малороссии с Великороссией”, “Краткого описания” Симоновского, трактатов Гр. Полетики и др. В историко-политической и краеведческой литературе второй половины XVIII в., в области социальной и бытовой сатиры она является доминирующим течением и подготавливает возрождение XIX в. Эта роль ее мало привлекала к себе внимание и не освещена в той мере, какую заслуживает; между прочим, и историко-политическая литература первой половины XVIII в., подготовившая эту бурную эпоху 1760-х г[одов], не исследовалась в этом аспекте, и это дает себя чувствовать.

Возьмем опять-таки “Действия” Грабянки как исходное произведение этой литературы среди сохранившегося материала, вместе с тем наиболее популярное и влиятельное. Оно требует ввиду этого самого тщательного изучения, но изучено оно очень мало, и в последнее время им почти и не занимались. Причиной было выше отмеченное обстоятельство — что к концу минувшего столетия оно было забраковано в качестве исторического источника “презельной брани”, которой оно посвящено. Действительно, автор его придавал очень мало значения исторической акрибии и фактической полноте. Его установка чисто литературная; он пишет по правилам схоластической риторики, привлекая исторические факты и поэтические образы на равных правах в качестве образительных средств, и крайне свободно обращаясь со своим материалом. Без зазрения совести сочиняет он не только речи и диалоги по примеру своих классических образцов, но и небывалые факты, если они нужны ему, чтобы выпуклее, ярче выразить захватывающие его идеи, — хотя в предисловии и уверяет читателя, что он “ничего не приложил от своего умствования”, а собрал исключительно “от достоверных историков написанная и от очевидных свидетелей сказуемая”. Обширный диспут Хмельницкого с ханом во время его последнего похода в Галицию — сочиненный в подражание классическим образцам или модным в тогдашней Германии и Польше диалогам разных современных деятелей. Описание “совета”, собранного в Чигирине, и разных удивительных на нем принятых постановлений, между прочим, установления границ Украины с выходом на Черное море. Великодушная политика Хмельницкого в отношении Москвы и Польши, жертвой которой он в конце концов пал. Речь на совещании о преемстве. Повесть об отравлении Хмельницкого подосланным поляками женихом его дочери. — Все это вещи, если не изобретенные Грабянкою от начала до конца, то во всяком случае ярко запечатленные его литературною инвенциею. Цель его не столько информативная, как эмоциональная. Им руководит желание напечатлеть в воображении читателя возможно яркие картины козацкой славы и величественный образ бессмертного вождя — воплощение этой славы.

Зри убо, коль есть храбра и непобежденна
Козацка в войне сила — тверда, мужественна!..
Помножь, Боже, на веки козацкую славу
И покори под нози врагов наших главу!

Да будет всегда плодна козацкая мати,
И дети ей в силе всегда процветати, —

как читаем в одной из вирш, включенных в текст “Действий”. Вследствие недостаточного, почти полного отсутствия изучения редакций остается неизвестным, какие из этих вирш принадлежат первоначальному тексту и какие должны считаться добавлениями читателей и переделывателей.

Читателями, очевидно, в полной мере ощущался поэтический нерв этого произведения — его уклон в героическую поэму Хмельниччины. Как известно, героический эпос, как литературный вид, не сложился в украинской школьной практике, разменялся на оды, рацеи, всевозможные вирши на гербовые клейноды и т. п. “Действия” Грабянки являются суррогатом эпического, героического произведения, которого напрасно ожидали старшинские круги от представителей духовной учености. Его художественные образы и самый славяно-украинский стиль — высокий и важный, производили, несомненно, сильное впечатление очень долгое время. Выйдя из широкого обращения после появления “Истории Русов”, его концепции получили новое, даже еще более влиятельное бытие под пером Костомарова: его “Богдан Хмельницкий”, задуманный и исполненный сначала тоже более как художественное, чем строго научное произведение, остался в первых изданиях под сильнейшим влиянием “Действий” как их сублимированное отражение — обогащенное несравненно более обильным историко-литературным материалом, облагороженное научными приемами новой историографии, но в основных чертах сохранившее старые контуры, старую героическую концепцию. Уступая настояниям критики, Костомаров придал потом более научный характер своему знаменитому труду, но сильный отпечаток “Действий” остался на нем и в самой последней редакции, которая и поныне является самым популярным изображением этой эпохи. Эта власть над воображением такого чуткого историка-художника, как Костомаров, дает меру впечатления, которое производили “Действия”, — меру их влиятельности и — меру необходимости их тщательного изучения.

У истоков указанного выше течения, пришедшего на смену церковно-схоластической литературе и переросшего затем в национально-литературное возрождение XIX в., “Действия” являются, несомненно, самым влиятельным произведением. Если повесть Величка о запусении Правобережной Украины (“Повествования летописная”) должна расцениваться как самое значительное художественное достижение этого течения в его исходную эпоху, то менее яркие “Действия” заслуживают наряду с ней самого тщательного историко-литературного обследования ввиду своей влиятельности. Необходимой предпосылкой его является изучение рукописной традиции: многочисленных списков и вариаций этого произведения, до сих пор совершенно не изученных, и новое издание — более удовлетворительное по сравнению с тем, каким мы поныне располагаем.

Но “Действия” Грабянки — только наиболее яркий пример. То же нужно повторить вообще о сохранившихся памятниках этого течения — изданных и неизданных, не всегда даже приведенных в известность. Правда, они часто тусклы и бедны сами по себе, но в общей картине приобретают интерес и значительность.

Невнимание к этой литературе — причина многих неясностей и пробелов в наших представлениях о тех путях, какими пришло украинское возрождение XIX в. Историческое предание, идеализация национальной борьбы за освобождение, козацкая романтика, старшинский автономизм, краеведческие интересы сыграли в нем громадную роль — это вещь общепризнанная. Но как подготовила все это “литература канцеляристов” XVIII в., в каких формах, какими путями оно влилось в него, каким образом она сама создавалась и выработала эти аспекты — в этом еще много неясного, требующего изучения с самых низов — с рукописного материала, и я хотел об этом напомнить.

До статті М.Грушевським не пізніше 16 травня 1932 р. були підготовлені тези (російською мовою). Їх рукопис зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (Ф. 2. — Оп. 17. — Спр. 167. — Арк. 44–44-зв.). Тези опубліковані у кн.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 316–317. Текст тез наводимо нижче мовою оригіналу за першодруком.

Тези акад. АН СРСР М.С.Грушевського “Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений”

Памятники укр[аинской] историогр[афии] XVII–XVIII в[в]., так называемые казацкие летописи, в мое время оценивались исключительно с точки зрения их истор[ической] достоверности и ценности, как источн[ик] для изучения событий укр[аинской] истории XVIII в. В первой половине и в середине XIX в. они в этом отношении оценивались очень высоко; затем историч[еская] критика шаг за шагом развенчала их, и после этого они вообще мало привлекали к себе внимание исследователей. Но, потеряв значение важных источников для своего прошлого, они сохраняют все значение как отражение взглядов и социально-политич[еских] запросов своего времени, и как чисто литературные произведения. Ими начинается новое литературн[ое] течение, пришедшее на смену церковной литературе киевской школы на иной соц[иально]-эк[ономической] базе и затем переросшее в литературу укр[аинского] возрождения начала XIX века. Двигателями этого течения является, главным образом, “сословие полковых канцеляристов”, как его называли в историографии, в краеведческой литературе, в соц[иально]-полит[ической] и бытовой сатире середины и второй пол. XVIII в. оно сыграло большую роль, до сих мало изучавшуюся.

“Козацкие летописи начала XVIII в.,” как исходные явления этого литературного течения, заслуживают большого внимания; в особенности следовало бы заняться “Действиями” Грабянки как доминирующим историч[еским] произведением XVIII века.

с. 75 ...“Протестация” 1621 р. з її яскравою апологією “Запорожского лыцарства”, “Вірши” на смерть Сагайдачного 1622 р. — ці твори М.Грушевським детально проаналізовані в його “Історії української літератури” (розділи “Вірші на похорон Сагайдачного” та “Твори, викликані відновленням ієрархії (1620–2)” 6-го тому). Див.: Грушевський М. Історія української літератури. — Т. VI: [Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.]. — К.: АТ “Обереги”, 1995. — С. 177–196 та 197–238.

Славнозвісний “Синопис”... — йдеться про видання, авторство якого приписують архімандритові Інокентію Гізелю: Синопис или Краткое собрание от разных летописцев, о начале славяно-российского народа, и первоначальных кн[я]зей б[о]госпасаемого града Киева о житии с[в]ят[о]го благоверного великаго кн[я]зя киевскаго и всея России первейшаго самодержца Владимира, и о наследниках бл[а]гоч[е]стивыя державы ег[о] Российския, даже до... пресвет[лого] и бл[а]гочтиваго г[о]с[уд]а[ря] н[а]шего ц[а]ря, и великаг[о] кн[я]зя Алексия Михайловича всея Великия, Малыя и Белья России самодержца. — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1674 (7182). — 124 с.

Панегирик 1686 р.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi i m. d. — див.: Baraniecki Paulus. Trybut iasnie wielmożnemu iegoomości panu Ianowi Samuyłowiczowi woysk ich carskiego prześwietnego maiestatu Zaporozzkich czufemu wodzowi u mądremu regimentarzowi, panu protectorowi, patronowi, kollatorowi u dobrodzieiowi swemu w szkołach Kiiwomohilaeanskich pod znakiem trzykrzyzowym szczęśli-

wie zaczętych y na rok 7165 renowowanych oddany y drukiem światu podany... — К.: [Друкарня Києво-Печерської лаври], 1686. — [8] арк.

с. 76 ...він, як відомо, в усіх своїх виданнях... — “Синопис или Краткое собрание от разных летописцев...” вперше був видрукований у друкарні Києво-Печерської лаври у 1674 р., а востаннє у Києві у 1861 р., загалом витримав майже 30 видань. Цей компілятивний огляд української та східноєвропейської історії був дуже популярний у Російській імперії і до початку XIX ст. використовувався як шкільний підручник.

delictum omissionis — з лат.: гріх бездіяльності.

...в своїй “Риторичі” (кн. VI, гл. 3)... — М. Грушевський посилається на запис лекцій Феодана Прокоповича, що він їх прочитав у 1706–1707 рр. у Києво-Могилянській академії: *De arte rhetorica libri X pro informanda roxolana juventute eloquentiae studiosa bono religionis et patriae traditi a reverend patre Theophane Procopowicz Kijoviae in Celebris et Orthodoxe Academia Mohylana Anno Domini 1706*. Робота складалась із десяти книг, книга VI була присвячена методам писання історії та листам.

la noblesse de robe — з фр.: дворянство мантиї; відсилка до назви тієї частини дворянства Франції, що у дореволюційний час отримувало дворянський статус за цивільну службу на відміну від дворянства шпаги (*noblesse d'érée*). Упорядником виправлена друкарська помилка першодруку (було: *noblesse de la robe*).

...“в Малоросії була перва степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: candidatus omnium dignitatum” — з рос.: “в Малоросії був перший ступінь служби для кращого і знатнішого козацтва, дефінували сие звання: *candidatus omnium dignitatum*”.

candidatus omnium dignitatum — з лат.: кандидат усіх достоїнств (рангів), претендент на всі посади.

...ті, що мали “достаточные доказательства о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; **в канцелярській же службі “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”;** **“из сословий их выходили все известные, великие люди”** — з рос.: ...ті, що мали “достатні докази чесної поведінки, і доброї моралі, і здобутої науки в Київській академії; принаймні достатнє знання грамматики, синтаксису, риторики і хоча б перших основ філософії”; в канцелярській же службі “вправлялись вони майже досконало — в юриспруденції, камеральних науках і війсьній теорії”; “з їхнього стану виходили всі відомі, великі люди”.

...в передмові до своєї “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 р. ... — йдеться про виконаний С. Савицьким переклад першої частини твору С. Твардовського “*Wojna domowa*” під назвою “Повесть о козацкой з поляками войне, чрез Зеновия Богдана Хмельницкого, гетмана Войск Запорозских, точившойся, которою он же при Божой помощи з козаками и татарами от подданства лядского вибился и поддался под высокодержавную пресветлейшого монархи Всероссийского протекцию. От книги названой Война домовая, наречением Самоила Твардовского. Ритмами полскими составленной и в Калешу, року 1681, напечатанной, вкратце малороссийским наречием написанная, в року 1718, априля”. Див.: *Летопись событий Самоила Величка / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов.* — Т. IV: Приложения. — К.: В типографии Федорова, 1864. — С. 1–84. “Предисловие”, підписане С. Савицьким, про яке згадує М. Грушевський, див. на с. 1–2.

...відома поема Сам. Твардовського “Wojna domowa”... — Див.: *Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potym Szwedami i z Wegry.* — W Krakowie, 1660. — [4], 96 s.

Словарь малорусской старины 1808 г. — “Киевская старина”, 1894, [кн. 7], в додатках під словом “канцеляри[ст войсковый]” — упорядником виправлена помилка у бібліографічному описі (у першодруку було вказано 1895 р. та гасло “канцелярія”). Йдеться про роботу: Ломиковский В.Я. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. Канцелярист войсковый // Киевская старина. — 1894. — Кн. 7. — Дополнение. — С. 10.

с. 77 ...поставив на своїх “Действиях презельной брани” Грабянка... — таку назву мав Літопис Грабянки. М.Грушевський далі називає його ще коротше: “Действия”. Див. також коментар до с. 65.

...“Сказанія” відставного канцеляриста Сам. Величка — так узагальнено, за назвою першої частини Літопису С.Величка (“Сказание о войне козацкой з поляками, чрез Зеновия Богдана Хмелницкого, Гетмана Войск Запорожских, в осми летех точившойся; а до дванадцяти лет у поляков з иншими панствами провлекшойся. Якою он Хмелницкий, при всесилной помощи Божественной, з козаками и татари от тяжкого ига лядского вибился, и под високодержавное пресветлейшого монархи російского Алексия Михайловича владение доброволне поддался. От авторов: немецкого — Самуила Пуфендорфия, козацкого — Самуила Зорки, и полского — Самуила Твардовского, войну тую в книзе своей, Война домова названной, вершом полским описавшого. Нине же вкратце стилем гисторичним и наречием малоросийским справленное и написанное тщанием Самоила Величка, канцеляристи негдись Войска Запорожского. В селе Жуках, уезду Полтавского. Року 1720”), М.Грушевський називає весь твір літописця.

...у статті, надрукованій у т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины” — йдеться про студію М.Грушевського “Самовидец Руины и его позднейшие отражения” (Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1932. — С. 157–192). Див. переклад статті українською мовою у цій книзі на с. 44–73, оригінал російською мовою — на с. 383–407.

с. 78 ...на взіреть так званого “Краткого описания Малороссии”, опублікованого у російській переробці Рубаном, у французькій Шерером... — див.: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.; Scherer Jean-Benoit. Annales de la Petite-Russie; ou, Histoire des Cosaques-Saprogues et des Cosaques de l’Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu’à nos jours; suivie d’un abrégé de l’histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives. — Paris: Cuchet, 1788. — 384 р.

...мала честь видання у “Российском магазине” Ф.Туманського 1793 р. — див. коментар до с. 66.

...друга частина цієї праці, “Повествования летописная”... — назву “Повествования летописная о малоросийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная” мали друга та третя частини Літопису С.Величка.

с. 79 ...“Разговора Малороссии с Великороссией”... — йдеться про один із найпримітніших поетичних творів другої половини XVIII ст. на історичну тему, що був написаний С.Дівовичем. Оригінальна назва — “Разговор Великороссии с Малороссиею”. Вперше опублікований М.Петровим у 1882 р. Див.: Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссиею (Литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская старина. — 1882. — Февраль. — С. 313–365; Дополнение Разговора Великороссии с Малороссиею // Киевская старина. — 1882. — Июль. — С. 137–148.

...“Краткого описания” Симоновського... — мова йде про твір П.Симоновського 1763 р. під назвою “Краткое описание о козацком малоросийском народе и о военных

его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бюшинга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских”, що був опублікований у Москві у 1847 р.

...трактатів Гр. Полетики... — йдеться про праці Г.Полетики “Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства”, “Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления”, “Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России”, “Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей”, “Записка о начале Киевской академии”, “Возражение депутата Григория Политики на «Наставление Малороссийской коллегии господину же депутату Димитрию Наталину»” (опубл. Г.Милорадовичем у виданні: Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — 1858. — Кн. 3. — V: Смесь. — С. 71–102), “Мнение Григория Полетики на читанный в 1768 году в комиссии «Проект правам благородных»” (опубл.: Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 36. — С. 346–356).

акрібія — від грец. ἀκριβεία — точність, ґрунтовність, акуратність.

Зри убо, коль єсть храбра и непобежденна... — вірш опублікований І.Самчевським у передмові до Літопису Грябянки у 1854 р. Див.: Летопись Григория Грябянки: Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, в розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки, собранная и самобитних старожилов сведительстви утвержденная: Року 1710 / Издана Временною комиссией для разбора древних актов. — К.: В университетской типографии, 1854. — С. XXVIII.

с. 80 ...з-під пера Костомарова: його “Богдан Хмельницький”... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована у часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...залишився у перших виданнях... — у 1859 р. ця праця М.Костомарова, перероблена і доповнена, вийшла окремим виданням у двох томах. У 1870 р. побачило світ третє, знову доповнене і виправлене, видання монографії, воно ж під назвою “Богдан Хмельницький” склало ІХ, Х та ХІ томи “Исторических монографий и исследований” (видання Д.Кожанчикова, 1870). Нарешті, четверте прижиттєве видання даної монографії було надруковане у 1884 р. під час перевидання тих самих томів “Исторических монографий”.

З історичної фабулістики кінця XVIII в.

Перша публікація: З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академия наук СССР — XLV — академику Н.Я.Марру. — М.; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1935. — С. 607–611. Підпис на початку статті: *М.С.Грушевський*. Дата не зазначена. У назві допущено помилку (“історичної” замість “історичної”), такого типу помилки трапляються у тексті, також у тексті літера *і* замінена на *і*.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991—1992. — № 3—4 (110—111); 1—4 (112—115). — С. 125—129.

Подається за першодруком.

с. 82 Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень “літературою канцеляристів” — йдеться про статтю М.Грушевського “Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений” (Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215—223). Передруковано у даній книзі: у перекладі українською мовою під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань” на с. 74—81, оригінал — на с. 415—420.

...“История Русов” або “Запорожская старина”... — М.Грушевський має на увазі видавничі проекти, здійснені у 1830—1840-х рр.: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. — М.: В университетской типографии, 1846. — IV, 261, 45 с. (перша публікація того ж року у часопису “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”) та “Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Ч. 1, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1833. — 132 с.; Ч. 1, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория]. — Харьков, 1833. — 140 с.; Ч. 1, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания]. — Харьков, 1834. — 168 с.; Ч. 2, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1834. — 82 с.; Ч. 2, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1835. — 190 с.; Ч. 2, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1838. — 168 с.

Similia similibus! — з лат.: подібний подібному.

...студії К.М.Грушевської над текстами дум та історичних пісень “Українські народні думи”, т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю, ще не опубліковані, відомі мені з рукопису — М.Грушевський посилається на видання: Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № 1—13 і вступ К.Грушевської / Історична секція Української академії наук, Комісія історичної пісенности. — К.: Держвидав України, 1927. — ССХХ, 176 с.; Том другий корпусу. Тексти № 14—33 і вступ К.Грушевської / Історична секція Всеукраїнської академії наук, Комісія історичної пісенности. — Харків, К.: Державне видавництво “Пролетар”, 1931. — ХХХ, 304 с. Після 1931 р. праці К.Грушевської за її життя не друкувались.

с. 83 ампліфікація — від лат. *amplificatio* — посилення, нагромадження, примноження. Вживається у мовознавстві на позначення стилістичної фігури, виявляється у нагромадженні однорідних елементів (сполучників, прийменників, порівнянь, епітетів тощо) для підсилення виразності та емоційності мови.

...французькими публікаціями 1780-х років: Левека, Леклерка, Шерера — М.Грушевський має на увазі багатотомні видання: *Levesque P.-Ch. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, et des meilleurs historiens de la nation*: 6 vol. — Paris: Debure, 1782—1783 (у 1787 р. російською мовою був перекладений перший том його праці під назвою “Российская история”); *Le Clerc N.G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne*: 3 vols. — Paris; Versailles, 1783—1784; *Le Clerc N.G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne*: 3 vols. —

Paris, Versailles, 1783–1785; Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou, Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives: 2 vol. — Paris: Cuchet, 1788.

звдяки Вольтеровій “Історії Карла XII”... — мова йде про працю: *Voltaire*. Histoire de Charles XII, Roi de Suède. — Basle (Rouen), 1731.

...просто списав “Короткий опис історії Малоросії”... — йдеться про укладений невідомим автором у 1730-х рр. український літопис “Краткое описание Малороссии”. Оpubлікований: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Под ред. О.И.Левицкого. — К.: В типографии К.Н.Милевского, 1878. — С. 209–319.

с. 84 “После того был гетман запорожский Димитрий, князь Вишневецкий... обрали себе место пустое около Днепра низше порогов Днепровых на житло” — М.Грушевський цитує “Краткое описание Малороссии” за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 212–213.

...загартовувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і привичаїти до війни (endurcir les Cosaques, les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir) — тут і далі М.Грушевський вільно переказує твердження Ж.-Б.Шерера та на підтвердження наводить оригінальні цитати і вирази. Див.: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 4.

“Первым его старанием было произвести в Малороссии реформу войскам... учредил в Малороссии 20 неперменных казацких полков, в две тысячи каждый, назвав их по знатнейшим городам” — М.Грушевський цитує за виданням: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 15.

...над[и]хнула була Гоголя темою для історичної драми (“Выбритый ус”)... — М.Гоголь працював над драмою з історії Запоріжжя під назвою “Выбритый ус” у 1839–1840 рр., проте у 1840 р. спалив рукопис. Збереглися лише незначні начерки цієї драми, що були опубліковані у 1861 р. П.Кулішем (див.: Кулиш П. Заметки и наброски Н.В.Гоголя для драмы из украинской истории. Несколько объяснительных слов // Основа. — М., 1861. — Январь. — С. 116–120). Детальніше про цей твір М.Гоголя див.: Оксман Ю. Сожженная трагедия Гоголя из прошлого Запорожья // Атеней: Историко-литературный временник. Труды Пушкинского Дома Академии наук СССР. Памяти декабристов. — Кн. 3. — Ленинград, 1926. — С. 46–48.

...продуманої ним “до останньої нитки в одежі”... — про задуману М.Гоголем історичну драму йдеться у мемуарах С.Аксакова, що були оприлюднені повністю лише у 1890 р. (див.: Аксаков С.Т. История моего знакомства с Гоголем с включением всей переписки с 1832 по 1852 год // Русский архив. — 1890. — Кн. 8. — С. 1–206). С.Аксаков, зокрема, згадував, як М.Гоголь казав йому, що “у него составлена в голове трагедия из Истории Запорожья, в которой все готово, до последней нитки, даже в одежде действующих лиц” (Русский архив. — 1890. — Кн. 8. — С. 24, курсив упорядника).

Цю розповідь уперше відтворив П.Куліш як біограф М.Гоголя. Він отримав мемуари від самого автора у середині 1850-х рр. і у своїй праці процитував С.Аксакова таким чином: “у него составлена в голове трагедия из истории Запорожья, в которой все готово, даже до последней нитки в одежде его действующих лиц” (Николай М. [Кулиш П.] Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — Т. 1. — СПб.: В типографии Александра Яковсона, 1856. — С. 252, курсив упорядника).

Порівняння наведених уривків із текстом М.Грушевського дає підстави зробити ймовірне припущення, що історик, який добре знався на доробку П.Куліша, подав з пам'яті цитату з С.Аксакова саме за редакцією П.Куліша.

deux ans après un tartare nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut fa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de fa garde ([m.] II, c. 15, 17) — з фр.: через два роки татарин Жарис викупив його й завіз у Татарію; завдячував своєю свободою польському королю, який зробив його офіцером своєї гвардії. Переклад поданий відповідно до видання: Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В.В.Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — С. 87, 88. М.Грушевський цитує з видання: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 15, 17.

...*“Зеновия в полон взято, откуда по двоих годах выкуплен яссиром татарским”* — М.Грушевський цитує “Краткое описание Малороссии” за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 216.

...*“полонен турками и ими продан из Царьграда в Крым тамошнему мурзе, именем Ярысу”* — тут і далі М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 50.

с. 85 *“История Русов”, с. 171* — М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 171–172.

Шерер, [m.] II, с. 135 — див.: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — P. 135.

Pendant la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D.Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grande partie de la Petite-Russie sous l'obeissance du czar). Ce prince les reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et de ne jamais envoyer dans la suite ses voievodes dans l'Ukraine — з фр.: На Великий піст... найстарші генерали з секретарем Карпом Мокрієвичем поїхали з Батурина до Москви, щоб сповістити царя про смерть їхнього гетьмана Дем'яна Многогрішного (саме цей гетьман віддав під владу царя найбільшу частину Малоросії). Цар прийняв їх прихильно, знов підтвердив їхні привілеї й зобов'язався в точності дотримуватися угоди з Хмельницьким і ніколи після того не висилати своїх воевод в Україну. Переклад поданий відповідно до видання: Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. — С. 114.

“Краткое описание Малороссии”, с. 273 — див.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. — К., 1878. — С. 273.

“Историограф Малой России”

Ця стаття є останньою працею М.Грушевського, яку він писав улітку 1934 р. Про її завершення 2 вересня 1934 р. М.Грушевський повідомив листом братову Ольгу Олександрівну Грушевську (дружину брата Олександра Грушевського): “Я докінчив сього [дня] статтю про Б[антиш]-К[амєнського], вийшла довша, ніж я хотів, тепер треба ще переписати на машинці, бо з писаною українською не зможуть складати” (Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 104).

Текст був надрукований на машинці вже після смерті М.Грушевського, вичитувала та звіряла цитати донька вченого К.Грушевська. У травні 1935 р. вона надіслала маши-

нопис із правками неодмінному секретарю АН СРСР акад. В.П.Волгіну. За попередньою домовленістю, роботу планували надрукувати мовою оригіналу (тобто українською) у виданні “Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук”, однак публікації заважав її великий обсяг (140 сторінок машинопису, загалом близько 8 друкованих аркушів). Неодноразові звертання К.Грушевської у 1935—1938 рр. до директора Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР акад. Б.Грекова та співробітника Інституту історії АН СРСР у Москві, професора Московського університету акад. Д.Петрушевського із проханнями посприяти публікації успіху не досягли.

Машинопис зі зробленими К.Грушевською правками чорнилом та олівцем зберігається у Москві (РФ) в Архіві Російської академії наук (ф. 359 /Институт истории Коммунистической академии/, оп. 2, спр. 278 /Грушевский М.С. “Историограф Малой России”. [Монография]. На укр. яз. 140 с./). Підпис на початку статті: *М.С.Грушевский*. Дата не зазначена. На першому аркуші машинопису вказано ім’я автора, назву праці — “Историограф Малой России” (у лапках), наведений епіграф; внизу ліворуч приписка фіолетовим чорнилом: “От Е.М.Грушевской, Киев, Паньковская, 9, кв. 4. 13/V—35. Адресовано В.П.Волгину, в Москву. Надпись на обложке, зеленым карандашом «Лгр. Изв. ООН»” (“Лгр. Изв. ООН” можна розшифрувати як “Л[енин]гр[ад]. Изв[естия] О[тделения] О[бщественных] Н[аук]”).

Друкується вперше.

с. 87 “Историограф Малой России” — назва роботи є цитатою з розпорядження генерал-губернатора М.Рєпніна (див. наступний коментар), тому вона і взята у лапки.

“Известный историограф Малой России Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский, препровождая ко мне несколько объявлений о новом издании дополненной и исправленной им истории... поручить им сделать оные известными дворянам предводительствуемых ими поветов и оказать, с своей стороны, содействия к открытию подписки на означенную историю” — як епіграф М.Грушевський використав цитату з розпорядження генерал-губернатора М.Рєпніна, що було розіслане ним у березні 1830 р. Процитовано М.Грушевським за виданням: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 53.

...минуло сто літ від виходу в світ “Истории Малой России” Бантыша-Каменського в її другій, дефінітивній, редакції — йдеться про видання 1830 року: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — В 3 ч.: Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения гетманства. — М.: Типография Семена Селивановского, 1830. — XX, 360, 85 с.; 223, 63 с.; 264, 101 с.

...“Истории” і в першій редакції 1822 р. ... — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Семена Селивановского, 1822. — LIV, 153 с.; VIII, 324 с.; VIII, 243 с.; XI, 303 с.

...в науковій літературі постає сприятливіше трактування сеї першої спроби систематичного викладу укр[аїнської] історії чи навіть одинокого систематичного курсу укр[аїнської] історії — як її характеризував оден з новіших підручників

укр[аїнської] історіографії — тут М.Грушевський переказує слова Д.Дорошенка. Див.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — Прага: Друком державної друкарні в Празі, 1923. — С. 77.

...в 1870 р. Г.Карпов в своїм огляді укр[аїнської] історіографічної роботи... — йдеться про видання: *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Типография Грачева, 1870. — 191 с.

с. 88 В статті про Б[антиша]-К[амєньського] в Енциклоп[едичному] словнику Березіна вона підписана ініціалами К. Б.-Р. — йдеться про роботу: *К. Б.-Р. [Бестужев-Рюмин К.Н.] Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором С.-Петербургского университета И.Н.Березиным.* — Отдел I. Том III: Б. — СПб., 1873. — С. 238.

Надруковано в “Критико-биограф[ическом] словаре” Венгерова, т. II, с. 92, 1891 — див.: *Иконников В.* Бантыш-Каменский †). Дмитрий Николаевич // *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней). — Т. 2. — Вып. 22—30: Бабаджано—Бензенгр. — СПб., 1891. — С. 92.

Новый историк Малоросси из Отчета о присуждении Уваровской премии — йдеться про видання: *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание Старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк. — К., 1889, XVI, 470, XXX // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. Приложение к LXIX-му тому “Записок Императорской академии наук”. — № 3. — СПб., 1891. — С. 3.

К истории малорусской историографии. — “*Киевск[ая] старина*”, 1894, кн. XI, с. 259 — М.Грушевський посилається та цитує працю: *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя: Заметки по поводу статей В.А.Мякотина “Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русск[ом] богатстве” 1894 г. № 2, 3 и 4 // *Киевская старина.* — 1894. — Кн. 9. — С. 259.

с. 89 Бантіш senior... — Бантиш-старший (від лат. senior — старший). Йдеться про батька Д.М.Бантйша-Каменського — Миколу Миколайовича Бантйша-Каменського.

...в родині Каменських... — тут і далі наголоси позначені відповідно до виправлень, зроблених К.Грушевською у машинописі.

Наголоси на *á* у прізвищах *Каменський* та *Бантйш-Каменський*, а також на *í* у прізвищі *Бантйш* проставлені кілька разів поспіль на перших сторінках роботи. Очевидно, таким чином Грушевський прагнув звернути увагу на правильну вимову прізвища: *Бантйш-Каменський*.

Першою великою його архівальною роботою в сім роді було “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами”, закінчене в рр. 1780—1784, в п’яти томах, доведене до р. 1700 — йдеться про впорядкований М.М.Бантйш-Каменським анотований архівний опис, назва якого подається у кількох редакціях: “Дипломатическое собрание дел между Польским и Российским дворами”, або “Дипломатическое собрание дел Польского двора, с самого оных начала по 1700 год” (див.: *[Бантйш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского.* — М.: Типография Императорской медико-хирургической академии, 1818. — С. 21, 58); “Собрание дел Польского двора” (див.: *Бантйш-Каменский Д.Н.* Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной исто-

рии: В пяти частях. — Часть первая: А—В. — М.: В типографии Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1836. — С. 93). У даному тексті М.Грушевський називає цю роботу М.М.Бантыша-Каменського “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами” (як у даному випадку), або “Диплом[атическое] собрание дел Польского двора”, або просто: “Диплом[атическое] собр[ание]”.

Ся робота, очевидно, дала підставу доручити йому висвітлення історії унії, коли цар[иці] Катерині знадобивсь історичний виклад сього питання — він був написаний 1795 р. — йдеться про опубліковану у 1805 р. працю: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное. — М.: В Синодальной типографии, 1805. — 454 с.

с. 90 Міністерство згодилося було на видання оглядів дипломатичних зносин з європейськими дворами, з Польщею й Китаєм; одержано було в 1821 р. царську апробату — але за щось справа зачепилась, і праці старого не були видані — М.М.Бантыш-Каменський підготував “Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619^{го} по 1792^й год” у 1792 р. (див.: [Бантыш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 27, 58). Ця робота була видана лише через 90 років заходами професора Казанського університету В.М.Флорінського. Див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619 по 1792 год / Издано в память истекшего 300-летия Сибири В.М.Флоринским с прибавлениями издателя. — Казань: Типография Императорского университета, 1882. — XII, 565 с.

...з 5 частин опису польської дипломатичної кореспонденції випущено в 1860-х рр. заходом Бодянського тільки перші три (до р. 1645)... — див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная, по дипломатическим бумагам, управлявшим Московским архивом Коллегии иностранных дел, Н.Н.Бантыш-Каменским: В 3 ч. — Ч. I: 1487—1584; Ч. II: 1584—1612; Ч. III: 1613—1645. — М.: В университетской типографии, 1862. — VI, 189 с.; 125 с.; 144 с.

...огляд зносин з західноєвропейськими дворами виїшов в цілості тільки в 1900-х рр. ... — М.Грушевський помилився, ці праці побачили світ у 1890-х рр. Див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 3 ч. / Издание Комиссии печатания государственных грамот и договоров при Московском главном архиве Министерства иностранных дел. — Ч. 1: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1801 год: Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания; Ч. 2: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1485 по 1802 год: Германия и Италия; Ч. 3: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1798 год: Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия. — М.: Типография Э.Лиснера и Ю.Романа, 1894—1897. — X, 304 с.; VIII, 272 с.; IV, 319 с.

...реєстри кримських справ в 1893... — Див.: Бантыш-Каменский Н.Н. Реестр делам крымского двора с 1474 по 1779 год / С предисл. Ф.Ф.Лашкова. — Симферополь: Типография Таврического губернского правления, 1893. — 228 с.

...Б[антыш]-син в своїй історії дає цитати на “Диплом[атическое] собрание дел между Рос[сийским] и Польск[им] госуд[арствами]”, “Сокращ[енное] изв[естье] о взаим[ных] переписках между рос[сийскими] монархами и европ[ейскими] державами”... — Д.М.Бантыш-Каменський називає цю роботу батька “Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве, с 1481 года по настоящее время, собранное и по алфавиту дворов расположенное”, або просто “Сокращенное дипломатическое известие о взаимных переписках российского двора с иностранными, расположенное в IV частях”. Див. [Бантыш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 31, 59.

с. 91 ...1808 р. дістав доручення відвезти до Сербії миро, дістав за сю місію різні нагороди і описав свою подорож окремою книжкою в формі листів до приятеля в 1810 р. — йдеться про роботу: Д.Б.К. [Бантыш-Каменский Д.] Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М.: В Губернской типографии А.Решетникова, 1806. — 192 с.

В наступних роках виготовив ще дві праці офіційного характеру: “Описание деяний полководцев и министров Петра В[еликаго]” і “Историческое собрание списков кавалеров четырех рос[сийских] орденов”... — мова йде про роботи: Бантыш-Каменский Д. Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого: В 2 ч. — М., 1812—1813; Бантыш-Каменский Д. Историческое собрание списков кавалерам четырех императорских российских орденов св. апостола Андрея, св. Екатерины, св. Александра Невского и св. Анны, с приложением старых статутот и алфавита кавалеров. — М., 1814.

Але тяжко, сливе неможливо припустити, аби Б[антыш]-син... міг помилково записати реєстр 1779 р. як отсе “описание 1799 р.” (повторене за ним і в біографії Б[антыша]-батька в “Рус[ском] биографическом словаре” — див.: С.Т-в. Бантыш-Каменский, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 470.

с. 92 ...“кн[язь] Н[иколай] Г[ригорьевич] Репнин, назначенный военным губернатором в Малороссию, стал убеждать Б[антыша]-К[аменского] ехать с ним и предпочесть святу Русь далекой Италии” — М.Грушевський подає цитату з видання: Б. Ф. [Федоров Б.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский // Северная пчела. — СПб., 1850. — № 181. — 14 августа. — С. 3.

Новіша біографія В.Штейна в “Рус[ском] биографическом слов[аре]”, 1900, тільки повторила його звістку — див.: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 462.

...бабку свою З[ертис]-Каменську зве “малороссиянкою” (в біографії свого батька, в Словарі дост[опамятных] л[юдзей])... — див.: Бантыш-Каменский, Николай Николаевич // Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли... — Часть первая: А—В. — М., 1836. — С. 85.

...Карамзін... писав як комплімент, що він “іде слідами батька”... — див.: Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 93 *...видав... (пізнішу) біографію Мазепи* — М.Грушевський цитує за виданням: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т II. — СПб., 1900. — С. 462. Йдеться про працю: Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. — М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1834. — 92 с.

...*“Библиот[ека] для чтения”, 1837 г., XX (лютий), с. 61* — див.: Библиотека для чтения. — 1837. — Т. XX. — Февраль. — Отдел VI. — Литературная летопись. — С. 61.

с. 94 *Лист виданий в “Трудах Полтав[скої] архив[ної] комісії”, т. I (1905) разом з деякими іншими матеріалами про відносини Р[епніна] до історичної праці Б[антиша]-К[аменського]* — див. лист М.Репніна до А.Чепа від 17 січня 1817 р.: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 51.

Лист з 22 листоп[ада] в тій же збірці — у публікації, на яку посилається М.Грушевський, йдеться про відповідь М.Г.Репніна на лист О.І.Мартоса від 22 листопада, причому рік листа не зазначений. Утім, за змістом листа можна припустити, що він був написаний 1821 р. Див.: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина... — С. 55.

Автор пише... — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — Ч. 1. — М., 1822. — С. V.

с. 95 *...Репнін як чоловік гетьманської внучки* — М.Г.Репнін-Волконський був одружений зі старшою донькою сина гетьманича Олексія Кириловича Розумовського та Варвари Петрівни Шереметьєвої Варварою Олексіївною.

с. 96 *candidati omnium dignitatum* — з лат.: кандидати всіх достоїнств (рангів), претенденти на всі посади.

“Я думаю, что вы снабдите (!)... — знак оклику поставлений М.Грушевським, в оригінальній цитаті — дефіс і позначка “По смыслу пропущено, должно быть: «кого-нибудь поручением»”. Див.: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К.: Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — С. 29.

Про нього кілька слів в моїй доповіді: Об української історіографії XVIII в., надр[укована] в “Известиях Акад[емии] наук [СССР]”, 1934, № 3 — йдеться про статтю: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223. Передруковано у даній книзі: у перекладі українською мовою під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань” на с. 74–81, оригінал — на с. 415–420.

с. 97 *...о других признастесь (!) сведениями...* — у цитаті знак оклику поставлений М.Грушевським.

...писав до полтавського маршала Чарниша один з видніших репрезентантів старого “канцелярського сословія”, згаданий А.Чепа... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К.: Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — 230 с.

с. 98 *Цікаво порівняти з “И[стorieй] М[алой] Р[оссии]” велику і по-своєму ґрунтовно зроблену записку про козацькі права на землю, виготовлену в канцелярії Репніна коло р. 1825 за мін[істра] фін[ансів] Гурьєва...* — див.: Репнин Н.Г. Краткая записка о малороссийских козаках // Чтения в Императорском обществе истории и

древностей российских при Московском университете. — М., 1864. — Апрель—Июнь. — Кн. 2. — Отд. V: Смесь. — С. 85—130. Цитати, наведені М.Грушевським, див. на с. 91 та с. 85.

с. 99 Лист в 7 листов[ада] 1822 р. в “Рус[ской] стар[ине]”, 1904, [т.] IX, с. 647 — див.: № 6. Собственноручное письмо князя Н.Репнина — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 7-го ноября 1832 г. // Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского: Письма к нему разных лиц // Русская старина. — 1904. — Т. СХІХ. — Сентябрь. — С. 647—648.

...його витяг на світ А.Б.Дерман в недрукованих записок Михайла Сем[еновича] Щепкіна — упорядником тут і далі виправлені друкарські помилки у машинопису. Ймовірно, через вживані М.Грушевським скорочення прізвищ до одної літери стались помилки: замість Михайла Щепкіна було вказано Абрама Щепкіна, а замість Абрама Дермана — Абрама Щепкіна.

...див. [I.] Ф.Павловського “Заботы Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина”, “Киев[ская] стар[ина]”, 1904, [кн.] XI — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Павловский И.Ф. Заботы князя Н.Г.Репнина о полтавском театре и о выкупе артиста Щепкина // Киевская старина. — 1904. — Кн. 11. — С. 217—226.

...отказавшись от принесенных им денег” ([т.] III, с. 65) — М.Грушевський цитує за виданням: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли... — Ч. III. — СПб., 1847. — С. 65.

с. 100 ...чотири важкі томи формату великого кварто... пізніші тритомові видання в форматі октава — йдеться про формат книжок: перше видання “Истории Малой России” було випущено форматом ін-кварто (з лат.: *in quarto*), тобто розміром у 1/4 друкованого аркуша, а друге — форматом ін-октаво (з лат.: *in octavo*), тобто розміром у 1/8 друкованого аркуша.

...пухкий, черпаний папір... — йдеться про папір, виготовлений вручну. Техніка виготовлення черпаного паперу передбачає нанесення вологої паперової маси на основу та її подальше висихання, через що аркуші виходять нерівними і пухкими.

с. 101 ...в портфелях Міллера... — йдеться про велику колекцію документів і матеріалів, зібрану Г.-Ф.Міллером. Колекція, що містилась у 258 портфелях, у 1782 р. була придбана імператрицею Катериною II для Московського архіву Колегії іноземних справ (передана до архіву після смерті вченого). В історіографії за колекцією закріпилась назва “портфель Г.-Ф.Міллера”. Нині основна частина колекції зберігається у Російському державному архіві давніх актів та Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН.

...с 20 тыс. козаков польскому королевичу Владиславу в московской осаде” ([т.] I, [с.] 184) — тут М.Грушевський цитує з другого видання “Истории Малой России” (1830) та дає відповідне посилання. У першому виданні “Истории Малой России” (1822) про цей епізод згадано побіжно: “Конашевич Сагайдачный... вспомоществует в 1618 году польскому королевичу Владиславу в московской осаде...” (с. XXIV).

...российских пленных и хвлящегося о разорении огнем и мечом Ельца, Ливен и прочих российских украинских городов” ([т.] III, [с.] 26) — див.: Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами, с самого оных начала по 1700 г. — Т. III. — С. 26.

с. 102 “Записки Шафонського” — м[а]б[уть], історична частина його “Описания”... — рукописну працю О.Шафонського, якою він користувався, Д.Бантыш-Каменський називає “Записками о Малой России”, слідом за ним пише про “Записки” і М.Грушевський. Книга О.Шафонського під назвою “Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено” була надрукована лише у 1851 р.

(К.: В университетской типографии, 1851. — XXII, 697 с.). Книга складалась з двох частин, першою з них була праця “Географическое и историческое описание о Малой России вообще”, другою — “Топографическое описание Черниговского наместничества”. Очевидно, М.Грушевський має на увазі першу, так звану “історичну”, частину даної книги, яку і вважає згаданими “Записками”.

...видана в 1773 р. “История Петра Великого” Прокоповича... — йдеться про працю: *Феофан (Прокопович)*. История имп. Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно... — СПб.: Типография Морского кадетского корпуса, 1773. — 217 с.

...“Записки” Гр. Полетики... — див. коментар до с. 79.

“Літопись” Величка виринула ще пізніше, в 1840-х рр. ... — Літопис був опублікований Київською археографічною комісією у 1848 р. Див.: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке.* — К.: В литографическом заведении Иосифа Вальнера, 1848. — XVIII, 454, 51, XXX, II с.

...“Короткий опис” (“Краткое описание Малороссии”), в продолженными Рубана-Безбородька — у 1777 р. В.Рубан опублікував “Краткую летопись Малья России с 1506—1776 год...” у редакції О.Безбородька, який доповнив твір описом подій з 1704 по 1776 роки, склавши “Изъявление настоящего образа правления Малья России” та списком гетьманів, генеральної та полкової старшини з 1654 р. Додатки О.Безбородька склали останні 60 сторінок книги, вони виділяються пагінацією римськими цифрами. Див.: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малья России с 1506—1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.

Geschichte der Ukraine, с. 4 — М.Грушевський посилається на видання: *Engel J.C. von.* Die Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. — Halle, 1796. — Р. 4.

с. 103 ...в рукоп[исному] відділі Ленінської бібліотеки... — нині це науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Москва, РФ).

Про се пише Маркевич в V томі своєї “Історії”, в виказі джерел, с. 93 — див.: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. — Т. 5. — М.: В типографии Августа Сена, 1843. — С. 93.

...його розвідки про козацтво, друковані 1760 р. ... — мова йде про роботи: *Миллер Г.-Ф.* Известие о запорожцах // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. — СПб.: При Императорской академии наук, 1760. — Апрель. — С. 12—15; *Миллер Г.-Ф.* О происхождении казаков // Собрание русских историй. — СПб., 1760. — Т. 4. — С. 365—411.

...Бодяньський, видаючи російські писання Міллера про Україну, обіцяв видати пізніше, але сього не сповнив і обмежився на дуже поверховім і не всюди вірнім реєстрі, списанім в архівних обгорток — тут М.Грушевський посилається на видання: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. О малороссийском народе и о запорожцах / Изд. О.Бодянским. — М.: В университетской типографии, 1846. — VI, 95 с.

...два кватерни брульону... — кватерном (чи, точніше, кватерніоном) зазвичай називають зошит із чотирьох подвійних аркушів (тобто зошит на 16 сторінок). За поданням М.Грушевським описом рукопису Г.-Ф.Миллера виходить, що йдеться про два зошити по 16 сторінок чернеткових записів (від фр. brouillon — чернетковий нарис, чернетка).

с. 104 *...надрукована німецькою мовою в IV т. "Sammlung russischer Geschichte"...* — йдеться про видання: Sammlung russischer Geschichte des Herrn Collegienraths Müllers in Moscow: in einer mehr natürlichen Ordnung vorgetragen als in der ersten Herausgabe geschehen konnte. Т. 4. — Offenbach am Main: Weiss, 1779. — 589 с.

...російською — в "Сочинениях и переводах" 1760 р. ... — йдеться про російський щомісячний науково-популярний та літературний часопис "Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие", що у 1755–1764 рр. видавав Г.-Ф.Міллер. У 1758–1762 рр. мав назву "Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие".

...виложено в офіційнім "Рассуждени о запорожцах" (виданім Бодянським)... — йдеться про працю: Миллер Г.-Ф. Рассуждение о запорожцах // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1847. — № 5. — С. 58–64.

При сій нагоді справлю невірно прочитаний у Бодянського заголовок на обгортці сеї пачки... — М.Грушевський виправляє заголовок, наведений О.Бодянським у праці: Бодянский О. Предисловие // Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. V.

с. 105 *...писав в передмові Бодянський* — див.: Бодянский О. Предисловие // Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. IV.

Б[антиши]-К[аменський], с. XVII... — М.Грушевський подає цитату за виданням: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XVII–XVIII. Уточнення у дужках, що розділяє цитату, зроблено М.Грушевським, курсив — Д.Бантыша-Каменського.

Міллер, с. 4 відб[итки]... — див.: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. 4; у цитаті розрядка М.Грушевського, в оригіналі у тексті Г.-Ф.Міллера всі імена виділені курсивом, який М.Грушевський не позначав.

с. 106 *"Кор[откий] опис": "После был гетьман Богданко... дав им коругов, бунчук и булаву и печать с гербом..."* — тут і далі М.Грушевський цитує "Короткий опис" за виданням: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". — К., 1878. — С. 209–319 (дану цитату див. на с. 214).

Рубан: "1576 году был гетман из шляхетства Богданко... Баторий в июле 1576 года козацкому войску дал герб на печати..." — М.Грушевський цитує за виданням: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год. — СПб., 1777. — С. 8.

Міллер с. 8... — М.Грушевський цитує за виданням: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. 8.

Остання звістка взята у Рубана... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год. — СПб., 1777. — С. 12–13.

с. 107 *...на сторінках журналу старого "скептика" Каченовського...* — історик, професор Московського університету М.Каченовський (1775–1842) вважається родоначальником "скептичної школи" в російській історіографії. У 1805–1830 рр. він видавав журнал "Вестник Европы", що на нього посилається М.Грушевський.

Еще был гетман некоторый Семен Перевязка — див.: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — К., 1878. — С. 217.

...избрали себе в предводители Острицу и Гуна (!)... — курсив та знак оклику М.Грушевського.

Міллер [с. 8]: "Избранный на его место в предводители Острица и помощник его, Гуна (!)..." — розрядка і знак оклику М.Грушевського.

...лестию заманив (!)... — знак оклику М.Грушевського.

...в Варшаву сего гетмана с старишиною, всех тамо казнили” — див.: Рубан В.Г. Краткая летопись Малая Россия с 1506—1776 год. — СПб., 1777. — С. 14.

Оповідання “Кор[откого] оп[ису]” далеко ширше... — далі М.Грушевський подає цитати з видання: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — К., 1878. — С. 218.

Критич[еский] обзор, с. 11—12 — йдеться про видання: Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Типография Грачева, 1870. — С. 11—12.

с. 108 ...і доводив неможливість “созидать историю на столь выбких основаниях” — див.: [Мартос А.] История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Печатана иждивением сочинителя (Д.Н.Бантыша-Каменского). Четыре тома. Москва, 1822, в тип. С.Селивановского, в 4 д.л., в I ч. 153, во 2-й 324, в 3-й 243, в 4-й 303 стр. с приложением девяти портретов // Сын Отечества: Журнал истории, политики, словесности, наук и художеств. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 132, 133, 134.

“Вестник Европы”, 1830, № 12... — йдеться про публікацію: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — М., 1830. — № 12. — Июнь. — С. 296—306. М.Грушевським наведена цитата зі с. 298.

“Сын Отечества”, 1823, № 1 — йдеться про рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 130—138.

Автором сеї рецензії називає його Полевой (в своїй статті з приводу 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”)... — йдеться про публікацію: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г. в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 79.

“История г. Б[антыша-] К[аменского] планом своим весьма сходна с “Летописью” Рубана [...] — М.Грушевський цитує видання: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134—135. Пропуски тексту у цитаті зроблені М.Грушевським.

...се потім закидав їй і Полевой, з нагоди II вид[ання]: “мелочи, пустяки вошли в [...] текст вовсе без нужды” — див.: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г. в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 18. — С. 257.

с. 109 “Материалы еще не составляют здания”, — справедливо завважив Мартос... — Див.: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

III — У машинопису римською цифрою III позначений початок нового розділу. Початок розділу I не позначений, розділ II пропущений.

...Зрелище трогательное и вместе величественное!..” (с. 49) — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. 49.

...листування його з Бутовичем, чернігівським губернатором, в “Киев[ской] старині”, 1893, [кн.] VII — М.Грушевський посилається на публікацію: Н.М. [Мол-

чановский Н.] Из семейных архивов: Выдержки из писем малороссийских генер[ал]-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина. 1811—1819 // Киевская старина. — 1893. — Кн. 7. — С. 97.

Про сей переїзд — в автобіографії Варвари Мик[олаївни] Репніної, “Р[усський] архив”, 1897, кн. VII, с. 485 — див. публікацію: Из автобиографических записок княжны В.Н.Репниной // Русский архив. — 1897. — Кн. 7. — С. 478—490.

“Киев[ская] стар[ина]”, 1896, [кн.] XI, с. 183 — див.: Автобиографическая записка И.И.Сердюкова // Киевская старина. — 1896. — Кн. 11. — С. 178—224.

с. 110 Про нього замітка Лазаревського в “К[иевської] стар[ині]”, 1900, № 5 і 1901, № 1 — див.: А. Л. [Лазаревский А.] Два письма А.И.Чепы, собирателя к. XVIII в., письменных памятников по истории Малороссии // Киевская старина. — 1890. — Кн. 5. — С. 364—369; А. Л. [Лазаревский А.] Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — Кн. 1. — С. 174—176.

В деякій мірі їх описали і використали М.В.Стороженко і В.П.Горленко — мова йде про публікації: Стороженко Н.В. История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского (Эпизод из южнорусской историографии) // Университетские известия. — К., 1886. — № 10 (октябрь). — С. 135—168; Стороженко Н.В. “Малорусские суеверия, коим мало кто верил”, собранные в 1776 г. (рукопись А.И.Чепы) // Киевская старина. — 1892. — № 1. — С. 119—130; Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 41—76.

...оден з Бакуринських — швагер Безбородька — займав різні судові і адміністративні посади в часах, коли касувались старі установи, пізніш був чернігівським губернатором... — йдеться про Якова Львовича Бакуринського (бл. 1740—1801), який був малоросійським цивільним та чернігівським губернатором (1797). Я.Л.Бакуринський був одружений з Тетяною Андріївною Безбородько (1751 — бл. 1805), сестрою Олександра Андрійовича Безбородька.

с. 111 ...з 1818 р. почав йти в світ “Опыт повествования о древностях русских” харківського професора Гавр[ила] Успенського... — йдеться про видання: Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков: В университетской типографии, 1818. — 815 с.

Оден з них опублікував Горленко ([кн.] I, с. 59)... — М.Грушевський цитує працю: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 41—76.

с. 112 Записок Манштейна також не показано між джерелами... — йдеться про видання: [Манштейн К.Г.] (Манштейновы) современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении: Перевод с фр. подлинника: В 2 ч. — Дерпт: В университетской типографии М.Гренциуса, 1810.

с. 113 ...користувався він з... Як. Маркевича (“Зап[иски] о Малор[оссии]”)... — йдеться про видання: Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. — Ч. 1 [единственная]. — СПб.: При губернском правлении, 1798. — 102 с.

...французькою біографією Яна Собеського, абата Соуер... — йдеться про працю: Coyer, l'abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne: 3 vol. — Paris, 1761. — xij, 440 p.; 386 p.; 408 p.

...працею Дм. Кантемира... — очевидно, мова йде про працю: Димитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, историческое, географическое и политическое описание

Молдавии с жизнью сочинителя / С немецкого переложения перевел Василий Левшин. — М.: В университетской типографии у Н.Новикова, 1789. — XLIV, 388 с.

...дневниками Петра В[еликого]... — М.Грушевський має на увазі видані М.Щербатовим у 1770–1772 рр. похідні та дорожні журнали Петра I: Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира: Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственною рукою его императорскаго величества: В 2 ч. — СПб.: При Императорской академии наук, 1770–1772.

...виданнями Голікова... — йдеться про дванадцятитомну працю російського історика І.Голікова “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собранные из достоверных источников и расположенные по годам” (М.: Университетская типография у Н.Новикова, 1788–1789), що у 1790–1797 рр. були доповнені 18 томами “Дополнений к Деяниям Петра Великого”.

...історією Карла XII Адлерфельда... — див.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l’an 1700, jusqu’à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté. — Amsterdam: J. Wetstein & Smith, 1740.

...з історії єрархії Амвросія Орнатського — йдеться про семитомне видання: История Российской иерархии, собранная Новгородской семинарии преефком, философии учителем, соборным иеромонахом Амвросием. — М.: Синодальная типография, 1807–1815.

...“конституція Гордієнка” — як назвав її Драгоманов... — цитата із праці М. Драгоманова “Чудацькі думки: Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа», що була надрукована у 1891 р. у громадсько-політичному часопису “Народ” (Коломия).

с. 114 ...оповідання Шевальє... — йдеться про книгу французького офіцера, який у 1648–1654 рр. був секретарем французького посольства у Польщі і у 1653–1663 рр. написав розвідки про Україну. Див.: P.C. [Chevalier P.] Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs origine, pais, moeurs, gouvernement & religion. Et un autre des Tartares Précopites. — A Paris, Chez Claude Barbin, 1663. — 219 p.

...занимався одним тільки ховяйством, но въздыхал втайне о гибели своих единоземцев и помышлял о способах к их освобождению — М.Грушевський подає цитату із праці: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XXXII. Курсив Д.Бантыша-Каменського.

От як виглядає пояснення козацьких вільностей — в прим[ітці] на ст[орінці] XXX... — див.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XXX.

с. 115 “Рус[ское] обозрение”, 1898, № 1, с. 131. Из дневника Н.И.Гилярова-Платонова — М.Грушевський посилається на роботу: Шаховской Н.В. Годы службы Н.П.Гилярова-Платонова в Московском цензурном комитете. 1859-й год. Глава V // Русское обозрение. — М., 1898. — № 1. — С. 131.

...у Слабченка “Матеріали до економ[ічно]-соц[іальної] історії України XIX стол.”, [т.] I, с. 107 — див.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Харків, 1925. — Т. 1 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 107.

Біограф Б[антиша]-К[амєнського], Штейн... — упорядником виправлена описка К.Грушевської, яка у машинопису статті М.Грушевського, дописуючи від руки пропущене друкаркою послання, помилково позначила прізвище “біографа Д.Бантыша-Каменського” як “Шварц”. Тут М.Грушевський посилається на біобібліографічну статтю: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 460–468. Про “непосредственное участие” Рєпіна йдеться на с. 462.

с. 116 *...він видрукований Бодянським в т. I, с. 21–26* — йдеться про документ: Об одержанной польским королем, Яном Казимиром, над крымским ханом и запорожскими козаками, под городом Берестечком, победе. 1651 г., июня 30 // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года. — М.: В университетской типографии, 1858. — С. 21–26.

...которые едва остановились в пяти милях от места сражения — М.Грушевський цитує працю: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. 8–10.

с. 117 *Число убитых при сем козаков простиралось, по показанию малороссийских летописей, до пятидесяти тысяч человек; по словам же Пастория, только до тридцати тысяч* — М.Грушевський подана цитата з видання: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1822 — Ч. 1. — С. 11–12.

с. 119 *Так у Грабянки... йде за “мал[оросийским] лет[описцем]”* — очевидно, “малоросійським літописцем” М.Грушевський образно називає Г.Грабянку. Таким чином він підкреслює первісну назву літопису Г.Грабянки (“Летописецъ Малыя России”), дану Ф.Туманським під час публікації тексту у 1793 р.

с. 120 *...позначив своїми джерелами... Рудавського...* — йдеться про роботу: *Rudawski L.I.* Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX seu annales regnante Joanne Casimiro... ab 1648 usque ad 1660. — Varsoviae; Lipsiae, 1755. — 516 s.

с. 121 *...предками его или им самим учиненные* (с. 11) — М.Грушевський цитує, без позначення пропусків, з другого тому “Истории Малой России” Д.Бантыша-Каменського із с. 9–11, хоча позначає лише сторінку, де цитата закінчується. Знак оклику у цитаті у дужках поставлений М.Грушевським.

с. 122 *В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились* (“Киев[ская] старина”, 1884, [кн.] VIII, с. 621) — М.Грушевський посилається на працю: Записки Петра Димитриевича Селецкого. Часть первая (1821–1846 год) (Продолжение) // Киевская старина. — 1884. — Кн. 8. — С. 609–626.

с. 122–123 *...Аркадій К[очубей] в своїх споминах...* — див.: *Кочубей А.В.* Семейная хроника. Записки. 1790–1873. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1890.

с. 124 *...в “дополнениях” Голикова...* — йдеться про багатотомні “Дополнения к Деяниям Петра Великого”, що у 1790–1797 рр. опублікував І.Голіков як додаток до своєї 12-томної праці “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собранные из достоверных источников и расположенные по годам” (1788–1789).

unicum — з лат.: виключний, винятковий.

captatio benevolentiae — з лат.: здобуття прихильності.

с. 125 *...измена предводителей козаков была главною причиною столь неожиданного (!) переворота* — у цитаті знак оклику поставлений М.Грушевським.

ib[idem] — з лат.: там само.

Сей вираз кілька разів він повторяє, згадуючи про Петрові інновації, напр., при призначенні Толстого ніжинським полковником: “Первый пример россиянина, получившего чин украинский! Таким образом Петр достигал своей главной цели” (т. IV,] с. 53). Пор[івняйте] с. 59–60 — М.Грушевський відсилає до наступного виразу: “Непростительная сия медленность, оказываемая Скоропадским в исполнении монарших велений, послужила также Петру орудием для приведения в действо давно обдуманного им намерения”. Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1822. — Т. IV. — С. 60.

с. 127 *in pice* — з лат.: у зародку (дослівно: “у горіху”).

с. 128 ...з захованням... апарансів... — від фр.: *garder les apparences* — дотримуватися пристойності.

с. 130 *credo* — з лат.: символ віри, у переносному значенні — основні положення, принципи.

...так хотіли вони використати працю Б[антиша]-К[амєньського] в 1840-х рр. ... — упорядником виправлений очевидний хибодрук у машинопису у позначенні дати (було “в 1810-х рр.”).

J.G.Kohl. Reisen im Inneren von Russland. [Т.] II, [р.] 319 — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з видання: *Kohl J. G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. 3 Bände. Teil 1: Moskau. Teil 2: Ukraine. Kleinrußland. Teil 3: Bukowina. Mit je einem Titelkupfer und je einer Faltkarte.* — Dresden-Leipzig: Arnold, 1841.

Занадто, одначе, сильно і простолінійно висловився М.Слабченко в згаданих “Матеріалах” (с. 106)... — далі М.Грушевський цитує за виданням: *Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття.* — Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.

с. 131 ...найбільше можна покласти на Капніста — після того, як берлінські акти несподівано кинули таке яскраве світло на сього представника панської ірреденти — йдеться про виявлені польським істориком Б.Дембінським у 1895 р. у Прусському державному таємному архіві (Берлін) справи “Звіти графа Л.-Г. фон дер Гольца, 1791 р., січень—липень” про так звану “берлінську місію Василя Капніста 1791 р.”. Про свою знахідку Б.Дембінський доповів у грудні 1895 р. на засіданні польського “Історичного товариства” у Львові, а згодом опублікував статтю про виявлені ним матеріали (див.: *Dembiński B. Tajna misya Ukraińca w Berlinie w r. 1791 // Przegląd Polski.* — 1896. — Т. 121 (lipiec/wrzesień). — S. 511–523) та самі документи (див.: *Dembiński B. Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski* — Lwów, 1902. — S. 375–376).

Під враженням доповіді Б.Дембінського, що мала назву “Секретна місія українця в Берліні р. 1791”, М.Грушевський написав одноіменну замітку (див.: *Грушевський М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — Львів, 1896. — Т. IX. — С. 7–9; передруковано: *Грушевський М. Твори: У 50 т.* — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 321–322), в якій ідентифікував “українця в Берліні” з Василем Капністом.

До цього сюжету вчений повертався неодноразово у публіцистичних та узагальнюючих працях. Для збірки “З старого і нового”, що, згідно з анонсами, мала вийти у 1918 р., він підготував спеціальну статтю “Капніст в Берліні”, яка підсумовувала його погляди на місію Капніста. Проте збірка світу не побачила, статті, що мали ввійти до неї, на даний момент вважаються втраченими (ймовірно, вони згоріли під час пожежі у будинку М.Грушевського у січні 1918 р.).

Детальніше про історіографію проблеми див.: *Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (з приводу нової теорії проф. Вільяма Еджертона) // Оглоблин О. Люди старої України та інші праці.* — Острог; Нью-Йорк, 2000. — С. 281–303. Історичну розвідку про місію В.Капніста та найповнішу на сьогодні археографічну публікацію документів згаданої вище справи див.: *Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія.* — К., 1992. — Вип. 2. — С. 220–260.

...перед своєю смертю, в додаткових томах “Словаря достопам[ятних] людей” (1846)...

...з нагоди його “Оди на рабство” побіжно кинув сю значущу фразу, що К[апніст] мав метою відновлення гетьманства — див.: Капніст, Василь Васильевич //

Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. II: Е—П. — СПб.: В типографии С.Селивановского, 1847. — С. 56.

Маю в своїм портфелі студійку про його [В.Капніста] літературну і громадську діяльність — не друкую її в надії, чей зможу доповнити зібраний матеріал — на даний момент рукопис згаданої М.Грушевським роботи не віднайдений. Імовірно, дана стаття була розширеним варіантом написаної для збірки “З старого і нового” (1918) та втраченої під час пожежі студії “Капніст в Берліні”.

с. 132 Передмова до читачів починалась процитованим уже вище об’ясненієм... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. V. Знаки оклику та пояснення у дужках М.Грушевського.

Видані в “Русск[ой] старине”, 1904, кн. IX, листи Карамзіна, 1871, т. 3 — див.: № 5. Письмо князя Александра Голицына — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 1-го ноября 1822 г.; № 7. Письмо Евгения, митрополита киевского — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 19-го ноября 1822 г.; № 8. Письмо графа А.А.Аракчеева — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 11-го января 1823 г. // Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского: Письма к нему разных лиц // Русская старина. — 1904. — Т. СХІХ. — Сентябрь. — С. 647—649; Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 133 ...вказує на працю Лезюра... — йдеться про працю: *Lesur C.-L.* Histoire des Kosaques précédée d’une Introduction ou d’un coup d’oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques avant l’invasion des Tartares: 2 vol. — Paris: H.Nicolle, 1814. — 405; 420 p.

В лютім 1824 р. ... — упорядником виправлена помилка в даті (було: 1823 р.).

...сочинитель изъясняется: что он отговаривался так, как старая девка, и пр.” — Див.: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о Малороссийском Летописце // Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — М., 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 64—65. М.Грушевський подав цитату скорочено.

Карамзін обмежився загальними компліментами... — див.: Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 134 ...назвав його по імені, хоч і не в категоричній формі — недавно помершого чернігівського директора Маркова... — М.Грушевський має на увазі наступну фразу: “Я слышал, будто сочинитель сих замечаний недавно умерший директор Черниговской гимназии, ст[атский] сов[етник] Мих[аил] Егор[ович] Марков”. Див.: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 73.

Труды и записки Общества истории и древностей, ч. III, кн. 2, с. 63 і 73 — М.Грушевський посилається на: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 73—76.

...разб[ивка] моя... — заувага М.Грушевського.

с. 135 В своїм мемуарі з жалем і гнівом сильними рисами описав він, як трактовано його — губернатора... — йдеться про записку-спогади Д.Бантыша-Каменсько-

го “Шемякин суд в XIX столетии, или ревизия Тобольской губернии”, що були написані Д.Бантишем-Каменським після його відставки з посади тобольського губернатора (закінчені у жовтні 1831 р., доповнені у 1831–1834 рр.). Вони були частково опубліковані у 1873 р. із коментарями їх публікатора, редактора часопису “Русская старина” М.Семевського, що заховався під означенням “Ред.”. Див.: *Бантыш-Каменский В.Д.* Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 735–784. Уривок, який далі цитує М.Грушевський, див. на с. 769.

...писав він Рєпніну на початку 1830 р. (26 лютого) в Москві, просячи його допомогти передплаті на друге видання, що вже друкувалось — М.Грушевський цитує лист Д.Бантиша-Каменського до М.Рєпніна з видання: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 52–53.

с. 135–136 Вашего императорского величества верноподданный” і т. д. — присвята російському імператору Миколі I завершувалась так: “Вашего императорского величества верноподданный Дмитрий Бантыш-Каменский. Апреля 10, 1830 года. Москва”. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. IV.

с. 136 ...заслуживала подробного деписания” — М.Грушевський практично повністю процитував передмову Д.Бантиша-Каменського. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. V–VI.

...се засвідчив Євг[еній] Болховитинов в згаданім листі... — йдеться про лист митрополита Євгенія (Болховитинова) до Д.Бантиша-Каменського від 19 листопада 1822 р. Далі М.Грушевський цитує лист за виданням: Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. — 1904. — Т. СХІХ. — Сентябрь. — С. 648.

Цю частину тексту я подав вище, в цитаті на с. [108, примітка 3] — у машинопису сторінку не було зазначено, очевидно, вона мала бути вписана на стадії верстки. Упорядником виставлена відповідна сторінка даного видання та позначена примітка із цитатою з рецензії О.Мартоса.

с. 137 ...не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве истории”... — М.Грушевський цитує рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч.83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 135.

...Мартос в своїй історії — на жаль, затрачений, — часам до смерті Хмельницького присвятив 3 частини, 4 і 5 — подіям від Хмельницького до скасування Гетьманщини — О.Мартос закінчив роботу над тритомною (за іншими даними — п’яти-томною) працею “История Малороссии” у 1822 р., тобто тоді, коли Д.Бантиш-Каменський випустив свою “Историю Малой России”. Однак робота О.Мартоса залишилась невиданою, очевидно, через цензурні перешкоди.

Рукопис праці втрачений, відомі лише два уривки з 3-го тому, що були опубліковані у 1822–1823 рр. Див.: *Мартос А.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 84. — № 12. — С. 214–223; № 13. — С. 243–252; *Його ж.* Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // Северный архив. — СПб., 1823. — № 6. — С. 461–479.

...трудно деписателю Малороссии заимствоваться для своей славы одними отечественными источниками”... — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой

России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 131–132.

с. 138 *...перед доблестями св. Димитрия, преосв. Феофана и ученого Сковороды* — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 136. Розрядка в тексті О.Мартоса повторена М.Грушевським.

с. 139 *...достойны величайшей похвалы — хотя материалы еще не составляют здания* — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

Так, в новішій “Огляді укр[аїнської] історіографії” читаємо... — М.Грушевський далі цитує зі студії: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 76.

Див. вище с. [113] — у машинопису номер сторінки був пропущений, очевидно, його мали проставити на стадії верстки. Упорядником виставлена відповідна сторінка даного видання.

с. 140 *Бодяньський наново став їх друкувати в 1858 р., але довів тільки до часів Скоропадського (червень 1722 р.)* — йдеться про видання: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — Материалы отечественные. — С. 1–339; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть II. 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1859. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — Материалы отечественные. — С. 1–340. “Источники” також вийшли окремими книжками.

Про історію видання “Источников малороссийской истории” див.: Бодянский О. Предисловие // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — Материалы отечественные. — С. III–IV.

с. 141 *...вгадки в перед[ові] 2[-го] вид[ання] про “доставленные ему” “любопытные рукописи”* — розрядка в тексті М.Грушевського. Цитата подана вченим, вірогідно, по пам’яті. У передмові Д.Бантыш-Каменський висловився дещо інакше: “Несколько любопытных рукописей, сообщенных мне разными особами...”, розрядки в тексті не було. Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. V. Разом з тим про “Записки о Малой России” О.Шафонського Д.Бантыш-Каменський писав, що декілька в’язок були йому “доставлены” сином О.Шафонського Григорієм Опанасовичем Шафонським (див. с. VIII зазначеного видання).

“Киев[ская] стар[ина]”, 1891, № 4, с. 113 — М.Грушевський посилається на роботу: Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. — 1891. — Кн. 4. — С. 97–116.

В.Маслов. Литерат[урная] деятельность Рыльева, dodatki, с. 97 — див. видання: Маслов В.И. Литературная деятельность К.Ф.Рыльева. Дополнения и поправки / Оттиск из “Университетских известий”. — К., 1916. — 56 с.

с. 142 *...бачимо в виказах джерел Лінажа де Восьен...* — йдеться про працю: Linage de Vauciennes P. L’Origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne. — A Paris: Chez Francois Clousier et Pierre Aubouin, 1674. — 210 p.

...“Корону Польську” Несецького... — йдеться про гербовник: Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego u Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem u odwagą, Wytworna

Nauką a naupierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona...: 4 t. — [Lwów], Drukarnia Jezuitów, 1728—1743.

...стару історію Польщі Соліньяка... — мова йде про працю: *Solignac P.-J. de la Pimpe, chevalier de. Histoire generale de Pologne: 5 t. — Paris, 1747—1751.*

...крім Карамзіна... — йдеться про 11-томну “Історію государства Російського” М.Карамзіна, що вийшла у 1816—1824 рр.

...праці Болховитинова... — мається на увазі робота: [*Евгений (Болховитинов)*]. Описание Киево-Софійського собора и киевской иерархии. — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1825. — [10], 391, [2], 272 с.

...праці... Берлінського... — йдеться про видання: *Берлінский М.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оною. — СПб.: В Департаменте народного просвещения, 1820. — 204 с.

...праці... Маркова... — мається на увазі праця: *Марков М.Е.* О городах и селениях в Черниговской губернии упоминаемых, в Несторовой летописи, как они следуют в ней по порядку годов. — [СПб.: При Императорской академии наук, 1815]. — 60 с.

Щоправда, їх мало знали взагалі: Полевою виткнув в своїй рецензії незнання польських історичних праць, але назвав Нарушевича, Когновицького, Немцевіча — йдеться про фразу М.Полевого: “Само собою розуміється, що для Історії Малоросійської важні також сочинення Немцевіча (*Dzieje rapanowania Zygmunta III*), Кобержицького (*Ист[ория] Владислава*), Несецького (*Korona Polska*), Когновицького (*Жизнь Сапеги*), Нарушевича (*История нар[ода] польского, Жизнь Ходкевича*), и проч.”. Цит. за: *Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М. 1830 г., в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 78—79.*

с. 143 “Слов’яне мешкали в краю, потім відомім під назвою Малоросії, від перших віків християнства, прийшовши з Дунаю”... — тут М.Грушевський перекладає роботу Д.Бантыша-Каменського. В оригіналі ця фраза звучить так: “Страна, сделавшаяся после известною под названием Малороссии, с первых веков христианства обитаема была славянами, пришедшими туда от Дуная”. — Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 1.

...“будто бы”, напр., прим[ітка] 49 про українців в битві під Варною) — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 76.

с. 144 ...батьків трактат про унію... — йдеться про роботу: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное. — М.: В Синодальной типографии, 1805. — 454 с.

с. 146 ...Антонович в своїй першій праці про козаччину... — йдеться про написану у 1863 р. передмову В.Антоновича “Содержание актов о козаках (1500—1648)”, що передувала публікації збірки актів. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500—1648). — Т. 1. — К.: Типография И. и. А. Давиденко, 1863. — СХХ, 432 с.

с. 147 ...“з земської книги Чернігівського воеводства, що зберігається у чернігівських панів Бакуринських”... — тут і далі цитати наведені у перекладі М.Грушевського.

с. 149 *...Успенським, “Опыт рус[ских] древ[ностей]”* — йдеться про публікацію: Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков: В университетской типографии, 1818. — 815 с.

с. 150–151 *...Тукальський сходствовав в нрав с Петром (Дорошенком)...* — вияснення прізвища у дужках дано М.Грушевським.

с. 152 *...одному поетові написати цікаву поему про трагічний кінець Дорошенка...* — йдеться про анонімну поему, опубліковану у 1830 р. Див.: Дорошенко. — М.: В типографии Селивановского, 1830. — 42 с. На початку книги було вміщено життєпис П.Дорошенка, а потім його віршована сповідь.

...яка здалась сучасним критикам фантастичною вигадкою... — різко негативні рецензії на анонімну поему “Дорошенко” були вміщені у часопису “Московский телеграф” (1831. — Ч. 37) та петербурзькій “Литературной газете” (1831. — Т. 3).

“Мазепа был сорока трех лет, когда получил достоинство гетмана (се за Адлерфельдом)” — примітка у дужках належить М.Грушевському. Мова йде про щоденник убитого у битві під Полтавою у 1709 р. камергера Карла XII Г.Адлерфельда. Щоденник був опрацьований та надрукований його сином. Див.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l’an 1700, jusqu’à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté. — Amsterdam: J.Wetstein & Smith, 1740.

...и кровь невиннаго юноши (Самойловича)... — примітка у дужках належить М.Грушевському.

Про сю цікаву поему я поговорю в окремій статті — рукопис даної статті невідомий. Імовірно, план М.Грушевського залишився незреалізованим.

с. 153 *...оклеветав царям человека (Самойловича... и участвовал в ссылке другого своего благодетеля (Голицына)...* — примітки у дужках зроблені М.Грушевським.

с. 154 *Примітка [1-го] вид[ання] про сватання Мазепи до Кочубеївни була продовжена такими подробицями...* — далі М.Грушевський цитує примітку 100. Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 3. — Примечания к третьей части Истории Малой России. — С. 31. Розбивка в тексті повторена М.Грушевським за Д.Бантисшем-Каменським.

с. 155 *Про се в праці пок[ірного] Ів[ана] Джиджори: “Економічна політика російського уряду супроти України”, в збірці його писань* — М.Грушевський відсилає до статті: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки / З передмовою акад. М.Грушевського. — К., 1930. — С. 1–95.

“Полуботок, П[авел] Л[еонович] [...] — слава, украшение родины, занимает первое место в Истории Малороссийской”. — Словарь, [т.] IV, с. 164 — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. IV: Н–Р. — М., 1836. — С. 164.

Се звучить, як рефрен “Войнаровского”: Горит напрасно пламень пылкий, / Я не могу полезным быть — М.Грушевський цитує поему К.Рилєєва за виданням: Рылеев К.Ф. Войнаровский: Поэма в двух частях // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 491. М.Грушевський, вірогідно, звернув увагу на цю поему, коли переглядав листи М.Карамзіна та О.Пушкіна до Д.Бантисша-Каменського, що були надруковані у тій же книжці “Русской старины” одразу за поемою К.Рилєєва.

с. 157 *...под названием суседи и подсоседи* — курсив Д.Бантисша-Каменського, повторений М.Грушевським.

...крестьян именовали тогда грунтовыми... — курсив Д.Бантисша-Каменського, повторений М.Грушевським.

с. 158 *ex abrupto* — з лат.: несподівано, раптово.

...имея огненное чувство, пылкое воображение (!).. — знак оклику доданий М.Грушевським.

с. 160 ...“книги важной по своему предмету, богатой известиями, новыми для публики и даже для записных любителей истории”... — тут і далі М.Грушевський цитує роботу: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — 1830. — № 12. — Июнь. — С. 296–306.

...в захопленям процитовані Пушкіним в його статті про Кониського... — див.: [Пушкин А.С.] Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского, изд. протоиереем Иоанном Григоровичем. СПб., 1835 // Современник: Литературный журнал. — СПб., 1836. — Т. 1. — С. 85–110.

“Соглашаюсь, что поляки действовали с ожесточением... нельзя предполагать столь ужасных мучительств, какие будто бы исполнялись над православным народом” — тут і далі М.Грушевський цитує роботу: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — 1830. — № 12. — Июнь. — С. 305, 306.

...Б[антыш]-К[аменский] присвятив йому в додаткових томах свого “Словаря” досить простору статтю... — йдеться про публікацію: Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. 3. — СПб., 1847. — С. 23–66.

с. 161 ...довга рецензія-стаття Мик[оли] Полевого: “Малороссия, ее обитатели и история”... — йдеться про роботу, яку далі М.Грушевський неодноразово цитує. Див.: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г., в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 74–97; № 18. — С. 224–257. Курсив у тексті — М.Полевого, повторений М.Грушевським.

с. 163 ...(*Мартос, рец[ензія] на Б[антыша]*) — у своєму тексті М.Полевой дає посилання на видання: “(С[ын] О[течества], 1823, т. LXXXIII, с. 135)”, натомість М.Грушевський в даному випадку підкреслює автора вміщеної у зазначеному часописі рецензії.

“Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории”, СПб, 1831, с. 19 — йдеться про видання: Руссов С. Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории. — СПб.: В Типографии Главного управления путей сообщений, 1831. — 19 с.

...в монографії про Полевого Козмина, с. 498 — йдеться про роботу: Козмин Н.К. Очерки из истории русского романтизма. Н.А.Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. — СПб.: Типография Скороходова, 1903. — VIII, 574 с.

с. 164 “Отечеств[енные] записки”, 1842, кн. 10, т. XXIV — “Памяти Карамзина” — див.: Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина: Опровержение некоторых обвинений, взводимых на мнение Карамзина о Ляпунове // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXIV. — Кн. 10. — Отд. II. — С. 41–59.

“К крайнему моему сожалению, сегодня мне никак нельзя исполнить давнишнее мое желание: познакомиться с почтенным историком Малороссии. Надеюсь, что в другой раз буду счастливее” — М.Грушевський цитує лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 14 грудня 1831 р. за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

Цитований М.Грушевським лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 14 грудня 1831 року у цьому журналі був надрукований з помилковою датою “14 грудня

1832 р.”, що була виправлена лише під час академічного видання листування О.Пушкіна у 1908 р. Див.: Пушкин. Сочинения. Переписка. — Т. II: 1827–1932 / Под ред. В.И.Саитова. — СПб., 1908. — С. 354.

“Жалею, что время не позволяет мне повергнуть мой труд Вашему рассмотрению. Мнения и замечания такого человека, каков Вы, послужили бы мне руководством и ободрили бы первый мой исторический опыт” — М.Грушевський наводить уривок з листа О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 1 травня 1834 р. за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 527.

“С благодарностию отсылаю к Вам статьи... Мнение Ваше о ней, во всяком случае, для меня драгоценно: похвала от настоящего историка, а не поверхностного рассказчика или переписчика, будет лестна для меня, а из укоризны научуся (чего, знаете вы сами, не дождуся от записных наших критиков)” — див. лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 26 січня 1835 р. М.Грушевський цитує за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 528.

с. 166 ...“Жизнь Мазепы” (1834)... — див.: *Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы.* — М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1834. — 92 с. Упорядником виправлена помилка у позначенні року виходу книги (було вказано 1839).

...рецензент “Сев[ерной] пчелы” (1835, № 141)... — див.: *М.М-ский. Новые книги. Жизнь Мазепы. Сочинение Бантыша-Каменского.* М., 1834 г., в тип[ографии] Семена, 92 стр. в м. 8 д. л., с портретом и снимком подписи Мазепы // Северная пчела. — СПб., 1835. — № 141. — 26 июня. — С. 1.

В своїй записці “Шемякин суд”... — далі М.Грушевський цитує за виданням: *Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского* // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 744–746.

с. 167 Епіграфом книжечки поставлено строфу в “Полтави”... — йдеться про поему О.Пушкіна “Полтава” (1828).

Нет, пора уже мне за вас приняться — тут і далі виділене Д.Бантышем-Каменським позначене М.Грушевським розрядкою.

с. 168 ...ні у Голоти, ні у Булгаріна не знайдено відгону листування Мазепи з Кочубеївною... — М.Грушевський говорить про історичні романи. Див.: *Голота П. Иван Мазепа: Исторический роман, взятый из народных преданий: В 4 ч.* — М.: В университетской типографии, 1832; *Булгарин Ф. Мазепа: Исторический роман: В 2 ч.* — СПб., 1833–1834.

Її оповідає Арк. Кочубей в початку своєї “Сем[ейной] хроники” — див.: *Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея.* 1790–1873. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1890. — 315 с.

с. 170 ...перепечатал это новое издание без всяких исправлений”, — писав С.Бурачек — див.: *Бурачек С. История Малой России: Сочинение Бантыша-Каменского.* Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX.: Критика. — С. 46–47. Курсив С. Бурачека.

...нисколько не оварили эту “Историю Малой России”, — писав він — див.: [Рец. на:] *История Малой России Д.Н.Бантыша-Каменского.* Издание третье. — Москва, 1842, в типографии Н.Степанова; в 1 части XXIV, 318 и 80 стран.; во II части 200

и 51; в III части 238 и 99 стран. в-8 // Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 11.

“Отечественные записки”, 1842, № 6 (март), с. 41–42, безімен[на] — див.: [Рец. на:] История Малой России. Сочинение [Д.] Н.Бантыш-Каменского. С портретами, картами и рисунками. Издание третье. Москва. В тип[ографии] Н.Степанова. 1842. В 8-ю д.л. Три части. В 1-й — 318 и 80, во II-й — 202 и 51, в III-й — 239 и 99 стр. // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXII. — Кн. 6. — Отд. VI. — С. 41–42.

“Библиотека для чтения”, 1842, т. 51 (март), с. 70–77, безімен[на] — див.: [Рец. на:] История Малой России. Сочинение Дмитрия Бантыша-Каменского. С девятнадцатью портретами, пятью рисунками, двадцатью шестью раскрашенными изображениями малороссиян и малороссиянок в старинных одеждах, планом берестечского сражения, снимками подписей разных гетманов и предводителей казаков, и с картой, представляющею Малороссию под владением польским в начале XVII века. Издание третье. Москва, в тип[ографии] Степанова, 1842, в-8. Три части, стр. 318 и 80, 202 и 51, 239 и 99 // Библиотека для чтения. — 1842. — Т. 51. — Март. — Отдел VI: Литературная летопись. — С. 70–77.

“Сын Отечества”, 1842, № 2 (март), с. 10–12... — див.: [Рец. на:] История Малой России Д.Н.Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842, в типографии Н.Степанова; в 1 части XXIV, 318 и 80 стран.; во II части 200 и 51; в III части 238 и 99 стран. в-8 // Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 10–12.

“Денница”, 1842, № 17, рец[ензія] на книги Б[антиша]-К[аменьского] і Скальковського, Евецького — див.: *Евецкий Ф.* История Малой России Дмитрия Бантыша-Каменского. Москва, 1842. Три части; История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива А.Скальковским. Одесса, 1841 / *Jewiecki T.* Historia Małorossyi przez Bandysza-Kamenskiego i Historya Nowej Siczy przez Skalkowskiego (partz tytuły w oryginałach wyżej) // Денница, литературная газета / Jutrzenka, pismo literackie. — Варшава / Warszawa. — 1842. — № 17. — С. 209–212.

“Маяк”, 1843, кн. IX, стаття редактора С.Бурач[е]ка — див.: *Бурачек С.* История Малой России: Сочинение Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX. — Критика. — С. 21–47.

с. 171 ...не обнаруживают в нем ни большой проницательности, ни большой эрудиции — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: *Евецкий Ф.* История Малой России... // Денница, литературная газета / Jutrzenka, pismo literackie. — Варшава / Warszawa. — 1842. — № 17. — С. 209–210, 211.

Решительно, говоря о Малороссии, мы не умели бы назвать книги, к которой можно было бы обратиться с большею доверенностью — М.Грушевський зі скороченнями цитує за виданням: История Малой России. Сочинение [Д.] Н.Бантыш-Каменского... // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXII. — Кн. 6. — Отд. VI. — С. 41.

...ждет еще своего историка — див.: Библиотека для чтения. — 1842. — Т. 51. — Март. — Отдел VI: Литературная летопись. — С. 77.

с. 172 ...“Биографии рос[сийских] генералиссимусов и фельдмаршалов”, в 4 книжках випущена в 1841 р. ... — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: В 4 ч. — СПб.: Типография Третьего департамента Министерства государственных имуществ, 1840–1841.

Бурачек писав в приводу “И[стории] М[алой] Р[оссии]” ... — М. Грушевський подає цитату з видання: Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX: Критика. — С. 47.

Перед тим рецензент “Сына Отечества” ... пише далі... — М. Грушевський цитує за виданням: Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 11.

с. 173 *pièce de resistance* — з фр.: найкраща пам’ятка (дослівно: основне блюдо).

“Отечественные записки”, 1847 г., кн. 8 (т. 53); “Современник”, 1847, кн. 9. **Обидві рецензії анонімні** — йдеться про рецензії: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, составленный Бантыш-Каменским. Три части. 1-я с изображением св. Димитрия, митрополита ростовского. А—Д. 2-я с приложением портрета князя Меншикова. Е—П. 3-я с портретом графа Ростопчина. Р—Ф. Санкт-Петербург. 1847. Части 1-я и 2-я в тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, часть 3-я в тип. Карла Крайя. В 8-ю д. л. В 1-й части VII, 570, во 2-й — 573 и 105, в 3-й — 627 стр. // Отечественные записки. — 1847. — Т. 53. — Кн. 8. — Отд. VI. — С. 95—100; Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей русской земли, составленный Бантыш-Каменским. Три части. 1847. СПб. // Современник. — 1847. — Т. V. — Кн. 9. — Отд. III: Русская литература. — С. 1—10.

“Москвитянин”, 1848, кн. 3 і 5 — йдеться про рецензію: Погодин М. Словарь достопамятных людей Русской земли. Сочинение Д.Н. Бантыш-Каменского, 3 тома. 1847 г. в 8 д. СПб. В 1-м т. 570, во 2-м 573 и 105, в 3-м 627 // Москвитянин. — 1848. — Часть III. — Кн. 6. — С. 53. Пропуск в тексті цитати — М. Грушевського.

с. 174 ...книжку Лозинського про весільну обрядовість... — йдеться про видання: *Lozinskiy J. Ruskoje wesile.* — W Peremyszy, 1835. — 153 s.

“Русская старина”, 1873 г., т. VII, с. 736 — М. Грушевський цитує за виданням: Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н. Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 735—736.

с. 175 От що писав Еразм Изопольский в 1850-х рр., вітаючи “Записки о Южн[ой] Р[уси]” Куліша як нове слово в освітленні польсько-українських відносин... — М. Грушевський у власному перекладі подає цитату з рецензії: *Izopolski E. Zapiski o południowej Rusi* (Записки о Южной Руси) // Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. — 1857. — Nowa seria. — Т. II. — S. 872—881. Упорядником виправлена помилка у вказі номера місячника (було вказано т. VI).

с. 177 ...“Кочубей” Аладьїна... — йдеться про роботу: *Аладьин Е.В. Кочубей* // Невский альманах на 1828 год. — СПб., 1827. — Кн. 4.

с. 180 И. Прыжов. Малороссия в истории ее литературы. — **“Филологические записки”, 1869, с. 39** — М. Грушевський посилається на роботу: *Прыжов И.* Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век // Филологические записки: Журнал, посвященный исследованиям и разработке разных вопросов по языку и литературе, и вообще по сравнительному языкознанию и славянским наречиям. — Воронеж, 1869. — Вып. II и III. — С. 39. Упорядником виправлена помилка у вказі часопису (у машинопису було вказано “Русский филологический вестник”).

Розділ II РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Band VII, VIII, IX, X, 1917–1920

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 179–180. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем, на чвертках паперу (текст з одного боку) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17172. — 9 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші позначка вгорі червоним олівцем “19”. На додатковому клаптику паперу — передмова до розділу часопису “Україна” “Критика, рецензії й обговорення”: “1) В сім відділі обговорюватимуться публікації з 1918–1923 рр., а в деяких випадках сягатимемо і до ранішних видань, не обговорених в нашій науковій літературі; через брак наукової часописи”. На цьому аркуші також позначка вгорі червоним олівцем “19”.

Подається за першодруком.

с. 184 1900 [р.] вийшла перша частина цієї соціальної психології... — йдеться про книгу: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.* — 1 Bd. in 2 Theilen: Die Sprache. — Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1900.

В рр. 1905–1906 з'явилася друга — присвячена мітові і релігії — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.* — 2 Bd. in 3 Theilen: Mythos und Religion. — Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1905–1909.

...в книзі, котру назвав “Елементами народної психології”, додавши до того підтитул, який краще характеризує зміст: “Основні лінії історії психологічного розвитку людства” — див.: *Wundt W.M. Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit.* — Leipzig: Kröner, 1912.

Томи 7 і 8 “Völkerpsychologie”... — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.* — 7 und 8 Band: Die Gesellschaft. — Leipzig: Kröner, 1917.

Том 9-й, затитулований “Правом”... — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.* — 9 Band: Das Recht. — Leipzig: Kröner, 1918.

...том 10 — “Культура й історія...” — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.* — 10 Band: Kultur und Geschichte. — Leipzig: Kröner, 1920.

с. 185 opus majus — з лат.: велика робота; у *М.Грушевського* тут очевидна алюзія на 840-сторінкову працю англійського філософа та природознавця Роджера Бекона “Opus majus”.

Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'histoire. (Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves, t. I). Paris: Librairie E.Champion, 1923, VIII + 246 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 180–184. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17212. — 11 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші позначка вгорі червоним олівцем “20”.

Подається за першодруком.

с. 186 “*École des langues orientales vivantes*” — з фр.: “Школа сучасних східних мов”.

...про спілнчу слов'янську мову *А.Мейє...* — йдеться про роботу: *Meillet A. Le slave commun.* — Paris: E. Champion, 1924. — XVI, 448 р.

...класичну працю *Шафарика “Слов'янські старожитності”*... — йдеться про двотомну працю П.Шафарика: *Šafárik P.J. Slovanské starožitnosti.* — 2 od. — Prague: Tiskem J. Spurného, 1837 (третій том був надрукований вже після смерті вченого у 1865 р.). Її практично одразу було перекладено російською, німецькою та польською мовами. Зокрема, у 1847 р. двотомне дослідження (у 4 частинах) було надруковано О.Бодянським російською мовою під назвою “Славянские древности”.

Від 1902 р. стали виходити “Slovanské Starožitnosti” — перший том про пра-слов'янську добу, другий — про розселення полудневих слов'ян (1906–1910)... — див.: *Niederle L. Slovanské Starožitnosti (Antiquités slaves):* 2 od. — Prague, 1902–1910.

с. 188 ...книга *Барсова...* — йдеться про роботу: *Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи.* — Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1873. — 180, LXXV с.

...монографії *пок[ійного] Голубовського про кочовників, про Смоленську зем-лю...* — див.: *Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX–XIII вв.* — К.: Университетская типография И.И.Завадского, 1884. — II, 254, III с.; *Його ж. История Смоленской земли до начала XV ст.* — К.: Типография Императорского университета св. Владимира В.И.Завадского, 1895. — II, 334, II с.

с. 189 ...звісною книгою по старій історії *Руси — Івана Филевича...* — йдеться про працю: *Филевич И.П. История древней Руси. Т. I: Территория и население.* — Варшава: Типография Франца Черпака, 1896. — 391 с.

...“*Annales de Nikon*”... et celles de *Novgorod...* — йдеться про *Никонівський та Новгородський перший літописи*.

Russie, nation rus... purs Russes — з фр.: Росія, руський народ... чисто руські.

de la Russie du sud — з фр.: південь Росії.

Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности. Т. III: **Былины и исторические песни.** Москва — Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство], 1924, IV + 351 с. Ціна не показана

Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность. Введение в историю устной русской словесности. Устная словесность повествовательного характера. Москва, 1917, VI + 474 с. Ціна 2 р. 50 к.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 155–162. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім та фіолетовим чорнилом із правками фіолетовим та синім чорнилом і простим та червоним олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17204. — 16 арк.). Аркуші формату А5, але з різним напрямком розташуванням тексту (арк. 1–6-зв., 14–16-зв. — текст розташований горизонтально, арк. 7–13 — текст розташова-

ний вертикально; на арк. 2–6, 14–16 — рукопис на обох боках аркуша). На арк. 1 позначка червоним олівцем вгорі “49”, на арк. 16-зв. — перекреслений початок листа: “Високоповажний Добродію! оден за другим прийшли два Ваші листи, з”; арк. 5 є вставкою на маленькому відірваному клаптику паперу, на звороті якого — адреси та штемпелі (два однакові надруковані прямокутні “W Besuchet die Wiener Messe” з датою “7–14 sept. 1924”, круглий поштовий з датою “5.VIII.24”, внизу — частини круглих штемпелів, на яких читається “Москва”). На папері надруковано друкарським способом: “A.H.Zipper Wien” та зазначена адреса “Wolgeboren / Herrn / Prof. M.Hruschewsk / Akademie der Wissenschaften / Kiew / Polen”. Фіолетовим олівцем дописано “Акад. Наук”. Підпис у кінці рецензії (арк. 16-зв.): *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 191 ...тепер присвячую йому чимало місця в черговім томі історії української літератури: се походження й еволюція билинного епосу — у 1924 р. М.Грушевський працював над 4-м томом “Історії української літератури” і присвятив цій темі першу книгу тому. Див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. Т. 4: Усна творчість пізніх князів і переходи в епохи XIII–XVII. — К.: Держвидав України, 1925. — 689 с.

...акад. Міллера (помер 5/XI 1913)... — дата смерті подана М.Грушевським за старим стилем.

с. 192 ...I том його “Очерков русской народной словесности”... — див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Былины. I–XVI. — М.: Типография И.Д.Сытина, 1897. — VII, 464 с.

...II томі “Очерков” (1910)... — див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Т. 2: Былины. — М.: Типография И.Д.Сытина, 1910. — VI, 416 с.

sit venia verbo — з лат.: нехай це слово буде сприйнято поблажливо; вираз вживається як вибачення за різкий або грубий вислів або — як у даному разі — для підкреслення іронічного ставлення до цитованої фрази. Цей коментар у дужках належить В.Міллеру.

с. 193 ...роблення виводів з маси нагромаджених окремих спостережень дають свою користь” — тут і далі М.Грушевський цитує роботу В.Міллера у власному перекладі на українську, зазвичай позначаючи відповідні цитовані сторінки у дужках після тексту. Дану цитату див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Т. 3: Былины и исторические песни. — С. 3–4.

стих — з лат.: хрест.

Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности. — “Известия отд[еления] рус[ского] яз[ыка]”, 1915, с. 311 — йдеться про роботу: *Марков А.В.* Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1915. — Т. XX. — Кн. 1. — С. 293–349.

с. 194 ...теорії Погодіна-Соболевського... — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвищами двох найбільш відомих її авторів — М.Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О.Соболевського, який у 1880-х рр. підтримав та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам’яток давньої розмови. З критикою тенденційних тверджень М.Погодіна і О.Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М.Максимович, О.Котляревський, В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Дашкевич, П.Житецький, А.Кримський та інші.

с. 195 ... *“Курса русской истории” Ключевского...* — йдеться про найбільш відомий твір В.Ключевського, що неодноразово перевидавався. Див.: *Ключевский В.О. Курс русской истории: В 5 ч. — СПб.; Петроград, 1904—1922.*

с. 196 ...*знов-таки за “Очерком” Ключевского...* — очевидна описка М.Грушевського. Мова йде про “Курс русской истории” В.Ключевського.

с. 197 ...*попередня “История древней русской литературы”* — йдеться про працю: *Сперанский М.Н. История древней русской литературы: Пособие к лекциям в Университете и на Высших женских курсах в Москве. — М.: Типолитография товарищества И.Н.Кушнерев и К°, 1914. — X, 599 с.*

...*книгу пок[ійного] Владимірова, видану 20 літ перед тим...* — див.: *Владимиров П.В. Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1900. — 480 с.*

Так, на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив... — тут і далі М.Грушевський цитує працю М.Сперанського у власному перекладі українською, зазначаючи відповідні сторінки.

с. 198—199 ...*стаття Арабажина в “Истории русской литературы” Аничкова* — йдеться про статтю: *Арабажин К. Исторические песни и думы малорусского народа // История русской литературы: В 2 т. / Под ред. Е.В.Аничкова, А.К.Бороздина, Д.Н.Овсяннико-Куликовского. — Т. I: Народная словесность. — Вып. IV. — М.: Издание товарищества И.Д.Сытина и Товарищества “Мир”, 1908. — С. 301—334.*

A.Debidour. Le histoire diplomatique de l'Europe, depuis Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. T. I—II (Bibliothèque d'histoire contemporaine). Paris: F.Alcan, 1916 — 1918, XII + 359 і 379 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 176—177. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф із вставкою на арк. 4 та правками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17179. — 4 арк.). На арк. 1 червоним олівцем позначка вгорі “55”, простим олівцем “Зап. Н.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 200 *Перша частина “Дипломатичної історії Європи” професора Паризького університету Антонена Дебідюра... вийшла в 1891 р. ...* — йдеться про видання: *Debidour A. Histoire Diplomatique de l'Europe de 1814 à 1916: 2 vols. — Paris: Félix Alcan, 1891.*

“Коли імператор Вільгельм II проголосив в 1914 році війну Росії... в заступстві фактів, по деяким пунктам” — М.Грушевський цитує книгу А.Дебідюра у власному перекладі українською мовою.

L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker. In deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921, XIII + 352 с.

L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive. (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). Paris: F.Alcan, 1922, III + 537 с.

Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens. (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften, 1921, I Jahrg., Heft 3, 1921)

Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie. (Köln[er] Vierteljahreshefte [für Soziologie], 1924, IV Jahrg., Heft 1–2)

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 145–153. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф (на обох боках аркуша) фіолетовим чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17199. — 11 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17200. — 15 арк.). На арк. 1–4 вгорі фіолетовим олівцем підпис: “Савч.”, на арк. 5 на лівому полі посередині підпис “Савченко”. На арк. 5–8 — вгорі праворуч олівцем підпис “Щіт.”, на арк. 9–12 вгорі праворуч підпис олівцем “Еф.”, на арк. 13–15 підписів нема. На звороті арк. 15 зеленим олівцем рукою М.Грушевсько-го написано: “М.Грушевський (Lévy-Bruhl)”.

Подається за першодруком.

с. 203 ...освітлюючи в короткій передмові... — М.Грушевський пише про роботу: *Грушевський М. Передмова // Грушевська К. З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передмовою акад. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1924. — С. 3–16d.*

с. 204 ...німецький соціологічний журнал, заснований в Кельні при новім інституті соціальних наук... — йдеться про журнал “Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften”.

...статтю... Макса Шелера... п[ід] з[аголовком]: “Позитивістична філософія історії й завдання соціології пізнання” (“Soziologie des Erkenntnis”) — назва статті М.Шелера німецькою мовою в “Україні” була надрукована не повністю. Йдеться про роботу: *Scheler M. Die positivistische Geschichtsphilosophie und die Aufgabe einer Soziologie der Erkenntnis // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — I Jahrg., Heft 1. — S. 22–31.*

...стаття Єрусалема якраз під заголовком “Soziologie des Erkenntnis”... — див.: *Jerusalem W. Soziologie des Erkenntnis // Die Zukunft. — 1909. — № 67. — S. 236–246.*

В своїй відповіді на “замітки” Єрусалема, доданий до них в тім же випуску Кельнського тримісячника... — йдеться про роботу: *Scheler M. Zu W. Jerusalem's Bemerkungen. Replik auf Bemerkungen zu Die positivistische Geschichtsphilosophie und die Aufgabe einer Soziologie der Erkenntnis (1921) // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — I Jahrg., Heft 3. — S. 35–39.*

с. 205 ...студію свого учня і співробітника Hubert'a про вплив сакральної обрядовості на прийнятті поділи часу (“Melanges d'histoire des religions”, 1909) — йдеться про роботу: *Hubert H., Mauss M. Mélanges d'histoire des religions. — Paris, F.Alcan, 1909. — XLII, 236 p.*

...такі капітальні твори, як Леві-Брюля “Умовні функції в нижчих громадах” і самого Дюркгейма “Елементарні форми релігійного життя”... — йдеться про праці: *Lévy-Bruhl L. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. — Paris, F.Alcan, 1910. — 480 p.* та *Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie. — Paris: Alcan, 1912. — 647 p.*

...розгорнув Вундт — в своїй останній праці, котрій я віддав честь на початку огляду в оцім річнику (1924, [кн.] I–II) — М.Грушевський відсилає до своєї рецензії на роботу В.Вундта “Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von

Sprache, Mythus und Sitte”, що була опублікована у тому ж часопису “Україна” (1924. — Кн. 1–2. — С. 179–180). Передруковано у даній книзі на с. 183–185.

с. 207 ...своїй попередній книзі про еволюцію моралі (“La morale et la science des moeurs” (1903)... — див.: Lévy-Bruhl L. La morale et la science des moeurs — Paris: F. Alcan, 1903. — 348 р. Упорядником виправлена помилка у позначеній М. Грушевським даті виходу книги (у першому друку було 1905).

с. 208 ...книжці... в новій, випущеній 12 літ пізніше — йдеться про книгу: Lévy-Bruhl L. La mentalité primitive. — Paris: Librairie Félix Alcan, 1922. — III, 537 р. Далі М. Грушевський цитує Л. Леві-Брюля у власному перекладі на українську мову.

В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917, VII + 518 с. + таблиця

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 158–159. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 12397. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч олівцем позначка “Друк”. Підпис у кінці рецензії тим самим чорнилом: *М. Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 214 non liquet — з лат.: це не ясно.

А.Кашенко. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. Коротка історія Війська Запорозького. Катеринослав, 1917, 370 с. А.Кашенко. Великий Луг запорозький. Катеринослав, 1917, 112 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 163–165. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф олівцем без правок із допискою чорнилом на клаптику паперу (між арк. 10 та 11) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17194. — 20 арк.). На арк. 1 червоним олівцем вгорі позначка “76”. На арк. 20 на звороті олівцем напис “Кашенко”. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Машинопис з авторськими правками олівцем та чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17195. — 5 арк.). Підпис у кінці статті чорнилом: *М. Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 215 Сі рецензії були написані для “України” 1918 р. кн. 3/4... — йдеться про цю та попередню рецензію на книгу В.П.Адрианової “Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности” (1917) (опублікована в цьому виданні, див. с. 213–214).

...доповнення до короткої поминки по авторі в попередній книжці — у третій книжці “України” за 1924 р. спеціальний розділ “Некрологи” був присвячений “заслуженим для української науки і українознавства діячам, що померли в рр. 1918–1923”. Його дописувачами були сам М. Грушевський, а також співробітники Всеукраїнської академії наук, зокрема С.Єфремов, А.Носов, А.Лященко і С.Лушко. Коротеньку некрологічну замітку про А.Кашенка написав С.Єфремов (див.: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 184).

А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде. (Sertum bibliologicum в честь проф. А.И.Маленна. Петроград, 1922, с. 94–136)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 191–192. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 219 ...книгу копенгагенського славіста Стан. Рожнецького про варязькі елементи в руській героїчній поезії, що вийшла в 1914 р. ... — йдеться про роботу: *Rożniecki Stan. Varagiske Minder i den russiske Heltedigtning.* — Copenhagen: København, 1914.

...найстарішим і дуже гарнім варіанті Кириші Данилова — йдеться про перший збірник російських билин, історичних та ліричних пісень, імовірно записаних Киришею Даниловим на Уралі у середині XVIII ст. Уперше частина текстів (26 із 71) були надруковані у 1804 р. (див.: *Древние русские стихотворения.* — М.: Типография С.Селивановского, 1804. — 324 с.). Друге видання — з іншого списку — було зроблено у 1818 р. та містило 61 текст (див.: *Древние российские стихотворения, собранные Киришею Даниловым, и вторично изданные, с прибавлением 35 песен и сказок, доселе неизвестных, и нот для напева.* — М.: Типография С.Селивановского, 1818. — XL, 425 с.). Тексти Кириші Данилова неодноразово перевидавались і у XIX, і у XX ст.

Ларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–1574 р., із 560 зразками друку і прикрас давньої книги України, накладом Наукової фундації Галицького митрополита Андрея Шептицького ч[ина] с[вятого] В[асилія] В[еликого] “Національний Музей” у Львові. В печатні монастиря чина св[ятого] Василія у Жовкві 1924 року, XXII + 86 с. + 304 нумерованих таблиць, 4°

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 165–166. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом (арк. 1–2) і машинописна копія без правок та підпису (арк. 3–4) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17215. — 4 арк.). На арк. 1 є позначки: вгорі ліворуч олівцем — “Г.М.” та чорнилом “вип.”. На арк. 3 вгорі праворуч олівцем позначка “141”. На арк. 2 власноручний підпис М.Грушевського.

Подається за першодруком.

с. 221 В 8-й кн. “України” (1924 р., кн. I–II) було обговорене ювілейне видання Українського наукового інституту книгознавства у Києві... — йдеться про рецензійну замітку: *Гермайзе О.* 350 років українського друку. Бібліологічні вісті, часопис, присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924 р., [№] 1–3, Київ, с. 177 // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 189–190, де зроблено огляд досконалого з поліграфічного боку збірника, який був присвячений 350-літтю видання першої в Україні друкованої книжки.

М.Грушевський назвав це число часопису “восьмою книжкою” (а не першою, як можна було б очікувати), бо вважав (та всіляко підкреслював) видання “України” 1924 р. поновленим після перерви з 1918 р. та відповідно рахував від першої книжки часопису, що побачила світ у 1914 р.

с. 222 ...історію українського друкарства, написану І.Огієнком — йдеться про видання: *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний

огляд українського друкарства XV—XVIII вв. / Збірник Філологічної секції НТШ у Львові. — Т. 19/21. — Львів, 1925. — 418 с.

М.И.Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.

M.Rostovtzeff, Non. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°.

M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5—18.

М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская академия истории материальной культуры), 1925, VIII + 623 с.

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151—158. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія із правками зеленим чорнилом (аркуші зшиті вгорі ліворуч білою ниткою) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17988. — 13 арк.). На арк. 1 червоним чорнилом вгорі праворуч позначка “IV кн. Укр. 25 р.”. Без підпису.

Подається за першодруком.

Рецензія має дві частини. Першу М.Грушевський написав у березні 1925 р. як завершену студію та одразу віддав до друку. Однак через відсутність фінансування вихід “України” затримався. Якраз в цей час вийшла нова книга М.Ростовцева, з якою М.Грушевський зміг ознайомитись. Тому наприкінці квітня 1925 р. він дописав другу частину, присвячену огляду останньої зазначеної у титулі рецензії книги.

с. 223 ...Мих. Ів. Ростовцев, зробивши собі ім'я в початку 1900-х рр. працею з сфери економічної організації старого Риму... — М.Грушевський має на увазі роботи: *Ростовцев М.И.* История государственного откупа в Римской империи: От Августа до Диоклетиана. — СПб., 1899. — 320 с.; *Його ж.* Римские свинцовые тессеры. — СПб., 1903 (цю докторську дисертацію супроводжувала публікація каталогу свинцевих римських пломб).

...студія про археологічні сліди римських валог Криму, опублікована 1900 р. ... — див.: *Ростовцев М.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения. — Ч. СССXXVIII. — СПб., 1900. — Март. — Отдел классической филологии. — С. 140—158 (у розділі окрема пагінація).

...студія про декоративне мистецтво чорноморське, в двох томах... — див.: *Ростовцев М.* Античная декоративная живопись на Юге России: В 2 т. — СПб.: Издание Императорской археологической комиссии, 1913—1914.

...випустив... популяризацію своїх поглядів на ролю грецького та іранського елементу в культурній житті Чорномор'я... — див.: *Ростовцев М.* Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. — Петроград: Изд-во “Огни”, 1918. — VIII + 190 с.

с. 223—224 ...загальний огляд важніших відкриттів і наукових праць щодо чорноморських країв в “Journal des Savants”... — див.: *Rostovtzeff M.* L'Exploration Archéologique de la Russie Méridionale de 1912 à 1917 // Journal des Savants. — 1920. — No. 18. — P. 49—61, 109—122.

с. 224 ...спеціальніі статті: “Queen Dynamis of Bosphorus”, 1919, “L'Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l'Égypte Protody-

nastique", 1920, "The Treasure of Astrabad", 1920, "South Russia in the Prehistoric and Classical Period", 1921, "Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale", 1921 — йдеться про роботи: Rostovtzeff M. Queen Dynamis of Bosphorus // Journal of Hellenic Studies. — 1919. — No. 38. — P. 88–109; Rostovzev M. L'Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l'Égypte Protodynastique // Revue Archéologique. — 5 sér. — 1920. — No. 12. — P. 1–37; Rostovtzeff M. The Sumerian Treasure of Astrabad // The Journal of Egyptian Archaeology. — 1920. — Vol. 6. — No. 1 (Jan.). — P. 4–27; Rostovtsev M. South Russia in the Prehistoric and Classical Period // The American Historical Review. — 1921. — Vol. 26. — No. 2 (Jan.). — P. 203–224; Rostovtzeff M. Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale // Revue des Études Greques. — 1921. — No. 32. — P. 462–481.

Останній висновок автора висловлений в отсих міркуваннях... — далі М.Грушевський подає цитати із праці М.Ростовцева у власному перекладі.

Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низькій стані англійського фунта коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки! — М.Грушевський після повернення до України відновив налагоджені ним під час еміграції зв'язки із закордонними книготорговельними фірмами, в яких у червні 1924 р., разом з іншими виданнями, замовив і книгу М.Ростовцева "Iranians and Greeks in South Russia". Втім, 29 липня 1924 р. паризький книготорговець та видавець Марсель Жіар повідомив вченого, що не знайшов цієї книги у Парижі та застеріг, що книгу "важко дістати шляхом обміну, оскільки праці, замовлені таким чином у Великобританії, коштують надмірно". (Цит. за: Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 146). Зрештою, книгу вчений зміг придбати за 4 фунти 6 шилінгів 10 пенсів (що, відповідно, склало 46 рублів), вже на початку жовтня 1924 р. вона була на його робочому столі (див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 170. — № 5. — Арк. 52).

с. 228 ... "Анналы", [т.] III, с. 230... — йдеться про рецензію, що була опублікована у редактованому Ф.Успенським та Є.Тарле петроградському академічному часописі загальної історії "Анналы" (1923. — Т. 3).

с. 229 ...вищезгадана російська книга автора про Скитію і Боспор... — див.: Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. — Ленинград, 1925. — 622 с.

"Corpus tumulorum" — з лат.: "Звід курганних пам'яток".

...автор мав... — як сам се каже — зазначити... — тут і далі М.Грушевський цитує М.Ростовцева у власному перекладі українською мовою та зазначає відповідні сторінки рецензованого видання.

The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History, Economics, Philology and Literature. 1924 (vol. II, № 6, March 1924, с. 465–672; vol. III, № 7, June 1924, с. VIII + 240; vol. III, № 8, December 1924, с. XV + 241–480)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 178–179. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17223. — 4 арк.). На арк. 1 чорнилом позначка "323". Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський.

Подається за першодруком.

с. 233 В одній з рецензій (“Україна”, 1924, [кн.] I, с. 181)... — йдеться про роботу: Грушевський М. [Рец. на:] Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’histoire. (Collection de manuels publiée par l’Institut d’études slaves, t. I). Paris: Librairie E. Champion, 1923, VIII + 246 с. // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 180–184. Оpubлікована у даній книзі на с. 186–190. Сторінці 181 з першої книги “України” за 1924 р., на яку посилається вчений, відповідає с.186 цього видання.

...**Бернар Пейрс (Pares)... брав активну участь в військових діях — мали ми його нагоду бачити і в Києві, декорованого російським Георгієм...** — починаючи з 1898 р. Б.Пейрс, який спеціалізувався на дослідженні російської історії, неодноразово бував у Росії. З початком Першої світової війни британська військова адміністрація призначила його військовим спостерігачем до російської армії. Наприкінці 1914–1915 рр. перебував у Галичині у російських частинах на австро-угорському фронті, був нагороджений Георгіївським хрестом за виявлену ним хоробрість. У 1916 р. Б.Пейрс став одним з організаторів та активним діячем Міжнародного агентства новин (International News Agency), завданням якого було розміщення пробританських новин у російських виданнях. Він працював кореспондентом кількох газет, у тому числі “The Daily Telegraph”, згодом — у британському посольстві у Петрограді. Після розгону більшовиками Установчих зборів Б.Пейрс залишив Росію, виїжджаючи через Сибір. У 1919 р. був представником уряду Великобританії при адміралі Колчаку.

М.Грушевський та Б.Пейрс познайомились у 1917 р. Після Лютневої революції Б.Пейрс зблизився з організаційно оформленою тоді соціал-демократичною групою “Єдність” (“Единство”) на чолі з Г.Плехановим. Члени “Єдності”, до якої увійшли в основному меншовики-оборонці, підтримували Тимчасовий уряд та виступали за війну до перемоги. По суті, вони були чи не найенергійнішими провідниками політики Великобританії, яка була зацікавлена у продовженні Росією війни. На початку літа 1917 р. переважно із членів “Єдності” організувався так званий “Союз особистого прикладу” (“Союз личного примера”), нечисленна напіввійськова організація, учасники якої планували подорожувати Росією, виступати на мітингах та власним прикладом заохочувати громадян ставати до лав війська і брати участь у війні проти німецького домінування. До цього “Союзу” долучився і Б.Пейрс. У складі очолюваної Л.Дейчем групи з 11 осіб він здійснив місячну (середина червня — середина липня 1917 р.) агітаційну подорож із Петрограда до Москви та Києва, а потім до Полтави, Харкова та Вороніжа, і повернувся назад до Петрограда.

У Києві “союзівці” відвідали Київську раду робітничих та солдатських депутатів і сесію Центральної Ради. У Центральній Раді, як пізніше згадував Б.Пейрс у своїх мемуарах, його зустріли дуже ввічливо і навіть запропонували стілець у президії, тож він мав можливість послухати кілька виступів. Б.Пейрс зауважив, що багато промовців, виголошуючи доповіді російською мовою, вибачалися, що не говорять українською, бо ще не встигли її вивчити; натомість у кулуарах усі розмови були російською.

Зустріч Б.Пейрса з головою Центральної Ради відбулась у будинку М.Грушевського. Б.Пейрс описував її так: “Я сказав, що ми, британці, повинні дивитись із співчуттям на піднесення будь-яких своєрідних національних груп, чи то всередині нашої імперії чи будь-де; але дійсно відчувається, що зараз не на часі є проведення політики сепаратизму для підкреслення національних особливостей. Україна, я нагадав йому, досі все ще не возз’єднана, кризь неї, фактично, проходять ворожі кордони. З його публічних висловів я зрозумів, що він далі не покладає свої надії на Німеччину. Він це підтвердив, пояснюючи, що російська революція вплинула на це, і що тепер він на боці Росії. Потім я зважився поставити досить делікатне питання. Я сказав, що виглядає дивним, коли одні й ті самі люди, які мали проницьку «орієнтацію», раптом виявилися лідерами проросій-

ської. Він спробував переконати мене у своїй прихильності справі союзників; він сказав, що повністю зрозумів, що не може бути ніякого розриву з Росією, поки все ще йде війна". (Див.: *Pares V.* My Russian Memoirs. — London: J. Cape, 1931. — P. 456–457).

с. 235 ...стаття В. Панейка про політичні українські перспективи... — див.: *Paneyko V. and N.B.J.* The Conditions of Ukrainian Independence // The Slavonic Review. — 1923. — Vol. 2. — No. 5 (Dec.). — P. 336–345.

...стаття... Р. Смаль-Стоцького про українські наукові осередки... — див.: *Smal-Stotsky R.* The Centres of Ukrainian Learning // The Slavonic Review. — 1924. — Vol. 2. — No. 6 (Mar.). — P. 558–566.

...стаття... Д. Дорошенка про українську історіографію — див.: *Doroshenko D.* Ukrainian Historiography since 1914 // The Slavonic Review. — 1924. — Vol. 3. — No. 7 (Jun.). — P. 233–239.

James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law. In three volumes, London: Macmillan, 1919, т. I, XXV + 560 с., т. II, XXI + 571 с., т. III, XVIII + 556 с., ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів]

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 144–147. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом та редакційними правками зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17234. — 6 арк.). На арк. 1 вгорі позначка олівцем "М". Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Машинописна копія з авторськими правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 12128. — Арк. 1–6). Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

У тій же архівній справі з окремою пагінацією (арк. 1–4) зберігається правлений машинопис рецензії К. Грушевської на томи XVIII–XIX (1923/1924 рр.) віденського часопису "Anthropos: Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica" (опубл.: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 173–175).

Подається за першодруком.

с. 236 ...ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів] — дану книгу М. Грушевський замовив через лондонську книготорговельну компанію "W. & G. Foyler, Ltd." наприкінці 1924 р., а вже 23 січня 1925 р. завідувач російського відділу компанії Борис Видра повідомив вченого, що відправив на його робочу адресу (Київ, вул. Короленка, 37, пом. 12-а) три поштові бандеролі, в кожній з яких було по одному тому книги Дж. Фрезера. Зберігся рахунок, виставлений фірмою, який підтверджує вказану М. Грушевським ціну: за три томник академіку довелося заплатити 1 фунт 17 шилінгів 6 пенсів, що становило 37 шилінгів 6 пенсів (тоді 1 фунт дорівнював 20 шилінгам), або майже 20 рублів; витрати на пересилку становили 3 шилінга 3 пенса (див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 170. — № 5. — Арк. 99, 113-а).

"Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society" — див.: *Frazer J.C.* Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society. In 4 vol. — London: Macmillan, 1910. — XIX + 579; VII + 640; VII + 583; III + 378 p.

...класичної "Золотої галузки", що в останніх виданнях розрослася вже до 12 томів ("The Golden Bough. A Study in Magic and Religion")... — ця робота (звертаємо увагу на оригінальний та влучний переклад назви М. Грушевським, традиційно титул

даної праці перекладають як “Золота гілка”) є чи не найбільш відомим твором Дж. Фрезера. Вперше була опублікована у 1890 р. у двох томах, друге видання побачило світ у 1900 р. у 3-х томах. Найбільш повним було третє, дванадцятитомне, видання у 1906—1915 рр. (останній том містив покажчики та бібліографію). Слідом за ним у 1922 р. вийшов однотомник за редакцією Дж. Фрезера та його дружини, в ньому були опущені найбільш спірні питання, що викликали попередні видання.

“Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest” — див.: *Frazer J.G.* Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest. — London: A. and C. Black, 1895. — 493 р.

Четверта праця, що може прибрати дуже великі розміри — “Віра в безсмертність і культ померлих”... і в четвертім автор обіцяє зайнятись Індонезією — йдеться про працю: *Frazer J.G.* The Belief in Immortality and the Worship of the Dead. In 3 vol.: v. 1: The Belief Among the Aborigines of Australia, the Torres Straits Islands, New Guinea and Melanesia. v. 2: The Belief Among the Polynesians. v. 3: The Belief Among The Micronesians. — London: Macmillan, 1913—1924. Четвертий том опублікований не був.

с. 237 “Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки”, владила Катерина Грушевська, с. 58... — мова йде про видання: *Грушевська К.* Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. — К.; Відень: [б/в], 1923. — 192 с.

с. 239 ...подиктувало авторові отсі характеристичні й інтересні стрічки передмови... — далі М. Грушевський цитує працю Дж. Фрезера у власному перекладі українською мовою.

Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti. Původ a počátky slovanů východních. Oddíl I. — Svazek IV. V Praze, 1924 (на обгортці 1925), 286 с.

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 134—138. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 241 До заміток проф. Бузука, поданих, головню, з становища мовознавця... — рецензія на дану працю Л. Нідерле складалась із двох частин. Першим рецензентом виступив мовознавець П. Бузук (див.: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 130—134), а рецензійний відгук М. Грушевського був розміщений за ним. Текст кожного з рецензентів підписаний.

...в доповнення того, що писав я з приводу короткого витягу з сеї праці, опублікованого автором в його французьким підручнику (“Україна”, 1924 р., кн. I—II) — йдеться про працю: *Грушевський М.* [Рец. на:] Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’histoire. (Collection de manuels publiée par l’Institut d’études slaves, t. I). Paris: Librairie E. Champion, 1923, VIII + 246 с. // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 180—184. Опублікована у даній книзі на с. 186—190.

...лайлива статейка “М. Грушевський против Л. Нідерле” якогось таємничого Е.К. ... — див.: *Е.К.* М. Грушевський против Л. Нідерле // Возрождение — Vozrojdenie — La Renaissance: Ежедн. газ. / Под ред. П. Струве. — Париж, 1925. — № 76. — 17 августа. — С. 3.

с. 242 ...натомість він засвідчить тільки своє “пересвідчення” ... — тут і далі М. Грушевський цитує працю Л. Нідерле у власному перекладі українською мовою.

...аргумент ad hominem... — перехід на особистості, з лат. дослівно — аргумент, спрямований на людину.

с. 243 ...ав, многогрішний сепаратист, зарахований до “новіших руських учених” в мою статтю в Записках тов[ариства] Шевченка... (с. 155) — упорядником виправлена помилка у позначенні номера сторінки (у першодруку було вказано с. 255), де Л.Нідерле у виносці пише: “Z povějších ruských historiků ropirá M.Hruševskij...”.

Там же Л.Нідерле посилається не на одну статтю М.Грушевського, як вказує М.Грушевський, а на дві, причому одна з них — програмна. Див.: *Грушевський М.* Чи було між руськими племенами племя хорватів? Реферат // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — Т. XXXI–XXXII. — Кн. V–VI. — Львів, 1899. — II. Реферати. — С. 6 та *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії // Сборник по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. — Вып. 1. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1904. — С. 305–321.

с. 244 ...до недавно процитованих мною гадок іншого російського дослідника ак[адеміка] Ростовцева (“Україна”, 1925, [кн.] IV, с. 157) — йдеться про рецензію: *Грушевський М.* [Рец. на] М.И.Ростовцев. Эллинизмо и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.; M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°; M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5–18; М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская академия истории материальной культуры), 1925, VIII + 623 с. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158. Дана рецензія опублікована у цій книзі на с. 223–232. Сторінці 157 із четвертої книги “України” за 1925 р., на яку посилається вчений, відповідає с. 231 цього видання.

...посилаючись на оцінку Спицина в “Известиях] арх[еологической комиссии]”, [вып.] XV, с. 84 [і] д[алі]... — мова йде про роботу: *Спицын А.А.* Владимирские курганы (с 467 рис.) // Известия Императорской археологической комиссии. — Вып. 15. — СПб.: Типография Главного управления уделов, 1905. — С. 84–172.

...працю Уварова “Меряне и их быт по курганным раскопкам” 1871 [р.]... — див.: *Уваров А.С.* Меряне и их быт по курганным раскопкам. — М.: В Синодальной типографии, 1872. — 221 с.

...як дав свого часу Шафарик... — див. коментар до с. 186.

...в “Слов’янській етнографії” проф. Нідерле (“Slovanski Svět”)... — див.: *Niederle L.* Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva. — V Ljubljani: Omladina, 1911. — 306 р.

с. 245 ...О.Шрадер після довголітньої праці над компендіумом індоєвропейських старинностей спорудив такий, дуже цінний словник реалій — очевидно, М.Грушевський має на увазі працю: *Schrader O.* Reallexikon der indogermanischen altertumskunde. Grundzüge einer kultur- und völkergeschichte Alteuropas: 2 T. — Strassburg, K.J.Trübner, 1901.

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrussland. Leipzig: Markert & Petters, 1923, 80 с. (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, 3)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 138–139. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17170. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “№ 367”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 246 ...як робить Ростовцев (“Эллиństwo”, с. 32) — мова йде про роботу: *Ростовцев М.* Эллиństwo и иранство на юге России. Общий очерк. — Петроград: Изд-во “Огни”, 1918. — VIII + 190 с.

...відновленої Мінсом — йдеться про працю: *Minns E.H.* Scythians and Greeks: a Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. — Cambridge: University Press, 1913. — 806 р.

А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности (Списки памятников). Выпуск I. Апокрифы ветхозаветные. Петроград: Издание Отделения русского языка и слов[есности] Рос[сийской] акад[емии] наук, 1921, VIII + 273 с., 4°

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 138. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія з авторськими правками темно-зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17242. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі в центрі позначка чорнилом “375”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 248 ...він друкував в рр. 1909–1913 в “Известиях Отд[еления] рус[ского] яз[ыка]” Рос[ійської] академії... — у зазначеному виданні О.Яцимирський упродовж двох десятиліть друкував два цикли статей. Див.: *Яцимирский А.И.* Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 2. — СПб., 1897. — Кн. 2. — С. 356–360; Т. 3. — СПб., 1898. — Кн. 1. — С. 145–156; Т. 4. — СПб., 1899. — Кн. 2. — С. 423–475; Т. 5. — СПб., 1900. — Кн. 4. — С. 1237–1271; Т. 7. — СПб., 1902. — Кн. 1. — С. 95–136; Т. 11. — СПб., 1906. — Кн. 2. — С. 295–331; Т. 13. — СПб., 1908. — Кн. 2. — С. 149–231; Т. 16. — СПб., 1911. — Кн. 2. — С. 233–344; Т. 21. — СПб., 1916. — Кн. 1. — С. 192–261; Кн. 2. — С. 65–122; Т. 22. — Петроград, 1918. — Кн. 1. — С. 27–84; *Його ж.* Апокрифы и легенды. К истории апокрифов, легенд и ложных молитв в южнославянской письменности // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 14. — СПб., 1909. — Кн. 2. — С. 276–322; Кн. 3. — С. 103–159; Т. 15. — СПб., 1910. — Кн. 1. — С. 1–62.

Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce. 1925.
 (“Reformacja w Polsce”, rocznik 1924, № 11–12, с. 160–202)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 139. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17220. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч чорнилом позначка: “374 / Укр. 442”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Д.Заславський. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: издательство “Сорабкоп”, 1924, 172 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 218–221. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 251 В сій книзі “України”, присвяченій Драгоманову... — Книга 2–3 часопису “Україна” за 1926 рік була присвячена “пам’яті Михайла Петровича Драгоманова”, як було зазначено на початку журналу. В часопису були опубліковані наступні статті: *Грушевський М.* Місія Драгоманова (с. 3–28; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 69–103); *Житецький І.* Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон (с. 26–37); *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова (с. 28–64); *Бужинський М.* До гімназійних літ Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки) (с. 65–69); *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами (с. 70–75); *Возняк М.* Доповнення М.П. Драгоманова до його “Австро-руських споминів у відповідь рецензентові «Діла»” (с. 76–89); *Міяковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету (с. 90–96); *Шамрай С.* Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М.П. Драгоманова (с. 97–99), Дві недруковані статті П.Л. Тучапського про Драгоманова: 1. Роля Драгоманова в суспільному русові Росії й України. 2. Національні погляди Драгоманова (с. 100–124); *Гермайзе О.* М.П. Драгоманов в українській історіографії (с. 125–145). У розділі “Критика, звідомлення, обговорення” цієї ж книжки “України” М.Грушевський опублікував і свою рецензію на роботу Д.Заславського.

..Д.Заславського... — у 1924–1931 рр. М.Грушевський листувався із Д.Заславським. 18 листів вченого до публіциста та журналіста (з 1925 р. Д.Заславський працював у партійній пресі, спочатку у ленинградській “Красной газете”, “Ленинградской правде”, потім в “Известиях ЦИК” і, нарешті, з 1928 р. — в редколегії органу ЦК та МК ВКП(б) газеті “Правда”) зберігаються у Російському державному архіві літератури та мистецтва (Москва, РФ) в особовому фонді Д.Заславського (Ф. 2846. — Оп. 1. — Спр. 407). Як свідчить опис фонду, перший лист (від 7 січня 1924 р.) до Д.Заславського М.Грушевський написав ще з еміграції з Відня, останній (від 15 грудня 1931 р.) — під час свого “вимушеного заслання” з Москви.

Nationernas Bibliotek: Ukrainarna. Redaction M.Ehrenpreis och A.Jensen. Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1921, 131 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 221–222. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 255 В посмертній згадці про Альфреда Єнсена, що помер восени 1921 р. (“Україна”, 1924 р., [кн.] III, с. 182)... — йдеться про вміщену у розділі “Некрологи” коротку замітку М.Грушевського, написану на основі хронік Українського наукового товариства та Наукового товариства ім.Шевченка. Див. також коментар до с. 215.

...про свого старого нашого приятеля... — збереглося 20 листів А.Єнсена до М.Грушевського за 1909–1913 рр. (див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 466).

Найбільший розміром (третій) випуск присвячений євреям, інші — болгарам, полякам... — найбільший за обсягом був перший випуск, присвячений болгарам. Див.: Nationernas bibliotek. Skildringar av folk och land. [I]. Bulgarena. — Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1918. — VIII, 302 s.; Nationernas bibliotek. Skildringar av folk och land. [II]. Polackerna. — Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1918. — X, 256 s.; Nationernas bibliotek. Skildringar av folk och land. [III]. Judarna. — Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1920. — VII, 288 s.

...чи продовжується бібліотека по смерті Єнсена — не знаю — крім згаданих М.Грушевських чотирьох випусків, більше нічого у цій серії надрукованого не було.

Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe (“The Slavonic Review”, 1926, vol. V, № 13, June, с. 89–105)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 141–142. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17235. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 520”, в центрі олівцем — “IV.26”. На арк. 2 на звороті олівцем напис “Завер.”. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський.

Подається за першодруком.

с. 257 *testimonium diligentiae* — з лат.: свідоцтво поважності.

...проф. Бурю в його примітках до історії Гіббона... — найбільша та найвідоміша шеститомна праця британського історика Ед. Гіббона “Історія занепаду та загибелі Римської імперії” (*Gibbon Ed. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire: In 6 vol. — London, 1776–1789*) у 1896–1900 рр. була перевидана за редакцією ірландського вченого Дж. Бьюрі, який доповнив працю Ед. Гіббона примітками та супроводив вступною статтею, збільшивши таким чином обсяг “Історії” до семи томів. Див.: *Gibbon Ed. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. in 7 vol. with introduction, notes, appendices, and index by J.B.Bury. — London: Methuen, 1896–1900.*

Кілька слів про нього в моїй рецензії на “The Slavonic Review” в “Україні”, 1925 р., кн. IV — йдеться про рецензію: *Грушевський М.* [Рец. на:] *The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History, Economics, Philology and Literature. 1924 (vol. II, № 6, March 1924, с. 465–672; vol. III, № 7, June 1924, с. VIII + 240; vol. III, № 8, December 1924, с. XV + 241–480) // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 178–179.* Оpubлікована у даній книзі на с. 233–235.

с. 258 ...за історією рус[скої] літератури Пупіна! — мова йде про працю: *Пупин А.Н.* История русской литературы: В 4 т. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1898–1899. — 512, 576, 548, 664 с.

...старий курс Шуйського... — йдеться про працю: *Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane: 4 t. — Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1862–1866.

...шкільний підручник Анатолія Левіцького... — див.: *Lewicki A.* Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych (podr. szkolny). — Kraków, 1884. — 334 s. (перше видання, далі неодноразово перевидавалась).

Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання, 1873–1923.

Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософської секції під редакцією Івана Крип'якевича, IV і 335 с.

Том СXLI–СXLIII. Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського. У Львові, 1925, IV і 275 с.

Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925, ч. 67–68. Львів, 1926, 176 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 155–159. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими та редакційними правками чорнилом і олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17240. — 8 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч напис "Укр. 516". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 260 ...С.Дністрянського про розвій поглядів на право і державу... — йдеться про статтю С.Дністрянського "Погляд на теорії права та держави" (с. 247–309).

...В.Старосольського про класифікацію державних форм — див. студію В.Старосольського "До питання про форми держави" (с. 311–335).

...О.Лотоцький — церковну уставу Володимира Вел[икого]... — див. роботу О.Лотоцького "Церковний устав князя Володимира Великого" (с. 7–44).

...Р.Кайндль — "волоське право" Галичини... — див. працю Р.Кайндля (R.Kaindl) "Jus Valachivum" (с. 1–5).

...І.Крип'якевич — організацію ради і генеральної старшини за Хмельницького... — див. роботу І.Крип'якевича "Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. ІІ. Генеральна старшина)" (с. 67–81).

...акад. М.Василенко — "Суд і розправу в справах малоросійських" Ф.Чуйкевича — див. працю М.Василенка "Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття" (с. 105–130).

...історично-географічну студію М.Кордуби про західне пограниччя Галичини між Карпатами і долишнім Сяном... — мова йде про роботу М.Кордуби "Західне пограниччя Галицької держави між карпатами та долишнім Сяном (з картою)" (с. 159–245).

...Є.Сіцінського про вплив візантійсько-атонської архітектури в церковній будівництві Поділля... — див. статтю Є.Сіцінського "Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі (з 10 стор. знімком)" (с. 45–65).

...Б.Барвінського про оден гербовий знак, що він уважає з Дмитрашків... — див. роботу Б.Барвінського "Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики" (с. 83–103).

...І.Борщак про арешт Войнаровського в Гамбургу в 1716 р. — див. статтю І.Борщака "Арешт Войнаровського (Із серії «Європа й Україна»)" (с. 131–157).

...статтю акад. Стефана Смаль-Стоцького про становище української мови в родині слов'янських мов... — див. роботу С.Смаль-Стоцького "Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення" (це була шоста стаття збірника, с. 1–42).

...Ів.Панкевича про останки аориста в закарпатських говорах... — див. роботу І.Панкевича "Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах" (дев'ята стаття, с. 1–5).

...нефортунний виступ д-ра Р.Смаль-Стоцького і опублікування його листа до міністра Ст. Грабського... — влітку 1924 р. Р.Смаль-Стоцький погодився очолити

комісію зі створення українського університету у Польщі. Як прихильник політики “порозуміння з поляками” у грудні 1924 р. він передав міністру освіти Польщі Ст. Грабському лист голови Наукового товариства ім.Шевченка К.Студинського, де йшлося про лояльність українських вчених до польської держави. В умовах, коли вступили в дію так звані мовні закони Грабського, що передбачали двомовність українського шкільництва Галичини і Волині, такий лист викликав обурення української громадськості. Голова НТШ К.Студинський зрікся самого факту лояльності щодо польської влади; Р.Смаль-Стоцький взяв усю вину на себе та визнав, що подав листа як приватна особа. Це призвело до бойкоту Р.Смаль-Стоцького; внаслідок цього комісія, що працювала над створенням українського університету, роботу не завершила.

с. 260–261 *...Євг. Тимченка про речівниковий локатив...* — див. статтю Є.Тимченка “Льокатив речівниковий в українській мові” (восьма стаття, с. 1–17).

с. 261 *...Ол. Колесси про ужгородський “Полустав” як пам’ятку української мови XIV стол. ...* — див. роботу О.Колесси “Ужгородський «Полустав» у пергаміновій рукописі XIV в.” (сьома стаття, с. 1–59).

...Ів.Зілинського про класифікацію укр[аїнських] говорів — див. працю І.Зілинського “До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів” (17-та стаття, с. 1–19).

...розвідки акад. Ю.Полівки про казку про 12 місяців... — див. роботу: Ю.Полівки (Jeří Polívka) “Slovenská pohádka o dvanácti měsíčkách a její paralely” (друга стаття, с. 1–24).

...Іл.Свенціцького про колядний репертуар... — див. статтю І.Свенціцького “Образ міжнародного походу колядної словесності” (15-та стаття, с. 1–10).

...акад. В.Перетца про думу про Олексія Поповича — див. студію В.Перетца “Ще раз дума про Олексія Поповича” (11-та стаття, с. 1–6).

...книжної літератури займаються: “Розділ з «Нестора»” проф. А.Брюкнера, “Розмова м[а]гістра з смертю” Я.Лося, “«Антиграфе» М.Смотрицького” ак[адеміка] К.Студинського, “Сковорода на тлі сучасності” акад. С.Єфремова — йдеться про статті А.Брюкнера (A.Brückner) “Rozdział z «Nestora»” (третья стаття, с. 1–15); Я.Лося (Jan Łoś) “Na marginesie «Rozmowy mistrza ze śmiercią»” (п’ята стаття, с. 1–14); К.Студинського “«Антиграфі» полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р.” (10-та стаття, с. 1–40); С.Єфремова “Сковорода на тлі сучасності” (13-та стаття, с. 1–10).

...статтю проф. Бодуена де Куртене про окремішність України... — див. працю Бодуена де Куртене (Baudoin de Courtenay) “Kilka ogólników o objektywnej i subiektywnej odrębności «Ukrainy» pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym” (перша стаття, с. 1–19).

...моя статейка про впливи чеського національного руху XIV–XV в. на українське життя (розділ з невиданого V т. “Історії укр[аїнської] літератури”)... — йдеться про роботу М.Грушевського “Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українським житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат” (четверта стаття, с. 1–13; передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 58–68).

...статті Ів. Огієнка про початок унівського друкарства, І.Брика про ролю Й.Добровського в українознавстві і Ол.Барвінського про заснування катедри історії України в Львівському університеті — мова йде про розвідки І.Огієнка “Початок друкарства в Уневі” (12-та стаття, с. 1–20); І.Брика “Иосиф Добровский и украинознаство” (14-та стаття, с. 1–35) та О.Барвінського “Заснування кафедри історії України в Львівському університеті” (16-та стаття, с. 1–18).

с. 262 *...його студії про “Благовіщенську містерію” (1907) і “Похоронні голосіння” (1910)...* — маються на увазі роботи: *Свенціцький І.* “«Архагелови вещання Марії» і

благовіщенська містерія (Проба історії літературної теми) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. LXXVI. — Львів, 1907. — С. 5–38; Т. LXXVII. — Львів, 1907. — С. 35–76; *Свенціцький І.* Похоронні голосія // Етнографічний збірник. — Т. XXXI–XXXII. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1912. — С. 1–129.

с. 263 ...в праці про полемічне письменство 1608 р. (в 104 т. “Записок Наук[ового] товариства ім. Шевченка”) — мова йде про студію: *Студинський К.* Полемічне письменство в р. 1608. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CIV. — Львів, 1911. — Кн. 4. — С. 5–37.

М. Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. (Русские памятники письменности на юге славянства). (Известия Отд[еления] рус[ского] языка Российской академии наук, 1921, т. XXVI, 1923, с. 143–206)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 164–165. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

К. М. Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II. Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство], 1924, 371 і 366 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 126–127. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15209. — 5 арк.). На арк. 1 ліворуч угорі навскіс напис чорнилом “Надр. Перв. Гром.”, внизу олівцем напис “1–2–1926”. В центрі напис чорнилом “Укр. 477”. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 268 ...в книзі К. Грушевської “З примітивної культури” — мова йде про книгу: *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передмовою акад. М. Грушевського. — К.: Держвидав України, 1924. — 224 с.

V. J. Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen. (F. F. Communications № 43). Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia, 1922, 408 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 134–136. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15207. — 5 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 271 ...першим томом праці Нідерле “*Život Slovanů*” ... — йдеться про серію “*Život starých Slovanů*”, що була другою частиною багатотомного видання “*Slovanské starožitnosti*”, яке Л.Нідерле видавав з 1902 р. Див.: *Niederle L. Slovanské starožitnosti: Oddíl kulturní. Život starých Slovanů: 1 Od.* — V Praze: Nakladem Bursika & Kohouta, 1911.

с. 271—272 ...працею Гальковського “*Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси*” (2 т., 1913—1916 р.) — див.: *Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси: В 2 т.* — Т. 1. — Харьков: Епархиальная типография, 1916. — IV, 376 с.; Т. 2: *Древнерусские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе.* — М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1913. — II, 4, 308 с.

Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый. Ленинград, 1926, II + 157 + 3 с., 4°

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 3. — С. 196—198. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з численними правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15210. — 4 арк.). На арк. 1 написи вгорі олівцем: “IX. К.Груш.”, “VII”, “К.Груш.”. На арк. 4 на звороті напис олівцем “Первісне Громадянство”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 274 ...**Ф.К.** — тут і далі М.Грушевський вживає ці ініціали на означення Федора Кіндратовича Вовка.

...в виданні “*Украинский народ в прошлом и настоящем*” (т. II, с. 455) — йдеться про роботу: *Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т.* — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455—647.

Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe. (“The Slavonic Review”, 1926, № 14, с. 242—253)

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 196—197. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія з авторськими правками чорним чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17181. — 3 арк.). На арк. 1 позначка вгорі ліворуч чорнилом “Укр. 681”. На арк. 3 на звороті олівцем напис “Україна № 1—2” та підрахунки в стовпчик (160 + 16/176 + 8/184). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych). Wydanie drugie, poprawione. Lwów — Warszawa — Kraków (wyd. zakładu nar. im. Ossolińskich), 1922, XVI i 544 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 198—200. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом та редакційними позначками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17202. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначки фіолетовим чорнилом “У” та “786”, на арк. 3 на звороті олівцем написи: “Запис”, “Укр”, “Грушевський”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 279 ...в 1887 р. випустив вроцлавський полоніст проф. Нерінг — йдеться про роботу: *Nehring W. Altpolnische Sprachdenkmäler: systematische Übersicht, Würdigung und Texte; ein Beitrag zur slavischen Philologie.* — Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1886. — 324 s.

...Мальковського “Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego”, Warszawa, 1872... — див.: *Matkowski K. Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego.* — Warszawa: Drukiem Józefa Ungra, 1872. — 191 s.

Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves? (“Le Monde Slave”, Revue mensuelle, 1926, décembre, с. 411–431)

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 172–174. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок (арк. 1–4) та машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом (арк. 5–8) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17201. — 4 + 4 арк.). На арк. 1 та арк. 5 вгорі ліворуч позначки фіолетовим чорнилом “Укр. 856”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Одразу за цією рецензією М.Грушевський підготував більшу студію (написана 1 травня 1927 р., але опублікована лише у 1930 р.), де також аналізував дану статтю В.Ледніцького. Див.: *Грушевський М. Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат? // Sveslavenski zbornik: spomenica o tisućugodišnjici Hrvatskoga kraljestva.* — Zagreb: Zajednica Slavenskih Društava, 1930. — S. 90–97. Передруковано: *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 238–243.*

с. 281 profession de foi — з фр.: символ віри.

juxtaposition — з фр.: зіставлення.

commune patrimoine — з фр.: спільна спадщина.

P.P.Panaitescu. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogiła archevêque de Kiev dans le principautés roumaines. Extrait des “Mélanges de l'École Roumaine en France” (V. 1926), Paris, 1926, 98 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 191–192. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф із правками фіолетовим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17218. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “Укр. 869”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом та виконана на іншій друкарській машинці машинописна копія з редакційними правками олівцем зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17219. — 3 + 3 арк., пагінація

окрема). На машинопису на арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 869”, праворуч чорним чорнилом позначка “Справив. МГ”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На арк. 1 машинописної копії вгорі позначка чорнилом “Укр. 869” та позначка олівцем “Друк”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 285 “Вони не студіювалися досі в загальних раmx експансії тої праці, що була довершена в Києві” — тут і далі *М.Грушевський* цитує П.Панайтеску у власному перекладі українською мовою.

с. 286 Два роки тому я говорив на сторінках “України” про необхідність катедри українознавства в Парижі... — вчений відсилає до своєї статті: *Грушевський М.* Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 19–31.

Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди. Софія, 1925, IV і 338 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 154–155. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17224. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка “Укр. 843”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 287 ...від студій над релігійним життям Болгарії XIV в. (тема його студентської дисертації 1898 р.)... — йдеться про роботу: *Радченко К.Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898. — 344 + VII с.

...опублікував кілька невеликих студій на сю тему... — йдеться, зокрема, про праці: *Радченко К.Ф.* К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV в. // Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы. — Т. II. — Вып. 1. — Львов, 1902; *Його ж.* Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена, трактующее о богомилах. — Нежин, 1902; *Його ж.* Замечания относительно отдельных мест книги Иоанна Богослова // Сборник по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. — Вып. 1. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1904. — С. 64–71; *Його ж.* Этюды по богомилству. К вопросу об отношении апокрифов к богомилству // Изборник Киевский. — К., 1904. — С. 29–38; *Його ж.* Этюды по богомилству. Видение пророка Исая в пересказах катаров-богомилы // Сборник статей по литературе и истории в честь Н.П.Дашкевича. — К., 1906. — С. 229–234; *Його ж.* Этюды по богомилству: Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилству // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1910. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 73–131.

Arturo Cronia. II. Bogomilismo. (“L’Europa Orientale”, 1926, [No.] XII, с. 606–630)

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 155–156. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17230. — 1 арк.). На звороті олівцем напис “Укр. 5 кн.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 289 ...новіший історії болгарської літератури М.Вейнгарта... — мова йде про роботу: *Weingart M.* Počátky bogomilství, prvného opraevného hnutí u Slovanů // *Slovanský Přehled*. — Praha. — 1914. — Ročník XVI. — P. 6–19.

Упорядником виправлена друкарська помилка у написанні імені М.Вейнгарта (було М.Вейнгартена).

...історії хорватської літератури Броза... — йдеться про видання: *Broz I.* Crtica iz hrvatske književnosti: 2 vol. — Zagreb: “Matice Hrvatske”, 1886–1888.

...начерку сербо-хорватського письменства Боснії й Герцеговини Прохаски... — мова йде про роботу: *Prohaska D.* Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina. — Zagabria, 1911. — VII, 202 p.

...поруч старих праць Рачкого, Петрановича... — йдеться, зокрема, про роботи: *Rački F.* Bogomili i Patereni // *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. — 1869. — Кнј. 7. — S. 84–179; Кнј. 8. — S. 121–187; 1870. — Кнј. 10. — S. 160–263; *Petranovič B.* Богомили. Црква босанська и крстьяни. Историчка расправа. — У Задру: Печатня Демарки-Ружіер, 1867. — 181 с.

...писань Євтимія і Козьми... — див.: *Euthymius Zigabenus.* Narratio de bogomilis / ed. J.K.L.Gieseler. — Göttingen, 1841. — 63 p.; *Presvitera Kozme Slovo o bogomilih i ereticih* // *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. — Кн. IV. — V Zagrebu, 1857. — S. 69–81; *Козьма Пресвітер.* Беседы на новоявившуюся ересь Богумилову // *Православный собеседник*. — Казань, 1864. — Ч. 1–2.

Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. Прага. Український громадський видавничий фонд, б. р. (1927), 356 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 166–167. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 290 *Le traineau dans les rites funéraires* — ця робота вперше була надрукована у виданні: *Volkov Th.* Le traineau dans les rites funéraires de l'Ukraine // *Revue des Traditions Populaires*. — Paris, 1896. — T. XI. — P. 209–228.

...дві студії, надруковані в збірнику “Украинский народ в прошлом и настоящем”... — йдеться про публікації: *Волков Ф.* Антропологические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*: В 2 т. — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 427–454; *Його ж.* Этнографические особенности украинского народа // Там само. — С. 455–647.

с. 291 ...мало приступна в обох своїх виданнях: болгарському і французькому... — дана робота Ф.Вовка вийшла спочатку болгарською мовою, а потім вже з'явилась у французькому журналі. Див.: *Волков Ф.К.* Свадбарскитъ обреди на славянскитъ народи // *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. — София, 1890. — Кн. III. — С. 137–178; 1891. — Кн. IV. — С. 194–230; Кн. V. — С. 204–232; 1892. — Кн. VIII. — С. 216–256; 1894. — Кн. XI. — С. 472–510; *Volkov Th.* Rites

et usages nuptiaux en Ukraine // L'Anthropologie. — Paris, 1891. — Т. 2. — Р. 160–184; 408–437; 537–587; 1892. — Т. 3. — Р. 541–588.

...видавці не порівняли двох попередніх видань: французького і болгарського... — цю роботу проробив один із учнів М.Грушевського, тодішній аспірант Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН В.Денисенко. Детальніше про обидві редакції статті Ф.Вовка див.: Денисенко В.С. “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” Хв.К.Вовка у першій — болгарській і другій — французькій редакції: З приводу десятиліття смерти вченого // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — 1928. — Вип. 2–3. — С. 143–161.

**Записки Київського інституту народної освіти.
Т. I, Київ, 1926, 146 с., Т. II, 1927, 216 с.**

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 1. — С. 161–162. Підпис у кінці рецензії: *Іх колишній співробітник Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17185. — 2 арк.). На першому аркуші позначка вгорі чорнилом “Укр. 1003”. Підпис у кінці рецензії: *Іх колишній співробітник Михайло Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 292 КІНО — традиційне скорочення назви Київського інституту народної освіти.

Ю.Д.Брудкус. Письмо хазарского еврея от X века. Новые материалы по истории Южной России времен Игоря. Берлин, 1924, 46 [с.]

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 2. — С. 133. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорним чорнилом із правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17225. — 1 арк.). На звороті підпис “Вповажаному П.Я.Сокіркові”. На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “Укр. 1006”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 294 ...присвятив сьому цікавому документові спеціальну статейку — надруковану в “Україні”, 1914, кн. IV... — йдеться про роботу: *Грушевський М.* Новий хазарський текст про війни Олега // Україна. — К., 1914. — Кн. 4. — С. 5–10; передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 135–139.

...сидів тоді у в'язниці — коли почалася Перша світова війна, М.Грушевський перебував на відпочинку у с. Криворівня у Карпатах. Для повернення до Києва йому довелось виїжджати через Австро-Угорщину та Румунію, що тоді була нейтральною державою. Однак невдовзі по приїзду у листопаді 1914 р. його було арештовано за звинуваченням в австрофільстві та “мазепинстві”, через три місяці ув'язнення у лютому 1915 р. він був висланий до Симбірська.

Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения. (Spisy filosoficke fakulty university v Bratislavě). Братислава, 1922, 101 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 2. — С. 133—134. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорним чорнилом з авторськими правками та вставками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17227. — 2 арк.). Написаний на звороті використаних аркушів. На арк. 1 вгорі в центрі позначка “Укр. 1007”, на звороті перекреслений початок листа М.Грушевського: “Я все збирався приїхати до Вас, шановний Павло Якович, та от то дороги не було, то я тепер не здоров. Завтра в понеділок я буду дома, а найзручніший для мене час був би перед 11-ю годиною (нікого у мене не буде). З щирим привітом, М.Грушевський”. Арк. 2 — розгорнутий конверт, на якому на арк. 2-зв. синім чорнилом позначено адресу: “До Історичної секції УАН / № 6 / Центр. Архів давних актів у Києві / вул. Короленка № 58”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Jozsef Szinnyei. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur. Zweite, verbesserte Auflage — Ungarische Bibliothek für das Ungarische Institut an der Universität Berlin herausgegeben von Robert Cragger. Erste Reihe, I, 1923, Berlin: W. de Gruyter, 50 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 135—136. Підпис у кінці рецензії: *Мих. Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф фіолетовим чорнилом на обох боках аркуша із правками та вставкою (на арк. 1-зв.) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17229. — 1 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка “Укр. 1100”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 298 аподиктично — безумовно, достовірно, без сумнівів.

Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII—XV. V Bratislavě, 1924, 148 с. і мапа

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 136—137. Підпис у кінці рецензії: *Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф фіолетовим чорнилом із правками на обох боках аркуша зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17228. — 1 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорним чорнилом “Укр. 1101”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 299 ...спільно з одним із спеціалістів, видати повнішу збірку сих документальних звісток до кінця XV в. (див. с. 582 другого вид[ання] II тому) — так напівавуальовано М.Грушевський вказує на свого учня С.Томашівського. У згаданому виданні вчений писав: “В першій виданню моєї Історії я подав був в примітках реєстри з документів до території Угорської Русі. Замість доповнити їх і розширити, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в., задумую видати осібно,

спільно з д[окто]ром Томашівським, що від студій сучасної Угорської Русі останніми часами звернувся до її історії (результатами його занять Угорською Руссю мав я спромогу покористуватися при сім, другим виданню книги)". Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II: XI—XIII вік. — Вид. друге, розширене. — Львів, 1905. — С. 582.

Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. ("Slované. Kulturní obraz slovanského světa", díl I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 4. — С. 134—136. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф на лінованому папері з правками (на арк. 1 та 3 — письмо на обох боках аркуша) зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17180. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом "Укр. 1163". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 301 ...супроти аргументів contra молодого польського славіста В.Ледніцького ("Укр[аїна]", 1927, [кн.] III, с. 172) — М.Грушевський відсилає до своєї роботи: *Грушевський М.* [Рец. на:] Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves? ("Le Monde Slave", Revue mensuelle, 1926, décembre, с. 411—431) // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 172—174. Передруковано в цій книзі на с. 281—284.

...читаємо в його проспекті... — тут і далі М.Грушевський наводить цитати у власному перекладі українською мовою.

с. 302 ...його публікації 1911—1912 рр.: "O historii Slovanstva jako celku" і курс: "Historický vývoj Slovanstva" — йдеться про роботи: *Bidlo J.* O historii Slovanstva jako celku // Český časopis historický. — Praha: Historický klub, 1911. — Roč. 17. — S. 143—151; *Його ж.* Historický vývoj Slovanstva // Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti. — V Praze: Nákl. J.Laichtera, 1912. — S. 3—131.

Histoire et historiens depuis cinquante ans. (Bibliothèque de la Revue Historique). Paris, F.Alcan, I—II, 1927 і 1928, XVIII і 758 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 165—166. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17226. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі позначки чорним чорнилом: "1269" та "Укр. № 5", олівцем — "M" та "IV". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 304 Allemagne—Yougoslavie — з фр.: Німеччина—Югославія.

Les historiens russes et l'histoire nationale — з фр.: Російські історики та національна історія.

Les historiens universels et l'histoire étrangère — з фр.: Універсальні історики та зарубіжна історія.

répertoires — з фр.: каталоги.

histoire nationale — з фр.: національна історія.

desiderata — з лат.: бажане.

с. 305 historien de la Russie — з фр.: історик Росії.

Доктор славянознавства А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие. (Материалы для истории Закарпатской Руси, [т.] VIII). Прага, 1923, 123 с. (відб[итка] з “Věstniku [královské] čes[ké] spol[ěčnosti] nauk”, 1921–1922)

Перша публікація: Україна. — 1929. — Січень—Лютий. — С. 99. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом і простим олівцем (арк. 1) та машинописна копія без правок, за винятком переписаного від руки (вірогідно, друкаркою) назви чеського часопису (арк. 2) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17214. — 2 арк.). На машинопису на арк. 1 підпис у кінці рецензії: спочатку надруковано: *М.Грушевський*, потім чорнилом рукою М.Грушевського переправлено на *Акад. Михайло Грушевський*, потім слова *Акад.* та *Михайло* закреслено. Ліворуч на полі позначка “Україна, кн. I, рецензії, № 4”, вгорі ліворуч позначка “Укр. 1154”, вгорі праворуч — “Укр. VI”. На звороті олівцем написано: “Україна 6”. На машинописній копії (арк. 2) вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 1154”.

Подається за першодруком.

с. 306 ...видав проф. Ол.Л.Петров перед війною, в 91 т. “Сборника” Петерб[урзької] академії (окремо як вип. VII його “Матеріалів”) — М.Грушевський помилився: праця О.Петрова була видана не перед війною, а після неї, вона склала останній, 97-й том “Сборника Отделения русского языка и словесности Академии наук”. Див.: Поучение на Евангелие по Няговскому списку 1758 г.: [Тексты] // *Петров А.Л.* Материалы для истории Угорской Руси. — Т. VII: Памятники церковно-религиозной жизни угор-руссов XVI—XVII вв. // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. — Т. ХСVII. — № 2. — Петроград, 1921. — С. 1–226.

Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. V Praze, A.Bečková, 1928, 15 i 512 с.

Перша публікація: Україна. — 1929. — Березень—Квітень. — С. 166–168. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17187. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі позначки олівцем рукою М.Грушевського: “До II кн. України, під кінець”. У центрі позначка чорнилом “Укр. 1451”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 307 ...з таких статей: моєї про об’єднання східного слов’янства і плани експансії на Балканах в рр. 1654–1657 (с. 340–345)... — йдеться про студію М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках”, що вперше була опублікована чеською мовою. Див.: *Hruševský M.* Sjednocení východního slovanstva a expanzivní plány na Balkáně v letech 1654–1655 // *Z dějin Východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám / Uspořádalí Miloš Weingart, Josef Dobiáš, Milada Paulová.* — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 340–345; Résumé: S. 481–482. Переклад статті українською мовою опублікований: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. —

Т. 10. — Кн. 1. — С. 351–355; там же на с. 490–494 передрукований оригінал статті чеською мовою та резюме французькою мовою.

...Яна Рипки “З листування Високої Порти з Богданом Хмельницьким” (с. 346–351, в далеко довшим німецьким резюме, а властиво додатком на с. 482–498), Д.Дорошенка «Annales» Шерера і їх місце в укр[аїнській] історіографії”, Л.Айзенмана “Незвісний документ з р. 1855”, Ю.Горака “Мартин Пушкар”, роман чеського письменника Бенеша-Тржебізького, Фр. Тішого “Подобиці з літературного життя Підкарпатської Русі” — йдеться про статті: Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 346–350; Dorošenko D. Schererovy “Annales de la Petite Russie” a jejich místo v ukrajinské historiografii // Ibid. — S. 351–258; Eisenmann L. Neznámý document o Ukrajině roku 1855 // Ibid. — S. 359–362; Horák J. V Beneše-Třebizského “Martin Puškar” // Ibid. — S. 363–371; Tichý F. Drobné příspěvky k studiu literární kultury Podkarpatské Rusi // Ibid. — S. 372–235.

З цих статей особливий інтерес має студія Я.Рипки, до котрої я хотів би повернутися іншим разом — М.Грушевський присвятив даній роботі окрему статтю. Див.: Грушевський М. З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. Липень–Серпень. — С. 3–7. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 418–422.

...на особі “Івана Бережанина”, автора першої студії про підкарпатську українську мову (1829), і доводить, що се, мабуть, був псевдонім звісного Михайла Лучкая — йдеться про рукопис за підписом Івана Бережанина “Вообще о различии славянских наречий, собственно же о мало й карпато или угро-русских”. Питання про те, хто заховався під псевдонімом “Іван Бережанин”, доволі активно обговорювалось у той час. (Див., напр.: Гаджега В. Іоан Фогарашій (1786–1834) // Підкарпатська Русь. — Ужгород, 1928. — Рочник 5. — Ч. 10. — С. 207–224; Панькевич І. Хто був Іван Бережанин — Михайло Лучкай чи Іван Фогарашій // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. — Ужгород, 1932. — Р. VII–VIII. — С. 168–188). Нині вважають, що це був один із псевдонімів мовознавця, історика та громадського діяча І.Фогарашія (1786–1834).

...інформаційній замітці Яна Новака про “Федерацію історичних товариств Східної Європи”... — див.: Novák J. Federace historických společností východní Evropy // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 441–450.

Редакції “України” обіцяна спеціальна замітка про сю записку — на замовлення М.Грушевського допис про статтю Л.Айзенмана подав науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН С.Шамрай, що спеціально досліджував Київську Козаччину (у лютому 1928 р. молодий історик захистив промоційну працю на тему “Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині”). Див.: Шамрай С. До історії Київської Козаччини 1855 р. // Україна. — 1929. — Липень–Серпень. — С. 82–87.

с. 308 ...звідомлення проф. Кордуби (“Україна”, 1927, кн. 5)... — див.: Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 196–199.

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа”.
Редакційна комісія: М.Шарлемань, проф. Д.Белінг, П.Кулиниченко
та К.Діхтяр. Т. I, 1928 р., Київ, 124 с. і 8 табл. (вид. Досвідного відділу
Нар[одного] ком[ісаріату] зем[ельних] справ)

Перша публікація: Україна. — 1929. — Липень—Серпень. — С. 162—163. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17222. — 2 арк.). На арк. 1 позначки фіолетовим чорнилом вгорі ліворуч “Укр. 1483”, у центрі — “Україна, кн. 3, рецензії, № 19”, праворуч — “Чит. Й.Гилонова” (? , прізвище відчитується погано). Аркуші пронумеровані вгорі простим олівцем — 85 та 86. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Frank Wollman. Slovesnost Slovanů. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”,
díl II), Praha: Věsmír, 1928, 264 с.

Перша публікація: Україна. — 1929. — Грудень. — С. 133—134. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17231. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі в центрі позначки чорнилом: “Україна кн. 6 рец.” та “Укр. 1725”.

Подається за першодруком.

с. 311 “Україна”, 1928, кн. IV, с. 134 — йдеться про працю: *Грушевський М.* [Рец. на:] Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с. // Україна. — 1928. — Кн. 4. — С. 134—136. Передруковано в даній книзі на с. 301—303.

Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918).
(Українська бібліографія, вип. 3 — Всеукр[аїнська] ак[адемія] н[аук],
Бібліогр[афічна] комісія), у Києві, 1929, 79 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1929. — Вип. 2. — С. 140. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 312 ...уміщена в нашій органі, 1926, [кн.] III, с. 196—197... — йдеться про рецензійний огляд, написаний М.Грушевським, та надрукований в органі Культурно-історичної комісії ВУАН “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. Див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Этнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый. Ленинград, 1926, II + 157 + 3 с., 4° // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 3. — С. 196—198. Передруковано в цій книзі на с. 274—276.

...пророблено нашим співробітником В.С.Денисенком дотично праці Ф.К[індра-товича] про весільний обряд (див. "Перв[існе] гром[адянство]", 1928, вип. 2–3)... — див. коментар до с. 291.

Східнослов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: "Russische (Ostslawische) Volkskunde" von Dmitrij Zelenin

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1929. — Вип. 3. — С. 3–13. Підпис на початку рецензійного огляду: Михайло Грушевський. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 313 ...молодечої праці: "Русская соха, ее история и виды. Очерк из истории русской земледельческой культуры", 1908) — див.: Зеленин Д. Русская соха, ее история и виды: Очерк из истории русской земледельческой культуры. — Вятка: Вятская губернская статистическая комиссия, 1908. — 189, III с.

с. 314 ...його праці: "Славянская мифология — Умершие неестественною смертью и русалки. Древнерусский культ заложных покойников. Обычай греть покойников. Обыденные полотенца" ... — йдеться про роботи: Зеленин Д. Очерки русской мифологии. Вип. 1. Умершие неестественной смертью и русалки. — Петроград: Типография А.В.Орлова, 1916. — 16, 312 с.; Його ж. Древнерусский языческий культ "заложных" покойников. — Петроград: Типография Императорской академии наук, 1917; Його ж. Народный обычай "греть покойников". — Харьков: Типография "Печатное дело", 1909. — 16 с.; Його ж. "Обыденные" полотенца и обыденные храмы (Русские народные обычаи). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1911. — 20 с.

с. 317 ...поставив в 1840-х рр. Костомаров в своїй етнографічній дисертації... — йдеться про другу дисертацію М.Костомарова під назвою "Об историческом значении русской народной поэзии", що була надрукована у Харкові у 1843 р. Наступного року М.Костомаров захистив її як магістерську дисертацію. Детальніше про це див. у статті: Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1930. — С. VII–XXIV. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 377–398.

Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva. Hospodářské využití. (Відбитка з "Věstniku král[ovské] české společnosti nauk", třída II, ročník 1927). Praha, 1927, 125 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1929. — Вип. 3. — С. 157–158. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

Václav Novotný. Českou minulostí. Praha: Jan Laichter, 1929, 292 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Січень-Лютий. — С. 189. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17221. — 1 арк.). Назва збірника вписана коричневим чорнилом, що розтеклось по паперу. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý.

Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva.

(“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, dil III), 1929, Praha: Věsmír, 310 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Березень—Квітень. — С. 180–181. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 327 ...були обговорені в “Україні”, 1928, кн. 4, і 1929, кн. 7 — йдеться про рецензійні огляди, зроблені М.Грушевським. Див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, dil I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с. // Україна. — 1928. — Кн. 4. — С. 134–136 (передруковано в цій книзі на с. 301–303) та *Грушевський М.* [Рец. на:] Frank Wollman. Slovesnost Slovanů. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, dil II), Praha: Věsmír, 1928, 264 с. // Україна. — 1929. — Грудень. — С. 133–134 (передруковано в цій книзі на с. 311). Щодо другої рецензії, то М.Грушевський не помилился із позначенням книги “України” — справді, у 1929 р. груднева книжка часопису була сьомою, бо впродовж року вийшло 5 подвоєних книжок (за січень—лютий, березень—квітень, травень—червень, липень—серпень та жовтень—листопад), окремими були лише книжки за вересень та грудень.

А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам. (“Известия Академии наук СССР, Отд[ел] гуманитар[арных] наук”, 1930, № 2, с. 87–112)

Перша публікація: Україна. — 1930. — Травень—Червень. — С. 173–174. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорнилом із кількома незначними правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17177. — Арк. 2–2-зв.). На арк. 2 вгорі позначка чорнилом “Укр. 1846”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17213. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі праворуч позначка “Укр. 1846”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 329 ...на матеріалі “Альбома к материалам для истории византийской и русской сфрагистики” акад[еміка] Ліхачова — очевидно, йдеться про “Сфрагистический альбом” (83 аркушів ілюстрацій), що М.Грушевський вважав додатком до праці

М.Ліхачова (*Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 1. — Ленинград, 1928. — 175 с., 81 ил.).

В статті “О загадочных изображениях на монетах Владимира св. и его сыновей”, надр[укований] в скороченні в “Археол[огических] изв[естиях] и зам[етках]” 1894 [р.]... — див.: Сорокин П.М. О загадочных изображениях на монетах Владимира св. и его сыновей // Археологические известия и заметки, издаваемые Императорским Московским археологическим обществом. — 1894. — № 10. — С. 304–309.

Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. (Schriften der Philosophischen Fakultät der Deutschen Universität, in Prag). Brünn—Prag—Leipzig—Wien: Verlag R.M.Rohrer, 1930, 239 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Травень—Червень. — С. 181–182. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорнилом із правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17177. — Арк. 1–1-зв.). На арк. 1 червоним чорнилом позначка вгорі “Укр. 1803”, праворуч рукою М.Грушевського позначено: “Трав.—Черв. III”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867. Věsmír, Praha, 1929, 367 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Липень—Серпень. — С. 173. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками олівцем, наведеними синім чорнилом редактором Завадовичем, та редакційними помітками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17241. — 1 арк.). На арк. 1 вгорі позначки (зліва направо): “До кн. 1930 III” (олівцем, рукою М.Грушевського), “Укр. / кн. 4” (олівцем), “з. 9273” (фіолетовим чорнилом), “Читав Завадович” (синім чорнилом), “Укр. 1804” (червоним олівцем).

Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. (Записки Київського інституту народної освіти, 1928, кн. III, 1928, с. 106–196 і окремою книжкою)

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 2913. — 2 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за машинописною копією.

Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки). Харків, Д.В.У., 1929, 569 с., ціна 7 карб.

Машинопис з авторськими правками червоним та простим олівцями (більшість правок наведені синім чорнилом) та редакційними позначками і непрямою машинописною

копія зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15131—15132. — 8 + 8 арк., окрема пагінація). На арк. 1 машинопису автором вгорі простим олівцем дописано “М.Грушевський” та позначено “Справлено. М.Г.”. Праворуч вгорі позначка чорнилом “№ 1996”. Усі аркуші пронумеровані червоним олівцем — від “158” до “165”. Прізвище автора, що спочатку було надруковано в кінці статті (*М.Грушевський*), закреслено. На звороті останнього аркуша (арк. 8) М.Грушевським чорнилом дописано: “т. Глядківському. Оригінал, що у Вас бракує”. Внизу дописки чорнилом іншим почерком “Короленка 35”.

На неправленій машинописній копії (од. зб. 15132) на арк. 1 позначки: “друк в І—930 р.” (олівцем) та “№ 1996” (чорнилом).

Публікується вперше за правленим машинописом.

М.Грушевський планував розмістити рецензію до вип. І часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні” за 1930 р., однак через припинення виходу часопису текст залишився неопублікованим. Див.: Проект І випуску “Первісного громадянства” за 1930 р. // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 15144. — Арк. 1.

с. 337 ...з якого-небудь німецького Realexikon-у... — йдеться про серії енциклопедичних німецьких видань з різних галузей знань.

с. 339 ...в “Слов’янських старинностях” Нідерле — йдеться про багатотомне видання “Slovanské starožitnosti”, яке Любор Нідерле видавав з 1902 р.

...що друкувалися в “Матеріалах до укр[аїнської] етнології” під ред. покійного Ф.Вовка... — йдеться про багатотомне неперіодичне видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім.Шевченка “Матеріали до українсько-руської етнології” (1899—1929). Під редакцією Ф.Вовка вийшли перший, третій та шостий томи (1899, 1900 та 1905).

...його ж огляд народної матеріальної культури в II т. видання “Український народ в прошлом и настоящем”... — мова йде про працю: *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455—647.

...новіший курс Д.Зеленіна на “Die Ostslawische Volkskunde”... — йдеться про видання: *Zelenin D.* Russische (Ostslawische) Volkskunde. — Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1927. — XXVI, 424 s.

Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche, herausg. von Otto Hoetzsch (Osteuropäische Forschungen, Neue Folge, Band 6), Berlin, 1929, 199 с.

Машинопис з авторськими правками простим олівцем та редакційними правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17161. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі позначки: “Укр. / 2022” (червоним чорнилом в центрі), “№ 270” (червоним олівцем в центрі), “Вичитав. М.Г.” (простим олівцем угорі праворуч). Чорнилом угорі ліворуч дані пояснення редакційних підкреслень: хвиляста лінія — курсив, пряма лінія — півж[ирний] кег[ль] 10.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 340 Deutsche Gesellschaft für Studium Osteuropa — з нім.: Німецьке товариство для вивчення Східної Європи.

Osteuropa-Institut in Breslau — з нім.: Інститут Східної Європи у Бреслау.

Randstaaten — з нім.: прилеглі держави.

Osteuropäische Forschungen — з нім.: Східноєвропейські дослідження.

...книжка *Д. Оляничина про Сквороду, обговорена свого часу в "Україні"* — йдеться про видання: *Oljančyn D.* Hryhorij Skoworoda, 1722–1794; der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. — Berlin, 1928. — 168 s. (*Osteuropäische Forschungen*. — Neue Folge. — Bd. II). Про книгу Д. Оляничина та інші студії про Г. Сквороду йшлося у вміщеному до журналу "Україна" огляді А. Ковалівського. Див.: *Ковалівський А.* Скворода в західній літературі: *Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt von Dr. Domet Oljančyn*, 1928. *J. Mirčuk.* H.S. Skoworoda, 1928 й ін. // *Україна*. — 1929. — Кн. Липень—Серпень. — С. 121–132.

Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М[ихайла] Драгоманова у Празі. Науковий збірник, т. I, під загальною редакцією д-ра Василя Сімовича. Прага, 1929, VIII і 576 с.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17216. — 2 арк.). На арк. 1 позначки: вгорі ліворуч — "Укр. 2004" (чорнилом), вгорі ліворуч — "Виправлено" (олівцем, рукою М. Грушевського). Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 342 ...С. Наріжного — Гетьманство Ів[ана] Виговського, с. 159–187 (зрецензовано в "Україні" за липень) — див.: *Петровський М.* [Рец. на] Др. Симон Наріжний. Гетьманство Івана Виговського // *Праці Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі: Науковий збірник*. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 159–187 // *Україна*. — 1930. — Кн. Липень. — С. 153–157.

с. 343 ...статті про життя і діяльність "патрона Інституту М. Драгоманова" вилучено в окремий збірник, що вже друкувався при кінці 1929 р. Про вихід його в світ досі не доводилося чувати — йдеться про анонсоване видання, яке у 1930 р. М. Грушевський ще бачити не міг, бо воно було закінчено друком лише в кінці листопада 1932 р. Разом з тим книга має дві дати виходу — на обкладинці зазначений 1932 рік, а на титульній сторінці — 1930 р. Див.: *Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Драгоманівський збірник*. — Т. 1 / Під заг. ред. В. Сімовича. — Прага: Заходом видавничого товариства "Сіяч" при Українському високому педагогічному інституті, 1932. — 319 с.

J. Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj. ("Archiv Orientální: Journal of the Czechoslovak Oriental Institute", Prague, vol. II, № 2, June 1930, s. 262–283)

Перша публікація під назвою: "1930 р. Рецензія М. С. Грушевського для часопису «Україна» на публікацію Я. Рипки документів з історії українсько-турецьких відносин" у виданні: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Асадемія. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 314–316.

Машинопис з авторськими правками олівцем, що потім були наведені фіолетовим чорнилом, і редакційними правками синім чорнилом, а також гранки статті з редакційними позначками зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17171. — 3 арк. + 2 арк. коректи). На арк. 1 угорі ліворуч позначки: “Укр./1989”, праворуч — “Читав Зав[адович]”. Чорнилом угорі ліворуч дані пояснення підкреслень: хвиляста лінія — курсив, кег[ль] 10, пряма лінія — півж[ирний] кег[ль] 10. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші гранок (арк. 4) позначка червоним чорнилом: “3660. Україна 34 [слово не прочитано. — Упор.] Біленький”.

Публікується за правленим машинописом.

с. 344 *Першій розвідці чеського тюрколога Яна Рипки про листування Порти з Б.Хмельницьким я присвятив кілька слів в “Україні” за місяць липень (“З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою”)*... — йдеться про статтю: *Грушевський М.* З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. Липень—Серпень. — С. 3—7. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 418—422.

...опубліковану свого часу в “Памятниках” Київськ[ої] археогр[афічної] комісії... — див. публікацію у виданні: Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. III. — Отд. III: Материалы для истории Малороссии. — С. 436—440.

...копія листа, зацитувана у Буцінського (“О Богдане Хмельницком”, с. 125)... — див.: *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Харьков: Типография М.Зильберберга, 1882. — С. 123—124.

Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506. Kraków, 1930 (Biblioteka Historyczna Krakowskiej Spółki Wydawniczej), VII i 653 s.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15099. — 6 арк.). На арк. 1 позначка угорі олівцем “Не виправлено”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за неправленим машинописом; сторінки видання звірені.

М.Грушевський планував розмістити рецензію до вип. II часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні” за 1930 р., однак через припинення виходу часопису текст залишився неопублікованим. Див.: Проект II випуску “Первісного громадянства” за 1930 р. // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 15090. — Арк. 2.

с. 349 dla pokrzepienia ducha — з пол.: для підбадьорення духу.

International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926). Edited by the International Committee of Historical Sciences, 1930, LXVII i 366 s.

Машинопис з авторськими правками олівцем та редакторськими правками синім чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17193. — 6 арк.). Аркуші про-

нумеровані червоним олівцем від 385 до 390. На арк. 1 вгорі позначки: червоним чорнилом “Укр. 2021”, олівцем ліворуч “До кн. 6–7”, олівцем праворуч “Виправив М.Г.”. Нижче позначка фіолетовим чорнилом: “21/VIII. 385–390”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 350 “Публікації про поодинокі краї, провінції й міста...” — М.Грушевський подає витяг з інструкції для складання бібліографії у власному перекладі з німецької.

с. 352 маркантно — галицизм: яскраво, чітко означено.

с. 353 ...брошура Л.Василевського “Українська справа narodowa”... — йдеться про роботу, яку було вміщено до покажчика під номером 763: *Wasilewski L. Ukrainiska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym.* — Warszawa: Wydawnictwo J.Mortkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1925. — 221 s.

...стаття В.Щербаківського про палеолітичні нахідки в Гонцях, бо була уміщена в “Eiszeit”... — йдеться про вміщену до покажчика під номером 1138 статтю: *Šcerbakiwskyj V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraina) // Die Eiszeit.* — Leipzig, 1926. — Bd.3. — P. 106–116.

...стаття Брика про Франка — тому що була надрукована в “Slov[anský] Přehled”... — мова йде про вміщену під номером 3346 роботу: *Bryk I. Ivan Franko. List z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti // Slovanský Přehled.* — Praha, 1926. — T. 18. — P. 489–496, 594–602.

...стаття про “Союзний десант на Україні” — бо була надрукована не в укр[аїнській] “Літописі революції”, а в ленінградській “Звезде” — йдеться про вміщену до покажчика під номером 4718 роботу: *Анулов. Союзный десант на Украине. Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представителей французского командования. По материалам Деникинской ставки // Звезда.* — Ленинград, 1926. — № 3. — С. 168–180.

Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша: Полтавська Громада. Державне видавництво України, 1930, 236 с., ціна 1 карб. 70 коп.

Машинопис з авторськими правками олівцем та допискою зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17176. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр/2015”, праворуч позначка олівцем “Справив. М.Г.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 354 ...жартом... — у машинопису, з якого подаємо цю рецензію, слово “жартом” підкреслено штриховою лінією. Оскільки зазвичай М.Грушевський так позначав розбивку, подаємо слово “жартом” зі збільшеним інтерліньяжем.

с. 355 ...Йонин, згаданий Мезенцовим в 1863 р. ... — через три місяці після ухвалення 30 (18 за ст. ст.) липня 1863 р. Валуєвського циркуляру флігель-ад’ютант М.Мезенцов був відряджений до “південних губерній” з нагоди “розвивавшейся там малоросійської пропаганды”. За результатами інспекції він подав рапорти з характеристикою української діяльності у Харкові, Києві, Полтаві та Чернігові, де звернув увагу на кількох осіб, у тому числі на Йонина.

Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. (Збірник Історично-філологічного відділу Всеукр[аїнської] академії наук № 94), Київ, 1930, 178 с.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15100. — 2 арк.). На арк. 1 ліворуч вгорі синім олівцем позначка “Укр. 2067”. Підпис у кінці статті: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за неправленим машинописом.

М.Грушевський планував розмістити рецензію до вип. II часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні” за 1930 р., однак через припинення виходу часопису текст залишився неопублікованим. Див.: Проект II випуску “Первісного громадянства” за 1930 р. // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 15090. — Арк. 2.

с. 357 Перша і найбільша розміром праця належить К.В.Квітці; під назвою “Фольклористична спадщина М[иколи] Лисенка”... — див.: *Квітка К.* Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. — К.: [б. в.], 1930. — С. 9–72.

...репертуар частково буває стільний верстві інтелігентській і народній — [пропуск у машинопису]... — тут і далі у квадратних дужках зазначені пропуски у машинописній копії. Зазвичай так робилось, коли друкарка не могла прочитати написане М.Грушевським слово або коли там було вживане М.Грушевським іншомовне слово, написане латиницею, і його пізніше або вписували від руки, або додруковували на іншій друкарській машинці.

с. 358 В невеликій спеціальній розвідці Д.М.Ревуцький... — мова йде про статтю: *Ревуцький Д.* Меланія Овдієвна Загорська, співробітниця Лисенкова // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. — К.: [б. в.], 1930. — С. 73–78.

...Д.М.Ревуцький подав текст “Андраціади”... — див.: *Ревуцький Д.* “Андраціада” опера М.Лисенка на текст М.Драгоманова та М.Старицького (1866 р.) // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. — К.: [б. в.], 1930. — С. 79–108.

Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920. (Академия наук СССР, Очерки по истории знаний, [вып.] VIII), 1930, 103 с.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом (арк. 1–2) та машинописна копія без правок (арк. 3–4) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17236. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі позначки: ліворуч — “Укр. 1995”, праворуч — “Виправив М.Г.”. На арк. 3 вгорі ліворуч позначка “Укр./1995”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 359 16 серпня сього року... — упорядником виправлена помилка: у машинопису було зазначено “6 серпня”.

Ленінградська академія наук... — так М.Грушевський називає Академію наук СРСР.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l’Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СХХХVІІІ–СХL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)